

ЁШЛК 7/89

Ўзбекистон ЛКСМ
Марказий
Комитети ва
Ўзбекистон ССР
Ёзувчилар
союзининг
органи

[91]
Июль

Ойлик
адабий-
бадий,
ижтимоий-
сиёсий
журнал

1982 йилдан
чиқа бошлаган

Бош редактор:

Омон МАТЖОН

Редакцион коллегия:

Эркин АЪЗАМОВ,
Эркин ВОҲИДОВ,
Хуршид ДАВРОН,
Владимир ЖОНИБЕКОВ,
Жиянбой ИЗБОСКАНОВ,
Ҳамид ИСМОИЛОВ,
Муроджон МАНСУРОВ,
Насриддин МУҲАММАДИЕВ
(масъул секретарь),
Олим ОТАХОНОВ,
Азим СУЮН,
Абдуқодир ЭРГАШЕВ,
Нурали ҚОБУЛ,
Абдурашид ҚОДИРОВ,
Ғаффор ҲОТАМОВ
(бош редактор ўринбосари).

Тошкент
«Ёш гвардия» нашриёти

Ўзбекистон халқ шоири Шукрулло билан суҳбат

«Даврнинг беомон тўфони не-не сиймолар ҳолини забун этгани, ҳаёт шамини сўндиргани сир эмас. Наинки улар жувонмарг бўлди, балки табаррук номлари бадном этилди, маданиятимиз тарихи саҳифаларидан, гарчи муайян вақтга бўлса-да, ўчириб ташланди. Улар наинки «халқ душмани»га чиқарилди, балки оиласи, зурёдлари, қавму қариндоши ҳам яқин-яқингача ёмонотлиқ бўлиб, элдан чиқиб қолишди. Инсон боласи насл-насабига қўшиб бунчалар оёқости қилиниши ўтмишнинг энг қаро кунларида ҳам камдан-кам учрайди, — адабиётимизнинг оқсоқолларидан бири Шукрулло шундай дейди. Ажойиб шеър ва драмалари, «Жавоҳирлар сандиғи» каби насрий асарлари билан иттифоқ китобхонлари меҳрини қозонган бу таниқли шоир 1951 йили қатагон қилинган, йигирма беш йил муддатга озодликдан маҳрум этилган, маҳбуслик жафосини чеккан. Эҳтимол, бу факт кўпчилик журналхонларга мағлум эмасдир. — Шундан бери ҳам салкам қирқ йилча вақт ўтди, — дейди Шукрулло, — лекин ўша кунлар ситами зардоб янглиғ ҳамон юракларда силқиб турбди».

Шоир билан суҳбат шу ҳақда.

Ғаффор ҲОТАМОВ: — Шаҳарга мудҳиш сокинлик чўккан. Ярим кеча. Баногоҳ дарвоза тақиллади. «Ким экан? Бемаҳалда?!» Безовта қўзғалдингиз. Эгнингизга чопонни илиб, зимистон йўлакка чиқдингиз. Дарвоза олдида икки кўланка сизни кутиб турар эди. «Шукрулло Юсупов?..» «Ҳа». «Сиз қамоққа олиндингиз!» Улар қўлингизга кишан сопишди?..

ШУКРУЛЛО: — Йўқ, бир оз бошқача бўлган: эллик биринчи йилнинг январи, нашриётда муҳаррирман, етти ёт бир киши ишхонага сим қоқиб мени дараклади. Мухлисим эмишми-ей, кўришгиси, бир суҳбатлашгиси келиптими. Хуллас, шунақа. Иш вақти тугаб бораётган эди, шунинг учун ҳам узримни айтдим, зудлик билан топшириш лозим бўлган корректура бор, бандман, дедим. Йўқ, гапимга кўнмади у, шу атрофдаман, хўп десангиз атиги бир дақиқа вақтингизни оламан, холос, деди, деди-ю, афтидан, телефон қўндоғини илиб қўйди. Кўз юмиб-очгунча бўлмай бир ҳамкасбим эшикни очди-да, деди: — Йўлакда сизни бир киши кутиб турибди, икки оғиз гапим бор, деяпти.

Чиқдим. Чиндан ҳам кутиб турган экан, айтдики, ҳарбий комиссариатданман, билетингизни кўришим керак...

Рости, ҳайрон бўлдим. Ватан уруши йиллари эмаски, келса, текширса, худога шукр, тинчлик замони.

— Билет?.. Уйда эди-ку?

— Юринг унда!

Пастга тушдик. Кўчада машина кутиб турган экан, чиқдик, барваста ўрис йигит, комиссариат вакили — учаламиз уйга келдик. Қўлимга кишанни йўлда солишдимиз ёки уйда — аниқ эсимда қолмаган. Хоналарнинг тит-питини чиқариб тинтув қилишди, мендан сўрашгани — тақиқланган сиёсий адабиётлар борми, бор бўлса, қаерга яширилган — шу, холос. Едимда, ҳатто газета парчаларини ҳам назардан қочирмай, эҳтимол, қандайдир «халқ душманлиги»ни қидиришар эди.

Уғлим тўрт яшар эди ўшанда, табиийки, ҳеч вақога ақли етмас, шунинг учун ҳам у нотаниш амакиларнинг оёғи остида ўралашиб юрар эди. Шоҳидликка чақирилган қўшни аёл келиб уни қўлига олди, сўнг

тўзғиб ётган хонага аланглади ва биз — бахтиқаролар қандай кунларга қолганлигимизни англаб етди шекилли, ўғлимни бағрига босганча шўрлик увлаб йиғлаб юборди...

Мен ўша кунлар ёди билан яшашни истамайман, хотира ёзиб ном чиқаришни ҳам. Рост, сўнгги пайтларда: «Сиз нега қамалгансиз?» «Неча йил турмада ётгансиз?» деб сўровчининг саноғи йўқ. Эҳтимол, бу мудҳиш кўргулик, аянчли таассуротларни эшитиш бўлакчадир, лекин мен учун — ёруғ кунлар ке-

— Ҳой, кимнинг боласисизлар? — деб сўради у. Қорақиз опамиз, шундай пайтда ҳеч иккиланмай бошингни эгмай, сўровчининг юзига тик қара отангнинг кимлигини айт дер, қайта-қайта уқтира эди. Отамиз ҳақида нима гапларни ёзишмаган, ака ука иккаламиз бундан газаблансак, Қорақиз оп бизни овулар эди. Оми аёл шулар иғво эканлигини аслида ундай бўлиши асло мумкин эмаслигини қандай англаган, ҳайронман... Ўша кезлар разведкачи чекистлар ҳақида кўп китоб ўқир, ич-ичимдан эса.

ДЕДРОССИЯ МУСИБАТЛИ ЙИЛЛАР СИТАМИ

лишига умид қилиб, ҳар қандай ситам ва мусибатга, азоб ва уқубатга чидаган, ҳар қадамда ажал билан юзма-юз келган, маҳкумлиқнинг, хўрликнинг жамми даҳшатларини бошидан кечирган киши учун ўша кунларни эслаш, эндигина хаёлингдан кўтарилган аянчли хотираларга берилиш ниҳоятда оғир ва кўнгилсиз. Шунинг учун ҳам қамоқ балосидан қутулиб, эсон-омон ўз уйим — ўлан тўшагимга келгач, хоҳ ишонинг, хоҳ ишонманг, у ёқдаги ҳаётни ёдга солиши мумкин бўлган ҳамма нарсани, ҳатто Норильский лагерда бирга ситам тортган, озодликка чиққач, ҳол сўраб мактуб битган москвалик А. Викторнинг хатларини ҳам ёқиб юбордим. Зеро, бизда ишонч йўқолган, яқин-яқинларгача кўнгилдан шубҳа аримаган эди. Тасаввур қилинг: икки киши бир хонада ойлаб, йиллаб шишиб ётса-да, суҳбатлашиш тугул ҳатто бир-бирига имо-ишора қилмаса! Ахир шундай бўлган-ку! «Манави икки халқ душманининг аввалдан яқинлиги бор экан», деган айб билан яна ўн йил қўшиб беришларини ким ҳам истарди, дейсиз.

«Қамоқхонада қоровул маҳбусдан сўради:

— Нега қамалгансиз?

— Ҳеч нарсага.

— Алдаяпсан, ярамас! Ҳеч нарса учун ўн йил беришади, сенга ўн беш йил беришган-ку!»

Ахир, бу латифалар бежиз тўқилмаган-ку!

Ғ. Ҳ.: — Халқимизда шундай гап бор: кетган кетди, қолганга қийин. Қатағон қилинганлар кулфатидан фарзандлари кўргулиги кам бўлмаган. «1937 йил отам — Москвадаги Қизил профессура институти тингловчиси... репрессия қилинди. Бизнинг оила овулга кўчиб ўтди ва мен учун борки мушкуллик, машаққатли ҳаёт бошланди.

Ўша оғир йилларда аммам Қорақиз опа бизнинг жонимизга ора кирди...

Аҳвол жуда оғир эди...

Бир куни укам Илғиз билан, — ҳозир у йирик олим, Қирғизистон ССР Фанлар академияси Физика ва кон ишлари механикаси институти директори, — ўтин териб юрсак, бир отлик киши отининг бошини биз томонга бурди. Ўзи ҳам жийрон отда денг, жуда озода кийинган.

қани энди отам Совет ҳукумати олдида бегун эканлигини исбот этсам деб орзу қилардим.

Шундай қилиб, қайрилиб келган отлик бизда асли-наслимизни суриштирди. Қанчалик оғир бўлмасин, бошимни кўтардим ва унинг кўзларига тик қараганча отамнинг исмини айтдим...» (Чингиз Айматов).

Ш.: — «Халқ душмани» сифатида айбланган кишиларнинг бола-чақасига ҳам осон бўлмаган. Бевосита давр ва жаҳолат билан изоҳланади. Одалар соясидан ҳам қўрқиб қолишган эди-да. Қолаверса, «халқ душмани» деган айб юракда ҳазилака ваҳм кўзгамайди. Лекин... «Ўзбеклар иши» деган тавқи лаънат ҳам қўрққулик эди, албатта. Республика Компартияси Марказий Комитетининг XV пленумидан кейин шу «ёрлиқ» бўйича озмунча ода қамалмади. Улар орасида, шубҳасиз, айбдорлар бо эди, айни пайтда бегуноҳлар ҳам йўқ эмасди.

Энг муҳими, адиблар халқнинг шаънини ҳимоя қила олишди. Кишилар ҳам ҳибсага олинганларнинг барчаси бирдек жиноятчи эканлигига ишонишган йўқ. Сир эмас, бугунги кунга келиб, жиноятчи ҳисобланганларнинг беш юздан зиёди озод қилинди, ноҳақ ҳибсага олинганлиги расман эътироф этилди. Инсон ўз ҳақ-ҳуқуқини танимас экан, жаҳолатда асло қутула олмайди.

Ўттизинчи, эллингинчи йилларда қатағон қилинганлар ва уларнинг бола-чақаси куни кечага довуруқчи нолик кўрмаган, табиийки, бу ишда қатли ом қилинганларнинг, шўрликларга адолатсиз айб қўйганларнинг «хизмати» беқиёсдир!

Ғ. Ҳ.: — Шукрулло ака, мана, сиз Ҳабибулла Қодирий қаламига мансуб бўлмиш «Қодирийнинг сўнгги кунлари»ни ҳам ўқиб чиқдингиз. Қатли ом жафолари ҳақида ҳикоя қилувчи илк салмоқли асар бўлган. Ўша даврни кўрган, ўша жафоларни бошидан кечирган сиз каби жабрдийда шоир қалбида у тизгинсиз ғалаён кўзгаша табиий.

Ш.: — Албатта-да. Бу жафоларни сўз билан ифода қилиш қийин. Ўша йиллар кулфатини аниқроқ тасаввур этиш учун ижодий уюшмаамизнинг бир йилинига бориш, баҳсу мулоқотлар сўнггида залда ёлғиз қолиш кифоя. Хаёл қилингки, боя дилба

шеъри, дарддош сўзи билан дилларни ўртаган шоирлар йўқ, носирлар йўқ энди, фараз қилинганки, улар ҳибсга олинган, ўлик-тириги номаълум! Ахир, пундай бўлган-ку! Ўз кўзимиз билан кўрганмиз-ку дуню! Усмон Носир ҳибсга олинганда эндигина йигирма беш ёшга тўлган эди! Чўлпон ва Қодирийлар эса қирчиллама қирқ ёшда...

Абдулла ё Омонсиз, Рауф ё Солиҳсиз, Усмон ё Ўлдошсиз, Шавкат ё Азимсиз, бугунги навқирон юсир ва шоирларсиз ижодий уюшмамизни, наинки уюшма, балки адабий муҳитни бир тасаввур қилинг! Худо кўрсатмасин, шу кўнларда улардан ажралиб қолишни кўз олдингизга бир келтиринг! Дилингида қандай галаён, қандай нафрат қўзғалар экан! Даҳшат эмасми бу? Даҳшат! Нукул билиб-билмай «даҳшат!» деймиз биз, аммо ўша жудоликни тасаввур қилиш бошқа, кўриш бошқа! Шу маънода Ҳабибулла терос қолдирган хотира қисса жон қадар азизки, ишини у ҳушёрликка, оламга сергак назар солишга индайдди, бир-биримизга меҳрибон, имони бут ва диёнатли бўлишга, ҳатто бошга қилич келганида ҳам оест сўзлашга бизни даъват этади.

Ғ. Ҳ.: — Асарни нашрга тайёрлашдан аввал, табиий равишда қўлёзма тақдирига турлича қарашлар бўлди. Халқимизнинг азалий таомилларидан келиб чиқиб, адабиёт тарихидан, винобарин, шууримиздан қай олиган шахсларнинг шароит ноқоблиги туфайли қилган номақбул ишларни очиш уларнинг азиз номларига соя солмасмикин, деган истиҳолага ҳам бордиқ. Албатта, мураккаб даврларда ҳар қандай шахс ўрни силлиққина кеча қолмаган. Журналда чоп тилган ушбу асар ва муносабат ўша шахслар устидан чиқарилган ҳукм эмас, балки ўша давр юзасидан ҳукм деб қаралса тўғри бўлар эди. Қолаверса, қисса муаллифи Ҳабибулла Қодирий ҳам оламдан ўтди. Эндиликда унинг қарашлари марҳумнинг марҳумлар ҳақидаги фикрига айланди; қиссада номи билга олинган биз билан ҳамнафас адиб ва шоирлар тасаласига келсак, улар адолатнинг юзага чиқишига юнелик қилмайдилар, деган умиддамиз. Зеро, адабиётимиз оқсоқоли Комил Яшин айтгани каби, «ттизинчи йиллардан тортиб, то эллигинчи йилларнинг бошларигача бўлган даврда бекорга азият чекан, энг азиз умрларини бой берган ажойиб ёзувчиларимиз, олимларимиз ва санъаткорларимиз ҳақидаги бор гапларни билиш, жон сақлаш мақсадига эларга бўҳтонлар ёдирган, тухматлар уюштирган, фамилияларини яшириб, лақаб остида иш кўрган, Ёзов, Апрессян, Леонов, Огабеков деган қонхўрларга ин ихлос билан хизмат қилган, таъқибга учраганларнинг ҳисобига яшаганлар кимлар эканини ҳам-та, айниқса, ёш авлод билиб қўйсин!

Ш.: — Бошқалар қандай тушунса тушунар, лекин мен Яшин аканинг айтган гапларига юз фоиз қўши-таман. Ҳабибулла Қодирий шунча йил юрагида сақ-таган ва ўлимидан олдин айтган охири Сўзнинг тарбиявий аҳамияти мана шунда. Мен ўйлайманки, муаллифнинг нияти ҳам кимнингдир айбини очиш ёки уни шармисор қилиш эмас, балки оталар йўл сўйган хатодан келажак наслларни огоҳ этиш, шун-дай тойишлардан уларни сақлаш умидидир. Гап-нинг ўроли келса отангни ҳам аяма, дейишади. Қа-ланг, қатли ом қилишда бемисл «кўрсаткич»га ришган ва беҳисоб лагерларга эга мамлакат сифа-ида СССР Гиннеснинг рекордлар китобида қайд-тилган экан. Бу — нохуш, албатта. Бироқ юз минг-таб зиёлиларнинг ҳасад ё фараз туфайли ўша ерлар-та ёстиги қуриганлиги маълум-ку! Бу — инсоният

тарихидаги энг мудҳиш ва кечириб бўлмас фо-жиа-ку! Биз шу ҳақда сўз юритилса, нукул айбни жамаиятга тўнкаймиз. Лекин ҳалол одамларга ноҳақ айб қўйган, бировнинг умрига зомин бўлган киши-ларнинг барчаси ҳам, афсус-надоматлар бўлсинки, айбларини мардона тан олишаётгани йўқ!

Аён бўлишича, дилбар шоир Усмон Носирга айб қўйганлардан бири Уйғун экан. Яқинда ундан сў-рашибди: «Сиз ҳам ўшанда айбловчилардан бири бўлган экансиз, бу ҳол қандай юз берган? Ҳозирги фикрингиз қандай?» Шунда Уйғун қандай жавоб берибди денг: «Усмон Носир душман сифатида отилиши ҳақидаги айбловга қўл қўй десалар, қўл қўйишга ҳозир ҳам тайёрман!» — Нодира Рашидова «Адолат» комиссияси йиғилишида шу гапни айтса, мен ёқа ушлабман.

Замона католиклариди мана шундай кишиларнинг ҳиссаси бор экан, демак, ундан ўзгалар воқиф бў-лиши, ҳақиқатни билишлари адолатдан-ку!

Яна икки оғиз — «Қодирийнинг сўнгги кўнлари» ҳақида: тарихий ҳужжатли асар бу. Инқилобдан то бугунгача бўлган даврни ўз ичига қамраб олган. Тили ширали ва равон, урф-одат, таомиллар тасвири, шароит ва одамлар, муносабатлар — ҳамма-ҳаммаси шу қадар дард ва маҳорат билан ифода этилганки, рости, мен ҳайратдан лол қолдим. Мусибатли йил-лар ситами ҳақида мен ҳам «Тундаги қуёш» деб аталмиш насрий асар ёзаётган эдим, қарасам, Ҳа-бибулла Қодирий мен қоғозга тўккан дардларни жуда қойил қилиб битиб кетган экан. Хотира қисса тарбиявий хусусияти билангина эмас, балки қора кўнлар ҳақида айтилган рост СЎЗ сифатида ҳам биз учун қадрлидир.

Ҳабибулланинг кечинмаларига эътибор қилинг-а, ахир, дуч келган ҳар қандай фарзанд ҳам отаси қис-матига бунчалар куйиб, ўзини фидо этавермайди-ку! Шарқона, гўзал хислат...

Асарнинг таҳсинга сазовор яна бир жиҳати — Абдулла Қодирий нечоғлик нозиктаъб, улуг адиб эканлиги бизга аён эди, у битган ҳар бир асар — хоҳ ҳикоялари, хоҳ «Меҳробдан қаён» ё «Ўтган кўнлар» бўлсин, фақат шу ҳақда сўзлар, бу муттоз обидалар тенгсиз жозибаси билан кишини қайратга соларди, лекин уларни яратган зот аслида қандай шахс бўл-ган, бу бизга қоронғи эди. Хотира қиссани ўқир экан-сиз, солиҳ ва камтарин, кенгфеъл ва тўғригўй, оли-жаноб инсон кўз ўнгимизда намоён бўлади. Ва бун-дан буён ҳам дилбар фазилатлари билан у бизга иб-рат бўлиб қолишига ишонасан киши. Шунда Юсуф-бек ҳожию Отабек, Қумушбиларни ҳам элга суюм-ли этган мунаввар туйғулар, дилбар хислатлар бўлак бир хилқатдан эмас, балки Қодирийнинг ўзидан, юрагидан кўчганлигига беихтиёр иқроп бўласан.

«Қодирийнинг сўнгги кўнлари» совет воқелиги фожиаларини далиллар асосида тавсифлаган асар. Қинғир ишнинг қийиғи қирқ йилдан кейин бўлса ҳам чиқар экан-да! Мана, бунинг ёркин мисоли.

Ҳабибулланинг ушбу қиссаси Абдулла Қодирий ҳаёти ва ижодий фаолиятини изчил тадқиқ этишда бебаҳо манба бўлиб қолиши шубҳасиз.

Менинг тилагим шуки, Абдулла Қодирий, шунинг-дек, ўша қатли ом йиллари жувонмарг бўлган Чўл-пон, Фитрат, Сўфизода, Усмон Носир каби ўнлаб сий-моларни кўрган-билган кишилар улар ҳақида гувоҳлик берсалар, ўзларининг холис муносабатла-рини билдирсалар, фаол ёдномалар битсалар савоб бўлур эди.

Ғ. Ҳ.: — Шукрулло ака, академик шоиримиз Ға-

фур Ғуломни сиз устоз санайсиз. Хотира қиссани ўқиғач, табиийки, шеърхонларнинг мўътабар шоиримиз шахсига (ижодига эмас, албатта!) нисбатан муносабатлари бир қадар ўзгаради. «Жавоҳирлар сандиги»да Ғафур Ғуломни ёд этиб, эҳтиром ила битган сўзларингиз, демоқчиманки, шоир ҳақидаги фикрларингиз ислоҳ қилинадими ёки?..

Ш.: — Бу ғоят нохуш, кўнгилсиз савол. Қиссада анчайин гап айтилмаган, унда қайд этилган ҳужжатлар — улар фақат Ғафур Ғуломнинг ўзигагина тегишли эмас, албатта! — имони бут ҳар қандай одамни ҳам оғир ўйга толдириши муқаррардир.

Ошкоралик шарофати туфайли аввал кўпчиликдан пинҳон тутилган, вақтида «қайтиб очилмайди» деб ўйланган ҳужжатлар энди элу юрт ҳукмига ҳавола этилаётган экан, бу — яхши. Оқни оқ, қорани қора дейишга имкон туғдиради.

Абдулла Қодирийдек адибга нисбатан Ғафур Ғуломдек шоирнинг шунақа муносабатда бўлиши кимнинг ҳаёлига келипти дейсиз!

Ғ. Ҳ.: — 1951 йилнинг сентябрида ижодий ташкилотнинг кенгайтирилган мажлисида ардоқли шоир Мақсуд Шайхзода ва бошқа қатор «халқ душманлари»нинг тақдири масаласи кўриб чиқилган. Ўзбекистон ССР Жиноят кодексининг иккинчи бўлим, 66-моддаси бўйича Шайхзода иши юзасидан 1143 сонли тергов иши олиб борилган, орадан бир йил ўтгач, роппа-роса 21 сентябрда у ҳибсга олинган. Шоирга қўйилган айблардан бири — Қодирий, Чўлпон, Усмон Носирлар билан яқин бўлганлиги. Шунингдек, Туйғун 1938 йили Чўлпонни миллатчи сифатида айблаб чиқиш қилгач, Шайхзода уни «ўз халқининг душмани» деган (Туйғун шундай гувоҳлик беради). Аюпов, Мирҳожиевларнинг кафолатича, Шайхзода «миллатчиларнинг раҳнамолари қамоққа олинишига бўлган надоматларини изҳор этган, халқ душманлари — Акмал Икромов ва Файзулла Хўжаев гўё ўзбек халқининг буюк арбоблари эканлигини исбот этишга уринган». Шу ва шу сингари айблар асосида Мақсуд Шайхзода йигирма беш йиллик муддат билан қаттиқ режимдаги қамоқ жазосига... ҳукм этилган.

Мақсуд Шайхзода ўзбек маърифати истиқболини бу қадар жонфидалик билан ҳимоя қилган экан, наҳотки уни, унинг ортидаги адолатни ёқлагувчи бирон бир киши топилмаса? Бутун бошли уюшма наҳотки бир аъзосини кафолатга ололмаса? Уюшмага ўша кезлар ким раҳбар бўлган ўзи?

Ш.: — 1951 йилнинг январь ойида мени ҳибсга олишди, Мақсуд Шайхзодани эса пича кейинроқ. Шунинг учун ҳам у киши ҳақида Ёзувчилар уюшмасида нима гаплар бўлган, муҳокама чоғи унга қандай айблар қўйишган — менга қоронғи бу. Эшитишимча, шоирнинг озодликдан маҳрум бўлиши ўша йилнинг кузига, аниқроғи, сентябрь ойига тўғри келган. Айни шу пайтда ижодий уюшмага ким раҳбарлик қилган, бу ҳам менга ноаён.

Ёзувчию шоирларни бўҳтон ва айблардан муҳофаза қилиш масаласига келсак, тўғри, биринчи навбатда адибларнинг ўзлари, шунингдек, уюшма, қолаверса, жамият, ҳуқуқ органлари бу иш билан машғул бўлишлари керак эди. Бутун фожиа шундаки, қама-қамани ижодкорлар эмас, ўша даврда қарор топган сиёсат ва номақбул шу усулни ўйлаб топган ҳукумат арбоблари бошлаб беришган эди. Бу аянчли жараён бутун мамлакат бўйлаб кечган, барча соҳанинг истеъодлари, ишбилармонлари, ҳақсўз кишилари бу зуғумдан четда қолмаган. Бу

билан мен: «Кимдир ноҳақ жабр чеккан бўлса, бунинг учун омон қолган ҳамкасблари, уюшма раҳбарлари жавоб бермайди, улар айбсиздир», демоқчи эмасман. Лекин барчани бирдай айблаш ҳам инсофдан бўлмаса керак. Гап шундаки, Қодирийни ҳам, Шайхзодани ҳам бегуноҳлигини айтган, ҳимоя қилишга уринганлар бўлган, афсуски, «йўқ, улар бизга ёт, душман!» деганларнинг қўли устун келган. Бунинг ўзига яраша сабаблари бор: биров «замоннинг бўлган-тургани шу-ку, рост гапни айтдинг нимаю айтмадинг — нима? Бари бир, ҳукумат билганидан қолмайди», дея тушкунликка тушиб, ўзини четга олган, бошқа бировлар жонининг ҳузурини ўйлаб, ошқора тухматга юз бурган, мунофиқлик қилган. Иккинчи ҳолатда шубҳасиз, қора ҳасад, шахсий ғараз ва адоват, амалга интилиш каби иллатлар асосий омил бўлган. Қўрқиб, виждонига, дўстларига хиёнат қилганлар ҳам йўқ эмас.

Қабиҳ гувоҳлар орасида «истеъодлар қатағон қилинса, рўёбга чиқамиз» деган илинждаги ўртамиёналар ҳам, «мақтовни бутунисича оладиган бўлдикда» деган ўйдаги талантли шуҳратпарастлар ҳам бўлган. Тадбиркор ҳасадгўй ниҳоятда хатарли. Асли қассоб жаллодга нисбатан олимдан чиққани хавfli, оддий одам билиб-билмай жиноятга қўл урса, ақлли киши мунофиқлик қилиши, баландпарвоз гаплар айтиб ўзгаларни чалғитиши муқаррар. Ишбилармон, ёвузлиги пинҳон ичиқорадан зинҳор ва зинҳор хиёнаткор чиқмасин, бундайлар истеъоднинг, элнинг, жамиятнинг шўридир!..

Кўнгилсиз у кунларни эслаш ниҳоятда ортиқча ташвиш. Аммо эслашнинг зарурати шундаки, кишиларни маънавий покликка ўргатмасдан, жамиятда адолат ўрнатиб, ноҳақ жабрланишлардан қутқариб бўлмайди.

*ИЗОҲ: «Шоир ва драматург Уйғун ташкилотчи ва жамоат арбоби ҳамдир. У 1951—1954 йилларда Ўзбекистон ССР Ёзувчилар союзининг раиси вазифасида ишлади. Бир неча бор Ўзбекистон ССР Олий Советига депутат қилиб сайланди».**

Ғ. Ҳ.: — Шукрулло ака, 1937 йил 16 апрелда бўлиб ўтган Ўзбекистон Совет Ёзувчилар уюшмасининг мажлисида, Чўлпон жумладан шундай дейди: «... «Ҳамлет» Лондонда ҳам доврўғ бўлди, лекин бирор жойда таржимони эслатилмади. «Она»нинг таржимасида эса таржимон исмини техник редакторлар қаторида қўйишди. «Ҳамлет» Ўзбекистонда ҳам, Москвада ҳам муваффақият топаётган бир пайтда ўртоқ Тўрақуловнинг мақоласи чиқди.

Мен русча насрий таржимадан ағдарган бўлсам, у Лозинский таржимасини олиб мени сўқди... Ҳеч бир совет матбуотида ишлатилмай тургон терминлар билан сўқади. Менга газетада ҳимоя учун етарли имкон беришмади. Фақат қисқагина хатимни бериб, жавоб ёзишга ҳам йўл қўйишмади...»

Чўлпоннинг таъна-маломати Миртемир домланинг ҳикоясини эслатди менга. 1978 йил бўлса керак. Ёзинг илк кунлари. Эрта-индин пушкинхонлик бошланади, деган кезлар. Биласиз, бу шоир шеъриятидан ўгирилган дилбар намуналар Миртемирнинг қаламига мансуб. У киши билан «Тошкент оқшоми» учун суҳбат ҳозирлаш ниятида ҳузурига

* «Ўзбек совет адабиёти». 10-синф учун дарслик. Тошкент, «Ўқитувчи», 1983 йил. 105-бет.

бордим. Оқсоқол савол-жавоблар сўнгида ҳориди шекилли, «юринг» деди-да, ҳовлига чиқди, кечмишидан, қамоқ жафоларидан ва, ниҳоят, қайсидир район ўт ўчирувчилари нишонига сазовор бўлганидан сўз очди, гап айланиб келиб Чўлпонга, унинг Шекспирдан қилган таржималарига тақалди. «Бир оқшом Фалончи Писмадончи шундоқ уйга кириб келдилар, андак кайфлари ҳам бор эди, қўлларида қандайдир қўлэзма десангиз. «Мана шуни устидан бир кўриб, форсий, арабий сўзлардан тозаласангиз!» — менга юмуш айтдилар. У кишининг ўтинчини ихлос билан ўтар эдим, шу боис розилик билдирдим, кетдилар, қўлэзмани қўлимга олдим, не кўз билан кўрайки, Чўлпоннинг Шекспирдан таржимаси. Юрагим бир увишди. Қалам тегизишга сира ҳаддим бўлмади, йўлига — қайта бошдан кўчириб чиқдим. Уч-тўрт кунни ўтказиб у киши яна ташир буюрдилар, андак ширакайф эдилар. «Хўш?» дедилар, юмуш ўталганини айтдим ва қўлэзмани олиб чиқдим.

Орадан кўп ўтмай шу таржима у кишининг номи остида ёруғлик кўрди. Ажабки, ундаги на форсий, на арабий сўзлар хусусида бирон кимса бир сўз дегани йўқ. Ҳолбуки, Чўлпон шу сўзларни ишлатгани учун таёқ остида қолган, халқ душманига чиқиб, репрессия қилинган эди...

Чўлпон юқорида бир неча асарларни ағдарганини айтган. Уларни чоп этиш, Чўлпоннинг ва халқнинг мулкига айлантириш мавриди келди деб ўйлайман. Ҳа, дарвоқе, «сайёр» таржималар ҳақида давралардан давраларга гап кўчиб юради. Кўпни кўрган оқсоқол сифатида бу масалага сиз қандай қарайсиз?

Ш.: — Ҳар қандай ижодкор ҳам бировнинг таржимаси ва ёки асарини дабудурустдан ўзлаштиришга журъат эта олмайди. Қамалиб кетган ҳамкасбининг асарини, боринги, таржимасини «энди у қайтиб келмайди!» деган ҳаёлда ўзиники қилиш, исму шарифини қўйиб (ёки шунга рози бўлиб) чоп этириш қароқчиликдан баттар. Жиноят бу, жиноят! Мен шундай деб ҳисоблайман...

Ғ. Ҳ.: — Шукрулло ака, нечундир сиз ҳатто ўша кезлар — азоб-уқубатлар, жабру жафолар сўнгида ҳам юрагингизни ўртаб ётган дарду оҳни рўйи рост қоғозга тўкмагансиз, аксинча:

**Мунчалар оромбахш Сибирнинг тонги!
Гўзалликка тўла, оҳангга тўла, —**

деб ёзгансиз «Сибир тонги»да. «Россия»да эса шундай сатрлар бор:

**Мен ётган уй гўзал Сибирнинг
Бир чеккаси, узоқ бир қисми...**

Мен ўша кезлар чиққан шеърларингизни, элик саккизинчи йилги «Танланган асарлар» ингизни бир-бир ўқиб, рост, сизни қамашга асос бўлгулик бирон-бир сатрни учрата олмадим. Байроннинг «Йиғлаётган кизга» аталган шеърини, афтидан, энди қамоқдан чиққан кунларда ўгиргансиз, ёлғиз шу асар дилингизга дилдошдек туюлди менга.

**Йиғла, бахтсиз малика, беҳад,
Қаҳр қилди юртингга тангри.
Сен оқизган кўз ёшлар шояд
Гуноҳини ювса отангинг.**

**Йиғла! Сенинг илтижоларинг
Ётар халқинг — жафодошингга.
Шу орқапушт беради таскин
Оққан ҳар бир томчи ёшингга.**

Ш.: — Республика Хавфсизлик органи ҳибсхонасида ётган чоғим — қоғоз йўқ, қалам йўқ — шу боис ҳаёлан Гётенинг «Умид» шеърини таржима қилдим:

**Елворама умид париси,
Иш чоғлари менга бўлгил ёр!
Тугатмасдан ишнинг барисин,
Толиқишга эрк берма зинҳор!**

**Ишонаман! Рўёбга чиқар
Таскинларинг кетмай беҳуда:
Умид билан суқилган таёқ
Меҳнат, чидам натижасида
Бир кун берар мева ва япроқ.**

Қийналган кезларим бу асар менга далда бўлди, эртанги кунга умид ва ишонч билан қарашга ундади. Бундай пайтлар «энди нима қилдим?» деб ўйлайверсанг, сил бўлиб кетасан киши. Қолаверса, ҳеч маҳал ўзимни гуноҳкор деб билмаганман. Эртадир, кечдир, ҳақиқат юзага чиқар, бу ноҳақлик узоқ давом этмас, деган илинжда яшаганман. Ахир, зулм кўрган ёлғиз мен эмас, минглаб, миллионлаб кишилар эди.

Етиғи билан айтсам, хуллас, ҳукм эълон қилинди ва бизни қизил вагонга тиқиб, қайгадир жўнатишди. Қозоғистон чўллари орта қолгач, фаҳмладикки, Сибир сари кетаётимиз. Ҳар ҳолда, рус ўрмонлари бепоён, у ҳаёлингизни чалғитади, яшиллик, ҳар қалай, таскинми, юпанчми, кўзга оромми беради. Лекин маҳбуссан, назоратчи ҳукмига итоат этишга маҳкумсан, она табиат қўйнига шўнғиб кетолмайсан. Шу армонлар қайноқ ёш бўлиб кўзларингдан сизиб чиқади. «Россия» ўша кечинмаларнинг, эркак чанқоқликнинг меваси асли. Фақат мен уни 1953—1958 йилларда битганман. У пайтлар бошқача ёзиш мумкинмиди, ахир?!

**Вужудимни тилиб, тилка-тилка айла,
Виждонимни сотмайман,
Халқ дардини жойладим дилга,
Ўлдир, ўлимдан ҳам қайтмайман...**

Ушбу сатрлар 1939 йилда ёзилган. Шоир ҳар қандай шароитда ҳам юрагини ўртаб ётган дардни қоғозга тўқади, бироқ бундай асарлар вақтида матбуот юзини кўрмайди, муайян қийинчиликлар билан чиқади...

Замон шундай эдики, салбий ҳодисалар, иллатлар, жабр-зулмлар ҳақида шеър ёзиш у ёқда турсин, ҳатто ўйлашга ҳам қўрқардин! Мабодо шу каби ҳаёл дилингдан кечса борми, тагин оғзимдан чиқиб кетмасин деб юрак ҳовучлар, ваҳму аросатда қолар эдинг! Давр туғдирган энг оғир фожиа шундаки, кишилар кўрган-билганини рўйирост ёзишдан, наинки ёзишдан, ҳаёлан муҳокама қилишдан маҳрум бўлиб қолишган эди!

Сталин, Жданов, Бериянинг номини эшитган заҳоти ваҳм босадиган кишилар йўқ деб ўйлайсизми?! Бор, ҳатто ҳозир ҳам! Уша мудҳиш асорат излари ҳали-ҳали буткул ўчиб кетгани йўқ...

Ғ. Ҳ.: — Сталиннинг сўнги қатли омига ҳам, мана, қирқ йилча бўлди, қанча сувлар оқиб ўтди, лекин

вақт ўтган сари бу фожиа атрофидаги баҳсу мунозаралар, нуқтаи назарлар тўқнашуви шиддатли тус олмақда. Эндиликда бу фалокат сунъий равишда бошлаб юборилганлиги ва муайян режа асосида осию ноосий қатагон қилинганлиги равшан. Ҳатто шу даражага борилганки, аниқ кўрсатма белгилаб қўйилган: обком котиби қирқта, райком котиби йигирмата «ички душман»ни тутиб бериши лозим. Бунинг сирлиги қолмади энди.

Вақтида Туркистон Ўлка Ҳарбий прокурорининг катта ёрдамчиси полковник Бычков Ҳабибулла Қодирийга шундай дейди: «Бир куни менга кекса бир аёл ариза кўтариб келди. Аризада аёл эрининг ҳақсиз отилганлигини, ишини қайтадан текшириб, оқлашларини сўрайди. Мен ариза бўйича унинг делосини топтириб, танишиб чиқдим. Аёлниинг эри Туркистон Ўлка ГПУсининг махсус ишлар бўйича бошлиғи бўлган экан.

Терговчи айбдор(ГПУ бошлиғи)ни: «Сен махсус давлат топшириғини бажармадинг!», деб айблайтиди.

Айбдор жавоб қилади: «Ахир менга Туркистон ўлкаси бўйича саксон минг одамни қамаб, отишга буйруқ берилган эди! Мен бу буйруқни тўла бажардим-ку!»

Ҳатто шундай ноқас ҳам гарчи садоқат кўрсатиб саксон минг одамнинг ёстиғини қуритган бўлса-да, бари бир, саксон минг биринчи ўқдан ўз жонини асраб қололмаган!

Бу фожиа XX асрда, ер юзидаги энг инсонпарвар жамиятда, яъни бизнинг мамлакатда содир бўлган.

— Мустабид шоҳ ўлди! — Берия 1953 йилнинг баҳорида — ҳали Сталиннинг жони узилмай туриб, тагин унинг нақ бошучида худди шундай деган. Орадан ярим асрча вақт ўтиб, нари борса, шу гап шарҳланаётир, лекин Сталиннинг мустабидлиги, бунинг замирида ётган асослар Берияга маълум бўлганчалик аён эмас бизга.

Бундан бир неча йил муқаддам Белграддаги китоб растасида бир суратга кўзим тушди, у китоб муқовасига солинган бўлиб, ўша кезлар Тошкентдаги қайси этикдўзнинг дўконига кирманг, деворга осилди шу суратни кўриш мумкин эди: Иосиф Виссарионович Сталин.

Нечундир китоб жилдидаги сиймо зардобга ботиб кетаётгандек туюлар, устига устак сурат қамоқхона рамзи бўлмиш панжара билан бўлиб ташланган эди, шубҳасиз, бу дилда оғриқ қўзғатган, ҳақорат каби туюлган. Негаки, ҳали биз Сталиннинг асл қиёфасини югославларчалик, ўша суратни ишлаган мусавирчалик билмас эдик. У ҳақда ота-бобомиздан неники эшитган бўлсак, шунга таянар, кексалар эса эллик олтинчи йилга қадар радио карнайлари қулоқларига қуйган гапларни ҳамон кўтариб юришарди. Улар ҳатто Никита Хрушчев ўттиз йил бурун, яъни Биринчи котиб бўлган пайтлари партия съездида сўзлаган, хорижий мамлакатларда аллақачон чоп этилган «Шахсга сиғиниш ва унинг оқибатлари тўғрисида»ги докладдан ҳам беҳабар эдилар. Зеро, унинг совет матбуотида юз кўриши учун роппа-роса ўттиз уч йил керак бўлди. Қолаверса, шу матбуот Сталин ҳокимият тепасига чиққач, яъни 1924 йилдан бошлаб уни мадҳ этган, сўздан маҳобатли ҳайкал тиклашган: «Сталин бизни халққа содиқ ўстирди, Мардликка, меҳнатга бизни руҳлантирди...»

Матбуотнинг қайси гапига ишонсин кишилар: кечаги ҳамду саносигами ва ёки бу кунги айбловларига?!

Шу йилнинг бошларида адабиёт газетаси бош

муҳаррир муовини Иброҳим Ғафуров менга буюртма айтиб, қўлимга беш юзтача хат тутқазди. Мақола Иосиф Сталин ва у халқ бошига келтирган кулфатлар ҳақида бўлиши, уни ёзишда ўша мактубларга таянишим лозим эди. Гап шундаки, газетада «Ҳа, разолат рамзи сифатида қолади» деган мақола чиққач (унда Сталин шахсига муносабат билдирилди), редакцияга хат ёғилиб кетган, уруш қатнашчиси дейсизми, ўн саккиз яшар қиз дейсизми, ишқилиб, жамики фаоллар бирдан оёққа турган, мақола муаллифини хатбўрон қилишган, таъна ва маломатга кўмиб ташлашган эди. Албатта, бамаъни гаплар ҳам оз эмас эди уларнинг ичида: «Тириклигида мақтаган эдинглар-ку, энди айблайсизларми?!»

«Сталин даврида ўғри бўлмаган...» «Одамлар жиноятга қўл уришдан чўчишарди». «Амал сотиб олиш, тамағирлик йўқ, арзончилик эди...» — ўша хатлар шу ва шу каби эътирозлардан таркиб топган бўлиб, Сталин фаолияти деярли ёқланган эди.

Бу борада ҳакамлик қилишга ожиз қоласан киши: у даврни кўз билан кўрмагансан, ахир, Лекин ўшандан бери ҳам Ленин вафотидан кейинги йиллар, яқка ҳокимлик, тойишлар, йўқотишлар ҳақида озмунча маълумот эълон қилинмади. Улар Сталин фаолиятининг қатли ом ва қисман Ватан уруши билан боғлиқ томони ҳақида бирмунча тасаввур беради.

Эҳтимол, ўша пайтлар жиноят чиндан ҳам кам, ўғри эса бўлмагандир? Лекин гап қатли ом ҳақида-ку! Дахшатли бу механизмни Сталин ишга солганлиги ҳақида-ку! Буни унутмаслик, унинг тарафини олишдан бурун жамият ва одамлар қалбида у қолдирган мислсиз жароҳатга бир назар ташлаш лозим.

Сталинга хайрхоҳ кишилар билан эҳтимол ҳозир ҳам чиқишиб бўлмас?! Чунки ўша даврнинг ҳақиқий ба шараси республика матбуотида тугал аксини топганича йўқ ҳали, андишали халқмиз-да, марҳумлар руҳини безовта қилмайлик деймиз, гарчи улар кўзи тириклигида минг-минглаб кишиларни сил қилган, ёстиғини қуритган ва дарё-дарё қон оқизган бўлишса-да. Қамоқхоналарда ҳазондай сарғайган Анна Баркова бежиз нола чекмаган:

**Кўрдик, бор кўргулик ўтди юракдан,
Калтак ва ўқ едик, шундай соврилдик.
Шунча тубан кетди бу ёвуз Ватан
Болалари шунда бўлмасми ёвуз?!**

Сталин мустабидлиги ва унинг замирида ётган омиллар тадқиқи биз сув ичган дарёлар қаёқдан келиши, булоқбоши қаерда эканлигини, жиллақурса, ўша тузум табиатини ўзида намоён этади-ку.

Сталиннинг хизматларидан кўз юммаган ҳолда нега у айнан шу йўлни тутди? Ҳокимиятни сақлаб қолиш учунми? Кишилардаги ортиқча фаолликни, юртга ортиқча меҳрни, ортиқча курашчанлик ва эркин маҳв этиш учунми? Уларнинг кўзини қўрқитиш, ўз шахсини кўтариш учунми? — ҳаммасини: ўрта ва қуйи қатламда кимлар унга шерик бўлди ва бу жараён қай тарзда кечди? — бор ҳақиқатни айтиш керак. Шундагина шафқатсиз жазога мустаҳиқ бўлганлар хотираси олдида юзимиз ёруғ бўлади.

**Бу муқаррар кечадиган жараён.
Мудҳиш асоратни юракда сақлаб яшаш оғир.**

Фёдор Достоевский, қон тўкиш эвазига қўлга кирилган ҳар қандай йўл разолатга олиб боради, дейди. Беҳисоб қонлар тўкилди, шу ҳисобдан яшалди ҳам. Жамият изоляторга айланди ва кишилар ташқи оламдан узиб ташланди. Қайта қуриш шарофати тўфайли Марказий телевидение хорижий илғор мамлакатлар, асрдошларнинг иш усули ва турмуш тарзидан бизни огоҳ этаётир. Шунда беихтиёр уларнинг тафаккур олами, дунёқараши, содда қилиб айтганда, шахснинг камолоти замонага уйғун эканлигини ҳис этасиз. Бизлар, ҳар қалай, турғунлик палласида униб-ўсдик, демакки, таълим ноетук. Сизлар, Шукрулло ака, эллигинчи йиллар репрессияси таҳликасида улғайдингизлар, маънавий жароҳат ҳамон битмаган. Унғача бўлган авлод беомон қирғиннинг гувоҳи бўлган — ўттиз еттинчи йилнинг фарзандлари. Модомики, шундай экан, истаймизми-йўқми, шахснинг камолоти жоҳил муҳитдан кечган, бундан кўз юмиш ҳеч мумкин эмас, у аросатда яшаган.

Ҳаёт эса инсонга бир марта берилади!

Бу авлодларнинг чала, фожий кечган ҳаёти учун, ахир, ким жавоб беради?!

Ш.: — Тангрим, ўзинг, ўзинг ёрлақа,
Ўзингдан ҳеч ўзга мадад йўқ!
На дўстим бор, на дард тингловчим,
Ўзингдан ҳеч ўзгага ҳад йўқ!

Ўттиз еттинчи йил кишисининг чорасизлик зулмига ботиний исёни бу!

Бизнинг бутун фожиамиз эътиқодсизлик, жамият Елғоннинг устида туриб қолганлиги (мен Сталин даврини назарда тутаман) билан изоҳланади.

Ошкоралик. Нима дегани бу? Менимча, шу пайтга қадар энг аянчли муаммоларни ҳам пинҳон сақлаб келдик, дегани. Яшириш — мавжуд нарсани номавжуд дейишдир. Аслида бор бўлган нарсадан кўз юмиш ёки уни ниқоблаб яшаш риёкорлик-ку, ахир!

«Танқид келажакнинг меваси!» — шундай ақида бор. Дастлаб уни Сталин ўртага ташлаган. Хўш, танқид келажакнинг меваси экан, биз нимани танқид қилишимиз керак? Нуқсон ва иллатларними?! Одатда, шундай бўлиши лозим. Айнан шу йўлни тутган арбоблар, ижодкорлар не кўйга тушишди?

Эътибор қилинг: «1946—1948 йилларда ВКП(б) Марказий Комитети адабиёт ва санъат масалалари юзасидан муҳим қарорлар қабул қилди. Бу қарорлар, айниқса, «Звезда» ва «Ленинград» журналлари ҳақида» (1946 йил 14 август) ҳамда «Драматик театрларнинг репертуарлари ва уни яхшилаш тадбирлари тўғрисида»ги (1946 йил 26 август) қарорлари адабиёт тараққиёти учун алоҳида аҳамиятга эга бўлди.

Партия Марказий Комитети совет адабиётининг кучи унинг партиявийлиги ва халқчиллигида эканини алоҳида кўрсатиб ўтди ва галдаги вазифаларни белгиллаб берди...

Қарорда ғоясизлик, маслаксизлик совет адабиёти учун ёт, халқ манфаатлари учун зарарли экани таъкидланди.

«Дунёда энг илғор адабиёт бўлган совет адабиётининг кучи шундаки, — дейилади қарорда, бу адабиётнинг халқ манфаатларидан, давлат манфаатларидан бошқа манфаатлари йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас», — бу унинг дарсликдаги изоҳи. Марказий Комитет секретари А. А. Ждановнинг ғоясизлик ва космополитизмга қарши докладыдан, бу қарорлардан кейин ўша ҳақсўзлар бошида яна таёқ сина бошлади. Шеърят, умуман, адабиёт ўлди. Сиё-

сатдонлар сара асарларни айблашга тушишди. Жумладан, менинг «Денгизда бир тун» шеъримга ҳам тамға босилди: «Унда меҳнат кўрсатилмай, қуруқ денгиз манзараси мақталган».

«Альбомга», «Сонет», «Тасодиф» каби тизмаларни эллик еттинчи йилдан сўнггина тўпламларимга киритиш мумкин бўлди.

Айни навқирон пайтимиз уруш бошланди денг, «Гулистон», «Еш куч» ва бўлак нашрлар тақа-тақ ёпилди. Ғалабага ундовчи асарларгина «Қизил Ўзбекистон»да чоп этиларди, холос. Айни пайтда истаган киши сенга истаган айбини қўйиши мумкин эди. Республика Компартияси Марказий Комитетининг ўша кездеги котиби М. Ваҳобов «Қизил Ўзбекистон»да менинг асарларимни ғоясизликда айблади, маломат қилди, шу ва шу каби даъволар охир-оқибат репрессия ўпқонига мени тортиб кетди. Ўзинг ҳақсан, бироқ қани энди шуни исботлаш мумкин бўлса!

Ешлар ўша даврни, тагликни, жаҳолатни яққолроқ тасаввур қилишлари учун «Огонёк»ка, Юрий Карякинга муурожаат қилсам: «Бошқирдистон обкомининг фавқулодда пленумида Жданов гапни қисқа қилди. Айтишича, «раҳбариятни назоратдан ўтказиш» учун келган. Тайёр қарорни ўқиди у: «Марказий Комитет қарор қилади — Бикин ва Исанчурин (биринчи ва иккинчи котиблар — Ш.) ишдан бўшатилин...» Пленум тугагани ҳам кутмасдан Бикин ва Исанчуринни залдан олиб чиқиб кетишди. Бикин: «Менинг ҳеч қандай айбим йўқ!» деб қичқиришга улгурди, холос. Исанчурин мардона турди: «Бикинга ишонганман, ишонаман ҳам». Ҳар иккаласи ҳам отиб ташланди. Шунингдек, Бикиннинг иккикат хотиниям отилди.

Биз ана шу қаттолнинг — Ждановнинг тасарруфида ижод қилдик.

Аёлга, онага, ҳатто ҳали ёруғ дунёга келмаган гўдакка қарата ўқ узган Даврда яшадик...

У кунлар ҳеч қачон қайтмасин, ўша ситамлар ҳатто душманзимизнинг бошига ҳам тушмасин!

Замон сенга боқмаса, сен замонга боқ дегувчи, рўшнолик кунларга ҳам тезда мослашиб олувчи ждановчилар, сталинчилар ҳалиям йўқ эмас, улар қатли ом қилган, ўзгалар азобидан роҳат олган, шундайларнинг нуқси бола-чақамизга урмасин! «Асли биз тўғри йўл тутганмиз!» деб улар кенжа наслда асорат қолдиришмасин. Махв этилган авлодлар ҳаққи, инсоф, адолат ҳаққи келажакни риёдан сақлаб қолайлик. Шунинг учун ҳам, хатоликлар қайта бошдан такрорланмаслиги учун ҳам Елғондан юз ўгириш, диёнат билан яшаш керак бўлади! Зеро, донишманд айтган: ҳамма нарса бой берилган тақдирда ҳам олдинда келажак бор ҳали!

Ғ. Ҳ.: — Таскинбахш сўзларингиз учун раҳмат, Шукрулло ака.

Ўзбекистон ССР Прокуратурасига сим қоқиб шуни биз аниқладикки, дастлабки маълумотларга қараганда 1930—1950 йиллар мобайнида Ўзбекистон территориясида фаолият кўрсатган учлик (тройка) чиқарган қарорлар оқибатида 18 минг 652 киши жабрланган. Шундан 6 минг 38 киши ўлим (отиш) жазосига ҳукм этилган. 1987 йилнинг августидан 1988 йилнинг майига қадар икки мингдан зиёд кишининг иши кўриб чиқилди, улар айбсиз деб топилди ва оқланди. Навбатда турган ишлар кўриляётир, бу жараён ҳали давом этади.

Мавриди билан биз бу мавзуга яна қайтамиз.

Сухбатни СОБИР УНАР ёзиб олди

Зебо Раҳимова

Нигоҳим оғриydi кўрганларимдан

Кўзларим сув очди,
эриди бағрим.
Очилди юракнинг оғир эшиги.
Қорасув, парилар яшаган макон,
салом, хаёлотнинг олтин бешиги.
Дунёнинг минг йиллик ҳасратларидан
хуркиган сукунат, жонажон синглим.
Зерикдим қалбимнинг чандиқларидан,
Қорасув, мен сени суйгани келдим.
Кўзимга, кунларни тўлдириб олиб
чўмилдим ой ётган булоқларингда.
Саргардон кўнглимнинг тилақларини
шивирлаб йиғладим қирғоқларингда.
Ёввойи табиат ғамгин тикилар
ва асрий чинорлар беради таскин.
Одамзод одамдан сўз еб йиқилар,
мен қандай яшайин, Қорасув, айтгин...

* * *

Зангор қўлларини силкитади тол,
арғумчоқ учади беғам шаббода,
ғунчаларни ўпар пушти ранг ифор
бахорги тип-тиниқ ҳавода.

Қалбингда барг ёзар ҳаёт, боғларда
шовуллаб бошлайди зангори дарахт.
Сўнгсиздай туюлар бир кунлик умр,
Кўзларингга жим-жит қадалган ҳасрат.

Қасдма-қасд боғчалар
таратар напормон исларни,
сидириб кетади кунлар кўнглингда
яшашга нолойиқ ҳисларни...

Мўмин Мирзо

Бу дунё — эски уй, хазина излаб
нураган кулбани ҳар кун йиқаман.
Кўнглимнинг қоронғу бурчакларидан
бир шеър лошини судраб чиқаман.

Хазинабоним, мени қийнама,
қўлим етмас ерга нима беркитдинг?
Ганжина сўрасам илон тутқазиб
бу маъсум дунёда мени қўрқитдинг.

Хазинабоним, мендан аяма,
Алишер бобомнинг тушларини бер.
Жонимни олгин-у, тупроқ танимга
туйғулар — жаннатнинг қушларини бер.

Бир шеър дардида умрим ўртанар,
кечиргин бу далли, кўнгли волани.
Ўзбекнинг элига сўроқлаб келгин
шеърини қучоқлаб ўлган болани.

Хазинабоним, умр бер менга,
руҳимдан сидиргин қаро тушларни.
Менинг бу дунёда тинчим йўқ кўриб
саноқсиз ва сўқир падаркушларни...

* * *

Сен узоқсан.
Зериккан оқшомдан сени топмайман.
Узо-оқ йўлда толиқади ўй.

Қуюқлашиб кетади оқшом.
Кўзларини юмиб олади
қулоқлари ботин хаёллар.

Тўхтама — азалий қисмат ва қонун.
Боши берк кўчанинг қирғоқларидан
шивирлашдан тўхтайдди толлар.

Мени ташлаб кетади оқшом.
Тун қўйнига хушбўй эпкин-у
чирилдоқлар кириб келади.
Сен узоқсан...

* * *

Қаноатсиз ука аканинг
улушини қўйганида еб
боласини қарғади қарға
«ҳе... одамга ўхшамай ўл» деб...

* * *

«Ўзингда кўз изи бор,
Сенга ким боқти ёрим...»
(Озар халқ баёти)
Хаёлчан кундузи, уялма,
эркала бағрингда кузакни.
Кўксингда авайла, яширгин,
оқшомлар менга қўл узатди.

Муҳаббат гуписра кўнглинда
мендан-да уялма, уялма.
Бошингни кўтаргин, бу дилбар
кунларнинг барини ҳимарма.

Ургимчак тўрини тўқийди,
қатимга тақдирим илашган.
Севимли ноябрь, аягин,
мени кун ва тунлар талашган.

Кўнглимнинг титроғи кўзимдан
кундузи юзинга оқади.
Кечиккан бир умр қийналиб
бағримда ўзини ёқади.

Овутгин хаёлчан кундузи,
куйдирма ўзимнинг ўтимда.
Ҳеч йўқса сен айтгин, айтиб бер,
айт, кимнинг кўзи бор бетимда...

* * *

Бува кўзларимни очгим келмайди,
нигоҳим оғрийди кўрганларимдан.
Балки шунча қийналмасмидим
бефарқликни ўрганганимда.

Қачон шамол бўлиб келади
тоғларнинг яланғоч ялдо қўшиғи,
менинг ҳам шамолдек кетгим келади,
тоғларга кетаман, бува, қўшилиб.

Бир озор яшайди кўнглим қатида,
улғайиб боради ёшим билан тенг.
Дунёнинг камига ямоқ бўлмадим,
на эн бўла олдим, на бўлолдим энг.

Дунёнинг ғамига ғамим қўшилди,
ҳаётим дарёдай ётар тўлғаниб.
Бува, ҳув тоғларга чиқиб кетаман,
тоғлардай яшашни келай ўрганиб...

* * *

Бойчечак, боймисан, бой қизи,
қарагин, менинг ҳеч нарсам йўқ.
Топганим — шу айтган бор сўзим
Ва ҳаёт кўнглимга солган суқ.

Кўзимда нарғизнинг мунглари,
сен каби рангларим синиққан.
Шивирлаб елларга тунлари
куртаклар сир ёяр қизиққан.

Айтгандай... тоғларга қайтганмиш
какликлар — зоопаркнинг қушлари.
Ҳам жиндай ширинроқ бўлганмиш
бойчечак, тупроқнинг тушлари...

ЗЕБО РАҲИМОВА

Қашқадарё областининг Китоб рай-
онида туғилган. Ташкент Давлат Уни-
верситетининг журналистика факуль-
тетини тугатган. Ҳозир Қайнарбулоқ
қишлоқ совети раиси ўринбосари бўлиб
ишламоқда. Шеърлари республика
матбуотида эълон қилинган.

Жамшид

Харсангтош

Кимса билмас: неччига кирган,
Сўрай деса ундан садо йўқ.
Йўл четида ётар кераксиз,
Асли бундан ортиқ жазо йўқ.

Балки бирор мингга киргандир,
Аянч умр кўргувчи бу тош?
Тепиб ўтар тўғри келган зот,
У на кулар ва на тўкар ёш.

Боши узра учган довуллар
Нафратини кўзғамас мутлоқ.
Не сир бунда, ҳайратсиз, ҳиссиз
Харсангтошлар бўлар умрзоқ?

Уни ҳеч он чархи давворнинг
Турфа кашфи силжитолмайди.
Ва ё бағри куйиб дардлардан
Ҳақиқатни излаб топмайди.

Сокин яшар, беташвиш яшар,
Раво унга шундай бир тақдир.
Ким билади балки сарбаланд,
Балки у ҳам ўзича ҳақдир...

Сени соғинмадим

Сени соғинмадим... Йўлга боқувчи
Кўзларим қачонлар кўмларга тўлган.
Кўнгил чаманимда сенга аталган,
Пойингга сепгувчи гулларим сўлган.

Ишонмайсан лекин, излаб тасалли,
Пайқайсан: ғашлик бор вужудда совуқ.
Бу ўша, қайсидир май оқшомида
Кўкрагимни оғир яралаган ўқ.

Бу йиллар ичида изтиробларим
Пешонамга чуқур из бўлиб тушди.
Юрак парчаларим — мактубларим ҳам
Барги хазон бўлиб, куз бўлиб тушди.

Сени қўмсамадим, фақат ва фақат
Хотирдан кечмакка етмади кўрбим.
Унинг чўлларида қисматдан кўриб
Энди мен бағримни куйдириб юргум.

Кўзёшлар қиласан хўрлигинг келиб,
Ҳаловат кўйнида ётолмайсан тинч.
Сени қўмсагувчи туйғум кўр бўлган,
Сени, не қилайки... соғинмадим ҳеч...

Муталлиб Содиқов

Уч ака-ука тўлин ой ёруғида тоғ этагидаги ёрдан бирин-кетин чиқиб шошилганча, аммо эҳтиёткорлик билан шовуллаб турган ўрмонга кириб кетдилар. Улар қорайган ҳар бир нарсага ҳадиксираб тикилишар, ногоҳ бирор шарпа эшитилгудек бўлса, бараварига ўша томонга қайрилишар эди. Шунда қўлараридаги найзани ов пайтидагидек сиқиб ушлаганча олдинга туттишарди. Аслида улар энг даҳшатли йиртқичдан ҳам қўрқишмасди, айниқса, учовлон бирга бўлса. Ҳар қандай ёвуз кучга дуч келганда энгиб ўтишлари мумкин. Фақат қабиладошларига рўбарў келишмаса бас. Бир ҳафтадан бери шу алфозда нотинч юришибди. Ушанда тинчгина қочиб кетмоқчи бўлишди-ю, уdda қилишолмади. Орада жанжал чиқиб, одам ўлдиришди. Энг хавфлиси шу бўлдики, улардан бири чап бериб қочиб кетди. У, албатта, қабиладагиларга бор гапни айтиб берган. Тўполон қилиб ҳаммани оёққа турғизган, уларни бошлаб келиб жасадни кўрсатган. Сўнгра чаққонлари из қувишган. Чунки дўмбиранинг фожиадан дарак берувчи ғамли нидоси қочаётганлар қулоғига узоқ вақт чалиниб турди. Улар издан адашиб кетиб чалғишди, шекилли. Бўлмаса қочоқларни аллақачон тутган бўлишарди. Агар улар узоқроққа, хатарли тоғдан ошиб нарига кетишмаса, тирик қолишлари гўмон. Лекин тоғдан ошишнинг ўзи ўлим билан тенг.

Чап томондан дарахт шохининг

қарсиллаб синиши эшитилиши билан қочоқлар ўзларини ҳимоя этишга, лозим бўлса ҳужум қилишга шай бўлиб туришди. Овоз бир жойдангина келар, гоҳ тиниб қолар, гоҳ яна такрорланарди. Улар эҳтиёткорлик билан овоз чиқаётган жойга яқинлашишди. Уларнинг кичиги усталик билан шохи буталарга чирмашиб қолган буғу юрагига найза санчди. Жонивор бир сапчидию гуп этиб қулади. Узун гулдор шохи қарсиллаб ўртасидан синиб кетди. Атроф жимиб қолди. Найза санчган чаптаст йигит акаларига қараб мамнун жилмайиб кўйди. Улар бунинг душман эмас, балки тайёр ўлжа эканлигидан жуда хурсанд эдилар. Ахир, ўша тундан бери бирор марта тўйиб овқат ейишмаган, бу қадар хурсанд бўлишмаган эди. Энди уни бирёқли қилишлари керак.

Агар қабиладошлари билан бирга овга чиқишганда шундай ҳол юз берса зўр иш бўларди-да! Ов сўнгида дўмбираларнинг қувноқ садоси остида маконларига қайтишарди. Дўмбирачи қанча ўлжа бўлса, шунча хил овозда дўмбира чаларди. Бундан овчиларни кутаётганлар нима отилганини билиб олишарди. Тансиқроқ ҳайвонни тутган овчи унинг калласини найзасига илиб, тепага кўтариб олдинда келарди. Ўлжани ўзи ёқтирган қизга пишириш учун берарди. Овқат тайёр бўлгач, улар иккаласи ҳайвоннинг қаеридан хоҳлашса, ўша еридан кесиб олишар, юрагини эса иккига бўлиб ейишарди. Қиз билан йигит юракни бирга тановул қилгандан кейин эру хотин ҳисобланарди. Йигит кейинги овда тағин бирон тансиқроқ ўлжага эга бўлса, уни хотини ҳисобланмиш қизга келтириб берарди. Улар бу гал юракни ўзлари ейишади-ю, гўшга эса бошқалар билан шерик бўлишади.

Ҳозир шу буғунинг бошини най-засига илиб боргандами... Уни, албатта, кўзлари чақнаб турадиган, қоп-қора сочлари чопганида от ёлидек ҳилпирайдиган ўша қизга берган бўларди. Сўнгра иккиси буғу юрагини бирга ейишарди...

Акалари билан бирга дайдиб юриш унинг жонига тега бошлади. На кундузи, на кечаси ҳаловат топади. Юрса ҳар бир шарпадан чўчий-вериб тинкаси қурийдди, ётса бундоқ тўйиб ухлолмайди. Тўғри, овқатдан нолимаса ҳам бўлади: тез-тез бирон ўлжани қўлга киритиш-япти. Бу ерларга овчиларнинг қадами етмагани учун жониворлар мўл. Лекин у эркин эмас, ортга жуда-жуда қайтгиси келяпти-ю, қайтолмайди. Қабиладошларини, айниқса, ўша қизни эсласа, ҳаммасига «бор-э», деб қўл силтамоқчи бўлади, аммо акаларидан чўчигани сабабли журъат қилолмайди. Ахир, одам ўлдирди-я! Энди улар шу тахлит қочиб юришлари ё ортга қайтиб ўлишлари керак. Ўзга чора йўқ. У бўлса на котил, на эрки ўзида. Гарчи жанжалга қўшилган бўлса ҳам, одам ўлдирмади. Қўрқиб акалари билан бирга қочди. Балки шундай қилгани маъқул бўлгандир. Ажралиб қолганида кузғунларга ем бўлармиди...

Ака-укалар орасидаги яқдиллик аста-секин йўқола бораётганди. Баъзида арзимаган нарса устида қаттиқ тортишиб қолишарди. Шунда катта ака гапини ўтказолмай хуноби ошарди. Укаларига нисбатан қаттиққўллик қилишдан эса ҳайиқарди. Лекин барибир сардорликни қўлдан чиқармасликка ҳаракат қиларди. Бир кунни эса анча-мунча қизишиб ҳам олишди. Ушанда улар жойларини ўзгартириш учун олға силжишаётганди. Ҳар қалай, тоғдан нарига ўтиб олишса тинчроқ бўлишади-да. Тоққа яқин жойда жар ёқалаб кетишаётганда қулоқларига ириллаган, ғингилган овозлар чалинди. Хушёр тортиб илгари бораверишди. Овоз бўри болалариники экан. Бўри болалари аввал одамларга тикилиб тек қотиб туришди, сўнг ириллаб тепаликка тирмаша бошлашди. Жар лабидан юмалатиб юборилган каттароқ тош бирининг белига зарб билан келиб урилди. У ингиллаганча чуқурликка қулаб тушди. Буни кўриб бошқалари пилдираганча қочишди.

— Бекор қилдинг, — деди уларнинг кичиги юраги ачишиб. Тош теккан бўри боласи ингиллаганча судралмоқчи бўлар, лекин жойдан силжий олмас эди. Чамаси, оғриқ кучайганда кўзларини юмиб

оларди.

— Қўйиб берсанг, улар бизни тилка-пора қилиб ташлашдан тоймайди, — деди ғазаб билан каттаси.

— Ириллаб келишини кўрмадингми? — деди ўртанчаси.

— Қандай қилиб бизни тилка-пора қила олишсин. Ҳали гўдак-ку улар? — деди эътироз билдириб кичиги.

— Яхшиси, ярадор бўлганини тинчитиб қўя қолайлик, — дея маслаҳат солди ўртанчаси.

— Қўй, азоб тортиб ўлсин. Мен қолганларининг жонини суғуриб оламан, — дея ўшқириб, нарироқда пилдираб қолиб кетаётган бўри болаларининг орқасидан югурди катта ака. Уларга етиб олиб бир-бир найза санчдию йиқитиб олиб ваҳшиларча тепкилай кетди. Бўрибаччалардан бири унинг айиқ териси билан ўралган оёғидан тишламоқчи бўлди-ю, эплотмади, кучли зарбдан нарироққа учиб тушди. Шу тобда уста-уст санчилган тигдан ер тишлади. У оёғига сачраган қонни тупроқ билан артиб ташлаб орқага қайтди.

— Энди кетдик, — деди укаларига ҳансираганча.

— Буни нима қиламиз? — деди кичиги, уни шундай ташлаб кетишга кўзи қиймай.

— Ортмоқлаб ол, боқиб катта қиласан. Кейин бир кунни у сени ейди, — деди ўртанчаси истеҳзо билан.

— Буни мен кўтариб олақолай, — деб чуқурга тушди катта ака ва уни оёғи билан бўйнидан босиб бўға бошлади. — Шундоқ қилсам, сенга маъқулми?

Бўри боласи ўткир панжаларини ерга ботириб икки-уч марта жон ҳолатда тирнадую қотиб қолди. Шу пайт қаёқдандир пайдо бўлиб қолган кўк она бўри бир зарб билан уни уриб йиқитди. Аммо ноғаҳон биқинига санчилган тигнинг оғриғидан ўзини олиб қочишга мажбур бўлди. Бўри қайта ташланишга журъат қилолмай, узоқроқдан улар атрофида ириллаб айлана бошлади. Энди аҳвол янада мураккаб-лашганди. Тезроқ она бўрини чалғитиб бу ердан кетишмаса бўлмайди. Учовлон кўзларини бўридан узмай ўндан узоқлашишди. Ҳар бири ўзларига жиддий душман орттиришганини юракдан ҳис қилаётганди. Бундан буён хотиржамроқ юрамиз дейишганда, бу фалокат оёқ остидан чиққанини қаранг.

Кечқурун чақмоқтошни бири-бирига уриб олов ёқиб қуён гўшти-ни пиширишаётганда, нарироқда

пусиб турган она бўрини сезиб қолишди. У гоҳ у, гоҳ бу дарахт панасига липиллаб ўтар, демек, у қасос олмагунча тинч қўймайдиганга ўхшарди.

Улар апил-тапил овқатланишгач, бўридан қутулиш, холироқ жой топиб ухлаб олиш учун чора излашди. Охири учови каттароқ дарахтга чиқиб амаллаб ухлаб тунни ўтказишдан бошқа илож йўқ, деган қарорга келишди. Чунки ҳар кунгидек бирови қоровул туриб навбатма-навбат ухлашса, ғафлат босиб, фалокат рўй бериши мумкин. Қачондир бўри билан ораларида шафқатсиз ҳаёт-мамонт тўқнашуви бўлиши муқаррарлигини сезишаётган эди.

Улар не азобда «одамхўр» тоққа етиб олишди. Тоғ катта-катта қоялар, яккам-дуккам буталар билан қопланган, афтидан, бу ерда қушлардан бўлак бирорта жонзот яшамасди, бирорта дарахт ўсмасди. Бундан шу англашилاردики, чўққи ортига ўтгунча булоқ деган нарсадан асар ҳам йўқ. Бирор ўлжанинг қорнини шикаст етказмай меш қилиб, сув солиб олиб юриш мумкин. Егуликни ҳам амалласа бўлади. Аммо бу жойда биринчи тундаёқ бўрига ем бўлишлари мумкин. Бу масалада узоқ маслаҳатлашишди, қаттиқ тортишишди. Охир-оқибат икки-уч кун шу ерда сабр қилиб туришга келишишди. Бурумдаги оғзи кичикроқ, лекин ичига беш-олти киши сиғадиган ғор жонларига оро кирди. Ғор оғзига тўғри келадиган тош топиб, юмалатиб ичкарига киргизиб қўйишди. Кечқурун тамадди қилиб олишгач, учови биргаликда тошни ғорнинг оғзига кўндаланг қилиб ётқизишди. Тепа томондаги қўл сиғар-сиғмас тешикни ҳисобга олмаганда тош ғор оғзига ишончли тўсиқ бўлиб турарди. Ноғаҳоний зарбдан ичкарига юмалаб кетмаслиги учун орқасига кичикроқ бошқа тош тираб қўйилди. Ташқари томон тикроқ бўлиб, у ёққа тошни куч билан ҳам юмалатиб олиб чиқиш амри маҳол. Бу жой ишончли қалъа сингари мустаҳкам эди. Хушёрлик учун биринчи тун навбатма-навбат ухлашди. Уша кўнгилсизликдан сўнг илк бор ором олиб, тинчгина ётишди.

Уларга шу ерда ҳаёт кечириш маъқулга ўхшаб қолди. Ҳеч бўлмаганда эларидан соядек эргашиб юрган бўридан қутилгунча ғорни макон қилишгани афзал. Кейин бир гап бўлар...

Кенжаси эрталаб бирор егулик топиб келиш учун кетган акаларини

узоқ кутди. Негадир улардан дарақ йўқ эди. Ҳатто тунда ҳам, эртасига ҳам қайтишмади. У ночор аҳволда қолди. Нима қилишини билмасди. Қаёққа қараб юрмоқчи бўлса, ўлим сари бораётгандек бўлаверди. У ўйлаб-ўйлаб ортга қайтишни лозим тоғди. Узга ерда ўлгандан кўра қабиласига яқин жойда кўз юмишни афзал деб билди. Лоақал ўша қизни бир кўрсаю кейин ўлса ҳам майли эди, унингча. Акаларини қидириб топишдан эса умидини узди.

У ўрмонда гандираклаб бораёти дафъатан кичикроқ бутага чалишиб кетдию юзтубан йиқилди. Жойидан турмоқчи бўлиб ҳарчанд уринмасин, урдасидан чиқолмади. Яқинроқдаги дарахт остигача амаллаб судралиб борди. Озроқ ётиб дам олмаса бошқа бир қадам ҳам юролмаглигини сездию ҳолсизликдан юмилиб кетаётган кўзларини қайта очишга ҳаракат қилмади.

Шу яқин орада ов қилиб юрган қабил эркалари ярадор буғуни қувила келаётиб ўликдек қотиб ухлаб ётганнинг устидан чиқиб қолдилар ва унга ташланиб, зумда оёқ-қўлини чандиб боғлаб қўйишди. Қийқириб-бақириб ҳаммани тўплашгач, ўлжа сингари уни оёқ-қўлидан ёғоч ўтказиб қабил томон кўтариб кетишди.

— Қотилга ўлимдан бошқа чора йўқ, — деди оқсоқол қатъий қилиб. Бошқалар ҳукми маъқуллаб чуғурлай бошлашди: «Ўлдирамиз... ўлдирамиз...»

Шунда бир қиз ўрнидан туриб оқсоқолга таъзим бажо келтирди ва мурожаат этди:

— Қотилга ўлимми?

Оқсоқолнинг жаҳли чиқди:

— Қулоғинг оғирми дейман, ўлим дедикми — ўлим!

— Мени афв этинг. Агар кимдаким қотил бўлса, қатл этилади. Шундайми?

— Шундай.

— Унда бунинг жонини ким олади? Ўз навбатида уни ҳам қотил сифатида жазолаш керак бўлади-ку. Кейин-чи?

Оқсоқол ўйланиб қолди. Ҳамма унинг оғзига тикилганди.

— Ҳаммамиз бирга ўлдирамиз, — деди ниҳоят у.

— Барибир одам ўлади. Ҳамма қотил бўлади.

Оқсоқол бошини қуйи эгиб чуқур хаёлга толди: «Нима бўляпти ўзи? Наҳот бу одам ўлдиришу қотилликнинг бошланиши бўлса?! Агар биз уни жазоламасақ, эрта-индин бошқаси бу ишни қилади. Кейин яна бошқаси. Ундан сўнг қайси бири

айбдору қайси бири айбсиз эканини қаёқдан биласан. Агар бировини жазоласанг-у, бирови четда қолса: «Нега мени жазолайсизлар, бошқалар хоҳлаган ишини қилиб юрибди-ку», — дейиши аниқ. Шундай экан, йигитни ўлдириш керак. Лекин... қандай қилиб?..» Қиз оқсоқолнинг ишораси билан жойига ўтирди.

— Қўриқчилар, эҳтиёт бўлинглар. У тунда қочиб кетмасин. Эртага албатта жон беради. Гапим тамом. Энди тарқалинглар.

Эртасига қабилдагилар энди нима бўларкин, дея қизиқсиниб йиғилишиб бўлгач, оқсоқол гап бошлади:

— Мен, ўнг ва чап томон ёрдамчим тун бўйи ухламай маслаҳатлашиб чиқдик. Қароримиз шу бўлдики... — У атрофдагиларга кўз қирини ташлаб бир нафас сукут сақлади. — Қотилга ўлим! Уни катта тепаликдаги қуриган баҳайбат дарахтга ичаклар билан маҳкам тортиб боғлаб ташлаймиз. Чунки қуриган дарахт яқинида сув йўқ, остига соя тушмайди. Унга на жонивор, на қуш яқинлашади. У ўша ерда ташналикдан, очликдан жон таслим қилади.

Бу қарор қабилдагиларга маъқул тушди ва улар бор овозлари билан уч бора: «Қотилга ўлим! Қотилга ўлим! Қотилга ўлим!» деб қичқиришди. Уртага чўк тушган, қўл-оёғи боғланган йигит ҳамма бир овоздан, жон-жаҳди билан бақираётган пайтда қизга синовчан тикилди. Йигит қизнинг аввалига нима қиларини билмай анграйиб турганини, бу сўз учинчи бор такрорланаётганида эса «Қотилга ўлим!» дея беихтиёр бошқаларга қўшилганини сездию кўзларидан тирқираб ёш чиқиб кетди. Мияси ғувиллаб, атрофдагиларга маъносиз термулиб қолди. Негадир войдод қилиш ўрнига даҳшатли ҳукмга ич-ичдан рози бўлгандек сукут қилди.

У энди ҳамма-ҳамма нарсадан ажралади. Шу тиниқ осмон, узоқдан шилдираб оқаётган булоқ суви, кўм-кўк дарахтлар, қўйинги, ер юзидан нимаики мавжуд бўлса, барисидан маҳрум этилади. Энди ҳеч қачон буғу бошини найзасига илолмайди. Ўзи ёқтирган қизга беролмайди.

Унинг кўзларидан яна ёш қуйилди. Қулоқлари остида «Қотилга ўлим!» деган нидо қайта янграгандек, айниқса, ўша қизнинг овози баландроқ, ўктамроқ эшитилгандек бўлди. Йигит агар қизнинг тилидан шу аччиқ сўзларни эшит-

маганида ўлимига норози бўларди. Аммо ҳозир тезроқ ўлишни истарди. Ҳўл ичак қуриган сари тобора баданини қисаётганидан хафа эмасди, балки тезроқ ўзини бўлақларга бўлиб ташлашини хоҳларди.

...У юзига теккан кафтинг иссиқ тафтидан сесканиб кўзини очди. Олдинига чарақлаб турган саноқсиз юлдузларни кўрди. Негадир юлдузлардан иккитаси ўзига жуда яқин келиб қолганидан ҳайрон бўлиб, қўлини чўзишга ҳаракат қилди. Бироқ оғриқдан кўз олди қоронғилашиб кетди. Нафасини ичига ютиб, диққатини жамлаб уларга тикилди.

— Ҳали тирик экансан-а?! — дея юм-юм йиғлаганча унинг юзини, сочини титраётган қўллари билан силай бошлади қиз. — Хайрият, тирик экансан.

Шундагина йигит яқинидаги юлдузлар эмас, қоронғуда янада чарақлаб кўринган таниш кўзлар эканини эслади. Лекин уларни ҳеч қачон бунчалик яқиндан кўрмаганди. Қизнинг қўллари ўзи ўйлаганидан ҳам ёқимлилигини сезди. Беихтиёр унга талпинмоқчи бўлди-ю, ақалли озгина бўлса-да қимирлай олмади. Ўзини тугул тилини қимирлатиб бир нарса дейишга мажболи йўқ эди. Қиз югуриб бориб узоқдан шилдираб оқаётган булоқ сувидан ҳовучига олиб келиб унга ичирмоқчи бўлди. Лекин қанча уринмасин, йигитга етгунча гоҳ қўллари қалтираб ҳовучидан сув тўкилиб кетар, гоҳ қоронғуда қандайдир бутага чалишиб йиқилар эди. Охири лунжини тўлдириб сув олдию бир амаллаб етиб келиб, лабларини йигитнинг қақраб пўрс бойлаган лабларига босди. Йигит ҳаяжонининг зўрлигидан титраб кетди-ю, сувни ютолмади. Қиз ҳам жала савалаётган япроқдек титрарди. Бу ҳол икки-уч такрорлангач, йигит ўзига келди. Қиз унга бугун дугоналаридан яшириб, қизиган тош устига қўйиб пиширган гўштан едира бошлади. Ташналигу очлик азобидан силласи қуриёзган йигит гўштни апил-тапил еб тугатди. Қиз унга яна қалдирғочдек оғзига сув олиб келиб ичирди. Унинг юзларига маънос термулди.

— Бугун кечқурун эр кишилар ўрмонга овга кетишди, — деди қиз, йигитнинг юзига тушиб қолган узун патила сочини бармоқлари орасига олиб орқага силаркан.

Йигитнинг қулоғига негадир бирдан узоқ-узоқлардан «Қотилга ўлим!» деган сўзлар эшитилгандек бўлди. Улардан бир овоз ажралиб турарди. Шунда у қизга шунақанги

қаҳр билан тикилдики... Қиз аввалига кўрқиб кетди, сўнгра йигит нега бундай тикилаётганини фаҳмлаб жойидан кўзғалди.

— Ушанда сен... — дея йигит гап бошлаган заҳоти қиз шартта орқасига бурилдию қоқила-қоқила пастликка томон чопиб кетди. Йигит алам билан кўзларини маҳкам юмди. Шунда иккита юлдуз яқингинасида чарақлаб нур сочиб тургандек туюлди унга. Яна кўзларини катта очиб тикилди. Бу гал яқинида бирорта ҳам юлдуз йўқ эди. Ҳаммаси узоқда, кўм-кўк осмон қўйнида. У ҳайрон бўлди. Нима бу? Баъзан ухлаганда ўзини овда юргандек ҳис қилар, ҳайвонларни аниқ-тиниқ кўрар, улардан бирини қувиб найза билан уриб қулатардию севинганидан қичқириб юборарди ва шу аснода уйғониб кетарди. Атрофига аланглаб ҳеч нарса тополмасди. Фақат ёнида акалари ётган бўларди. Ҳозир ҳам шундай бўлдимикан? Йўқ... Чанқоғи қонган, қорни ҳам тўқроқ. У беихтиёр лабларини ялади. Нам лабларида чала пишган гўштнинг ва яна қандайдир ширин бир таъмини туйди... Кўзларини юмди. Яна яқингинасида қаердандир пайдо бўлиб жилва қилаётган иккала юлдузни маҳлиё бўлганча кузата бошлади...

У юзига урилган илиқ нафасдан уйқусираб кўзини очди. Рўпарасида яна иккита юлдуз нур сочиб турарди.

— Келдингми? — деди йигит. Ҳолсизликдан овози зўрға чиқди. Аммо негадир жавоб бўлмади. У ҳайрон бўлиб, диққат билан тикилди. Юлдузлар кўкиш-қизғиш рангда совуқ ялтирарди. Улардан сал пастроқда нимадир қимирладию ой ёруғида узун-узун оппоқ қозиқ тишлар кўринди ва ириллаган овоз эшитилди. Йигит даҳшатдан қотиб қолди. Бу — ўша кўк она бўри эди... У оқсоқланиб гоҳ узоқлашар, гоҳ яқинлашар, аммо негадир ташланишга ботинмай турарди. Йигитнинг ўзига зиён етказолмаслигини ёки қочиб қутулолмаслигини билгач, унинг асабларини қақшатиб қийнаш учун шундай қилаётгандек эди, гўё. Афтидан ҳеч нарсадан тап тортмасди — ой ёруғида янада кўкиш бўлиб товланаётган юнгини ҳурпайтириб олганди. У чўнқайиб ўтирганча чўзиб увламоққа ҳаракат қилди-ю, аммо овозини эшитиларидан чўчидими, жаҳлдор ғингиб қўйди.

Йигит ҳар дақиқани бу йиртқич ҳайвон ўзига ташланишини кутарди. Жони гўё халқумига келиб тикилди. Бутун бадани кўрқувдан

музлаб қолгандек туюлди. Афсус... Ўткир найзаси билан бир ҳамлада-ёқ даф қилган бўларди-я! Бироқ бир ҳамладаёқ ўзининг кўни би-

тишини билиб турарди. Лекин тирик қолишни, яшашни жуда-жуда хоҳлаётганди шу тобда. Қандайдир тасодиф рўй бериб омон қолишдан умид қиларди. Шунда бирдан ёдига оқсоқолнинг бўрилар ҳақидаги ҳикояси келди: «Бўри дегани эпчил, қасоскор, мард жонивор. Агар уни бир найза санчиш билан ҳалок этмасанг, қутулиб кетса, ҳолингга вой деявер. Аммо қаршисидан тасодифан чиқиб қолган кишига биринчи бўлиб сира ташланмайди. Олдинги оёқларини ерга тираганча, бошини қуйи эгиб, кўз остидан қараб туради. Ҳужум қилмай қуролингни тепага кўтарсанг ортига бурилиб

кетади. Мабодо ҳужум қилсанг, у ҳам бўш келмайди...» Мен унга ҳужум қилаётганим йўқ-ку! Балки шу сабабли тажовуз қилолмай тургандир. Балки менга тегмай, ортига қайтиб кетар. Ушанда акаларимнинг бошига етган экан-да, энди мени қидириб келибди-да...

Тонг оқара бошлади. Табиат жонланиб, ўзгача ҳаракатга тушди. Гўё узоқроқдан оқаётган булоқ сувининг шилдираши ҳам ўзгаргандек. Ҳатто қандайдир ола-була қуш қуриган шохга келиб қўниб чирқиллай бошлади. Қисқаси, бугунги ҳаёт бошланаётганди. Фақат кўк она бўрининг кўзларидаги ғазаб ҳануз ўша-ўша. У атроф ёришган сари баттар безовта бўларди, бир парча қизил тилини қозиқ тишлари орасидан осилтириб ириллаб қўярди.

Йигитнинг бўри тегмаслигига ишончи орта бораётганди. Чунки «тўни билан журъат этмадим, энди тегмайди. Атроф янада тезроқ оқарса кетармиди», деб хаёл қиларди. У шу ҳақда ўйлаётганда ҳақиқатан ҳам бўри аста тоғ томонга бурилиб кета бошлади. Анча юрди. Йигит энгил тортиб кўзларини юмди. Она бўрининг бирон-бир зиён-заҳмат етказмай кетаётганига асло ишонгиси келмасди. «Хайрият-э, қутулдим», дея пичирларкан, ногоҳ бўғзига ўткир тишлар ботганини сездди. Даҳшатдан олайиб кетган кўзлари кўк она бўрининг қонга тўлган қизғиш кўзларига қадалганча хиралаша бошлади.

Йигитнинг қаршигинасида чарақлаб турган иккала юлдуз ундан тобора узоқлашиб, қоронғулик қўйнига сингиб кетди...

Расмларни
Д. Собирова ишлаган

Муталлиб СОДИҚОВ

1960 йили Самарқанд областининг Ургут районида туғилган. ТошДУнинг Ўзбек филологияси факультетини тугатиб, айни пайтда «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасида ишламоқда. Ҳикоялари вақтли матбуотда чоп этилган.

Салим Ашур

1964 йили Сурхондарёнинг Ленин йўли районида туғилган. Совет Армияси сафида ҳарбий хизматни тугатиб, ҳозир ТошДУнинг журналистика факультетида таҳсил олмоқда. Шеърлари матбуотда эълон қилинган.

Сўнги қишлоқ балладаси

Рассом ишлайди,
Қаршисида чўкаётган қишлоқ.
Ерга тўшалиб қолаётган қишлоқ.

Рассом ишлайди,
Узоқлардан бостириб келяпти шаҳар,
Савлатдор шаҳар,
Усади, силжийди собит тоғлардай.

Рассом ишлайди.
Шаҳарнинг ҳар қадами
Бир қишлоқни тортар домига,
Шаҳарнинг ҳар қадами
Бир қишлоқни босар ҳазон босгандай.

Рассом ишлайди,
Қуёшдан қурийди,
Кўкаради яна шу қуёшдан.
Унинг учун туннинг фарқи йўқ.
Унинг учун йўқ куннинг фарқи,
Унинг чун юртнинг қадри бор!

Рассом ишлайди.
Тугаб борар бўёғи.
Мадори тугаётган
Ердан оёғига куч оқар қондай.
Кесади ўнта бармоғини,
Ўн бармоқнинг сиёҳи бир хил...
Барибир...

Рассом ишлайди.
Тугайди охири толасигача,

Сўнги донасигача мўйқалам.
Киприклари ярайди,
Ҳеч қачон тугамайди,
Оғринмайди кўзлари.
Беҳзод ҳам билмаган ранг
Ифодасиз бўзлари.

Рассом ишлайди.
Қўрқмайди ўзидан ожизни
Топтаб ютаётган шаҳардан.
Бор унинг юраги!
Мусаввир кўзига,
Қўлига, юзига,
Тилига боқишдан чўчийди,
Пешонасига байроқ,
Кўксига юлдуз қоқилган шаҳар.

Рассом ишлайди.
Ғолиб чиқади бу жангда
Тишдан то тирноқ қуролланган шаҳар.
Билмайдик, ғалабага
Қалам эришган аввал.

Тамаки тортади қаҳрамон,
Кибрли наззора қилади шаҳар.
Инграй бошлар мато ичидан
Оғриқ тасвирли мактуб —
Энг сўнги қишлоқ.

* * *

Бу одамнинг кўзлари қўрқоқ,
Чунки жангни кўрмаган кўзлар.
Бу одамнинг юзлари оппоқ,
Қора ишни кўрмаган юзлар.

Бу одамнинг нозик бармоғи
Ўз ярасин ҳеч санамаган,
Мушкул унинг жангга бормоғи,
Чунки бурни ҳеч қонамаган.

* * *

Хирмон — бир ҳовуч тонг,
Чигирткалар қора юлдуз.
Сочларига занжирланган тун билан юзини ёпи
Мизғир —
Кўкрагини кўтариб чарчаган қиз.

Пахтазорда адашдим саргашт тунда,
Узоқдан липиллаб кўринди чироқ —
Рўмолини тарози ҳалқасига илиб,
Қиз ухларди кўзлари очиқ.

* * *

Набира осмонга тикилиб чопар,
Бобо ерга боқиб қадамлар секин.
Бола йиқилади қоқилиб тошга,
Чол уриб олмайди осмонга бошин.

Талабалар даврасида

ЭРКИН ФАСОЛЛИККА ИНТИЛИБ...

Кайта қуриш аслида ғоялар кураши ҳамдир. Бу курашнинг бир томонида таназзулга юз тутган қарашларни ҳамон тиш-тирноғи билан ҳимоя қилаётганлар, иккинчи томонида эса, турғунлик муҳитида туғилган бўлса-да, халқ келажаги, эзгулик ғалабаси учун курашга отланган ёшлар туршибди... Саксонинчи йиллар ёшларининг ижтимоий фаоллиги ошди, бу ҳол шу жиҳати билан қувонарлики, ёшлар кўпчилик шу кунгача сўғиниб келган фикр ва догматик қарашларни инкор

этишяпти ва ҳаёт талабига жавобан дадил туриб ҳақиқатни ошкора айтишмоқда. Ушбу мавзуда уюштирилган давра суҳбатида Тошкент политехника институти механика факультети талабалари Садриддин Қурбонов, Жума Тошматов, Йўлдош Мардонов, Фахриддин Одинаев ва Тошкент Давлат дорилфунуни журналистика факультети талабалари Салим Ашуров, Жаббор Эшонқулов, Санам Ражабова, Гулчеҳра Алиқулова, Вобоқул Тошевлар ўз фикр-мулоҳазалари билан иштирок этишди.

Садриддин Қурбонов: — Шоирларимиздан бирининг шеърида шундай сатр бор: «Алломишни уйғотади фақат болалар...» Бу шеърдаги умидворлик юракни илитади. Шундай, халқнинг сўлғин руҳини фақат болалар уйғотиши мумкин, чунки уни ўлимга маҳкум этганлар ёки уни ҳароб қилишаётганда олқишлаб, ҳеч бўлмаса сукут сақлаб турганлар бу руҳни уйғотолмайдилар. Тарих шундай ўжарки, уларнинг бирортасига ҳам бу ҳуқуқни бермайди. Руҳи сўнган халқни эса тарих саҳнасида йўқ қилиб ташлашга уринишади. Бугунги кайта қуриш беш-ўн йилда ниҳояланадиган жараён эмас. Тан олаимизми-йўқми, ёшлар ҳамиша янгилашни тарафдори бўладилар. Тараққийпарвар жамият ҳамиша ёшларга ишонади, уларга кенг имкониятлар яратиб беради. Бу борада бизнинг республикамиздаги аҳвол қандай? Бизда ёшларга ишонч ортяптими? Афсуски, мен бу саволга «йўқ» деб жавоб бераман. Ёшлар ўз ҳуқуқларини пухтароқ англаб, ижтимоий ҳаётга фаолроқ аралашаётган экан, бунинг нимаси ёмон? Уларнинг демократия ва ошкоралик учун кураши ҳаётимизга чуқур илдиз отган бюрократияга қарши мустаҳкам баррикадага айланиши керак. Ҳозирча аксарият «беллашувлар» да бюрократиянинг қўли баланд келаётир. Бу ўринда республикамизда кайта қуришни бошқарувчи кучларнинг собит эмаслиги ҳал қилувчи роль ўйнамоқда. Бугун бюрократия ўзини янги ниқоблар билан иҳота қилиб, янгидан куч тўплаб олди, бугун қайта қуриш минбарларидан ҳам ваъз ўқимоқда.

Жаббор Эшонқулов: — Уринли фикрлар. Дарҳақиқат, ҳар бир ёш ўзи яшаётган муҳитга маълум маънода муросасиз бўлади. Бизда кўпинча мана шу муросасизликни муросасозликка айлантириб юборишади, ота-она, ишхонаси ва бошқа жамоат ташкилотлари ёшларни шу руҳда қайта «тарбиялашади». Мен ана шундай «қайта тарбияланган»лардан бирини биламан. Ёш аспирант ўз факультетида пахта теримига бормасликни кўтариб чиқди. Бунга унинг ҳаққи бор эди. Комсомол мажлисида кўпчилик уни қўлаб-қувватлади ва тегишли қарор қабул қилинди. Лекин шунда таъқиқ ўз кучини кўрсатди. Таъқиқ ҳаракатдаги бюрократиядир. Мажлиснинг эртаси куниек бу «экстремистик йиғилишга зарба беришди». Бюрократия терминларни

жуда яхши кўради, унинг иш услуби ким бўлмасин, аввал қайсидир гуруҳга мансуб қилиб, сўнг жазолашдан иборатдир. Ташаббускор жазоланди. Бир ойдан кейин диссертация ёқлаши керак эди. Номатлум муддатга кечиктирилди, уни уй учун навбатда турганлар сафидан ўчиришди. Уни ёқлаганларни ҳам қуруқ қўйишмади. Ҳаммасини осонликча, «қонуний» ҳал этишди. Хўш, бу ёш олим энди бирор масалани эркин ўртага ташлай оладими? Бизнингча, у энди жуда эҳтиёткор бўлиб, ҳар қадамни ўйлаб босади. Оддий қилиб айтсак, унинг руҳи, ишончи сўнди, тўғри у аблаҳлик қилмаслиги мумкин, лекин жим туради, чунки олган сабоғи бир умрга етарли. У ўзининг ҳақ гапи учун мажлисма-мажлис судралиб юришни истамайди, чунки ҳақ гап унга уй ҳам, маош ҳам, илмий даража ҳам бермайди. Таъқиқ бор жойда ҳеч қачон демократия бўлмайди.

Ёшлар ҳалол, эркин яшашни исташяпти. Бу табиий ҳол. Бу интилишга неча йиллардан буён жамиятнинг бошқарув системаси қаршилик кўрсатиб келаётгани бугун очиқ айтилмоқда. Узлигини таниб, ўз халқи мавқеини тиклаш учун қуйинаётган ёшларни «баднийатлар», «экстремистлар» деб аташса ва шуни рўқач қилиб уларга қарши курашишса, ким ҳам ҳур фикрли шахс бўлиб етишар эди?

Жума Тошматов: — Узоқ йиллар карахт яшадик. Ёшлар ўртасидаги бугунги ҳаракатлар мана шу ялпи карахтликдан бирма-бир уйғонаётганимизни билдиради. Бу ҳали тўла уйғониш бўлмаса-да, ҳар қалай уйғониш бошланди. Ёшлар нутқида кўп йиллардан буён илк мартаба «уюшма», «ҳаракат», «ҳуқуқ», «адолат», «демократия», «халқ руҳи» деган сўзлар тез-тез янграйдиган бўлди. Биз уларни мутлақо ишлатмай қўйган эдик. Бу сўзлар ўлик ва ожиз аҳволга тушган, уларни қўллаш ҳаммага эриш туюладиган бўлиб қолган эди. Бугун ёшлар мазкур сўзларнинг чинакам маъноси ва амалдаги ижроси учун кураш бошлаган экан, бунга қувонмай илож йўқ. Тан олаимиз, ялпи карахтлик йилларида биз ёшлар ҳам муद्रоқ яшар эдик. Комсомол эса мана шу карахтликдан халос этувчи эмас, аксинча, унинг умрини янада узайтирувчи ташкилотга айлантирилди. Ваҳоланки, у Ленин васиятларига содиқ, ҳамиша жанговар ва навқирон куч бўлиши керак эди. Биз комсомолнинг

«жанговар» лигини турли қурилишларда ёки калтабин муҳбирларнинг сийқа мақолаларида учрати қолардик. Комсомол «қурилишда», «қишлоқ хўжалигида», «чўлқуварликда», «табиий офатга қарши курашда», «БАМ»да жанговар эди. Фақат маънавиятда эмас, маънавиятда у сокин ва муросасоз ташкилотчига айланди. Унинг бугунги обрўсизлиги ҳам шундан. Мен ёшларнинг фаоллиги устидан қонун ва конституциядан бошқа ҳеч ким назорат қилишга ҳаққи йўқ деб биламан. Кўпгина ёшлар агар комсомолдан бўлак мустақил уюшма тузилишини исташаётган экан, буни ҳаёт талаблари ва демократия уйғунигидан келиб чиқаётир, деб билмоқ керак. Бундан комсомол ўзига керакли хулосалар чиқариб олиши лозим. Аёнки у бугунги ёшлар юрагига йўл тополмаётир, уларнинг дарди, ўй-хаёлларига шерик бўлолмаётир. Мен ўн йилдан ортқ комсомол аъзоси бўлиб, унинг бирорта ҳужжатида, бирорта қарориде «халқ руҳи» деган гапни учратмаганман. Ёшлар эса бугун халқ руҳини уйғотиш ва соғломлаштиришни исташмоқда. Менимча, бу маънавиятимизни қайта қуришнинг биринчи шартидир.

Салим Ашуров: — Мана қарийб, беш йилдан буён талабалар шаҳарчасида яшаб келаман. Ёшларнинг бу қўналғаси ҳаётининг қувончи, ғам-ташвишлари менга яхши таниш. Шаҳарчамизда, бизлар билан бир ҳаводан нафас олиб, чет эллик илмга чанқоқ талабалар ҳам яшашади. Мен баъзан беихтиёр, уларнинг яшаш тарзи, юриш-туриши, муомила маданиятини кузатаман ва ўзимни улар билан қиёслаб кўраман: чет эллик талаба ва мен... Улар ҳам қанча вақтгача қаватларга иссиқ ёки совуқ сув чиқмай қолишидан, кутубхона хизматининг савиясини пастлигидан, дўконлардаги ноиниқ сифатсизлигидан, шаҳар транспорти ҳаракатининг чидаб бўлмас даражада қонқарсизлигидан, талабалар шаҳарчасида ошхоналар ва бошқа дўконлар етишмаслигидан, овқатларнинг сифатсизлигидан, аудиторияларда баъзан энг оддий ўқув қуроллари ҳам етишмаслигидан қийналишадими. Варибир хорижлик талабаларга кўрсатилаётган ғамхўрлик кечагина қишлоқдан келган дехқон болаларига кўрсатилмаётган ғамхўрлик ҳисобидан бўлса, бу кўпчиликти ёшларнинг ҳамятига тегиши ва ҳар хил зиддиятлар келиб чиқиши турган гап. Шунингдек, хорижлик талабалар халқимизнинг миллий урф-одатлари, маънавий-ахлоқий қадриятларини чуқурроқ ҳурмат қилишга ўрганмоқлари учун фойдали чора-тадбирлар кўришни кечиктирмаслик лозим. Албатта улар орасида бизнинг қадимий урф-одатларимиз, миллий анъаналаримиз, маданият ва тарихимизни юксак қадрлайдиган, уни ўрганишга иштиёки баланд талабалар ҳам анчагина. Улар доимо Ўзбекистон бўйлаб саёҳатларга чиқиш, халқимиз ҳаёти билан яқиндан танишиш истагида юрадилар. Бундай дўстларнинг таъкидлашчи, Тошкент чиройли шаҳар, лекин шарқона қиёфига эга эмас...

Ойсара Музаффарова: — Бошқа бир муаммо — қишлоқларимизда турмуш маданияти пастлигича қолаётгани, яшаш ва ишлаш шароитларининг оғирлиги кўпчиликти қатори мени ҳам жиддий ўйлантиради. Ўзим ҳам қишлоқда туғилиб ўсдим. Ёшнинг жазирама иссиғида, эрта кўклам қор-ёмғирда кун бўйи даладан чиқмай меҳнат қилган дехқоннинг бор-йўғи 70-80 сўм маош олиши бугун ҳеч кимга сир эмас. Биргина гўштнинг нархи эса 6 сўм. Мен бу ҳолнинг сабабини, дехқон ўз меҳнатига яраша ҳақ олмаётганида деб биламан. Асосий экин — пахтанинг нархини кескин суръатда ошириш зарур. Бундан ташқари, 30-40 йиллаб пахта даласида заҳмат чеккан, соғлигини олдириб пенсияга чиққан дехқонга 50 сўмлик нафақа белгилашни адолатданми? Ўзбек ёшларининг турмуш иқир-чиқирларига ўралашиб, ижтимоий фаоллик кўрсатмаётганлиги сабаби ҳам қишлоқларимиздаги оғир ҳаёт оқимидаир.

Санам Ражабова: — Қишлоқ ёшларининг иш билан тўлиқ таъмин этилмаётгани, республикада миллий ишчилар синфи шаклланмаганлиги, ишчилар синфи асосан четдан таклиф қилинаётганлар ҳисобига бойиши аҳволни янада мураккаблаштираётир. «Сич» айтиш керакики, бугунги кунда ҳам жуда кўп ёшлар ишсиз қолишмоқда. Улар орасида олий ва ўрта махсус ўқув юртлирини тугатган, маълум соҳанинг мутахассислари ҳам борлиги кишини ранжитади. Қишлоқ ёшларининг иш ахтариб шаҳарга кетиш ҳоллари кўпаймоқда. Бунинг сабаблари аввало, қишлоқдаги мавжуд шарт-шароитлардаир. Мен, республикада ишчилар син-

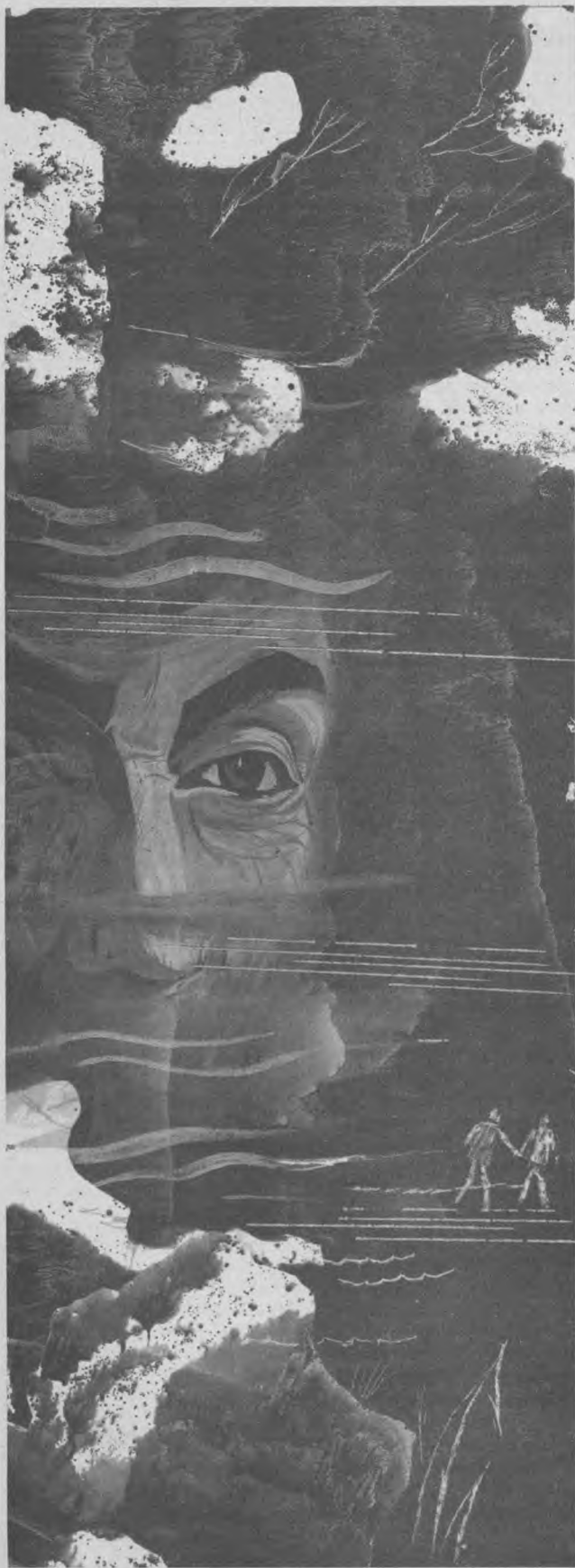
фини маҳаллий кадрлар билан бойитиш ҳамда ёшларни иш билан тўла таъминлаб, моддий фаровонликни ошириш учун барча шарт-шароитлар, имкониятлар бор, деб биламан. Аввало, етиштирилган пахта хом ашёсини шу ернинг ўзида қайта ишлаб, тайёр маҳсулот чиқаришни йўлга қўйиш зарур. Аҳоли жуда зич жойлашган районларда пахтани қайта ишлашга ихтисослашган саноат корхоналари қуриш, ёшларни ишга жалб этиш керак. Пахта хом ашёсини қайта ишлашга мўлжалланган корхоналарнинг экологик вазиятга таъсири кам бўлиши бу тадбирнинг аҳамияти бекиёс эканини кўрсатади.

Яқинда республика матбуотида эълон қилинган Ўзбекистон халқ хўжалигини ривожлантиришнинг 1995 йилгача бўлган программасида етиштирилган пахта толасининг фақат 14-16 фоизини республикада қайта ишлаш кўзда тутилганлиги юқорида айтилган муаммоларни ҳал этиш имконини бермайди.

Фахриддин Одинаев: Муаммоларимиз жуда кўп. Аммо ҳеч қайсиси айтарли ечим топмаётир. Орол денгизи ҳақида узоқ вақтдан буён гапирилади-ю, бироқ амалий иш пайсалга солиняпти. Орол денгизини қутқариш учун, аввало, ёшларни кенгроқ жалб этмоқ керак. Талабалар ёзги таътил кунларида Россиянинг ноқоратупроқ зонаси ёки Тюмень областида эмас, аввало, Орол бўйларида яратувчилик билан шуғулланишлари, ерли халққа фойдали иш қилишлари зарур. Тегишли ташкилотларнинг раҳбарлари бу борада ёшларга йўл-йўриқ кўрсатиб, етарли шарт-шароитлар яратиб беришсалар, бас.

Бобоқул Тошев: Ёшлар ҳаётига енгил-елпи эътибор бериш, уларнинг истак-хоҳишлари билан ҳисоблашмаслик ҳоллари ҳалигача учраб турибди. Яқинда жуда калта ўйла-ниб, амалга тадбиқ этилган бир ишнинг гувоҳи бўлдим. Кейинги йилларда республикада ёш оилаларнинг бузилиши ҳоллари кўпайгани кузатилгани учун мактаб ўқув программасига «Оила» дарси киритилди. Албатта, бу қувонарли ҳол. Болалар мактабданок оила сирларини ўрганиши боришса, яхши эмасми? Аммо, ушбу дарс қўлланмаси сифатида В. Афанасьевнинг «Оила» номли китоби тавсия этилгани жуда ғалатидаир. Гап китоб савиясининг пастлиги ёки бошқа нуқсонлари ҳақида эмас. В. Афанасьевнинг ушбу китоби, албатта, оила сирларини ўрганишда муҳим қўлланма ҳисобланади. Аммо шарқона оила урф-одат, тартиб-қоидаларига мутлақо ётди. Китобда муаллиф, рус, аникроғи славян оилаларининг урф-одатларидан келиб чиққан ҳолда фикр юритган. Буни хаёлларига ҳам келтирмаган мутасадди раҳбарлар китобни қўр-қўрона мактаб ўқув программасига киритишганига ҳайрон қоламан. Ёш оилалар ажралишининг кўпайётганига сабаб, биз авлодларимизнинг минг йиллик урф-одатларини инкор этиб, бир бўшлиқ остида яшай бошлаганимиздаир. Бизнинг шарқона оила удумларимиз жуда бой тарихий анъаналарга эгадир. Мен ўтмиш аждодларимизнинг меросини чуқур ўрганиб, шарқона руҳдаги «Оила сирлари» қўлланмаси яратиш ва уни мактаб ўқув программасига киритиш керак, деб ўйлайман.

Гулчеҳра Алиқулова: Бизни қуршаб турган маънавий муҳит чидаб бўлмас даражада булганган. Республика кинотеатрларида намойиш этилаётган фильмларни олиб кўринг. «Кичик Вера», «Хосхона деразаси», «Менинг исми Арлекино», «Онамнинг ўйнашлари» ва шунга ўхшаш фильмлардаги беҳаё кадрларни томоша қилмаган қиз бўлмас керак. Шунга ўхшаш бизнинг миллий анъана, урф-одатларимизга ёт бўлган мисолларни юзлаб келтириш мумкин. Бундай нотоза муҳитда яшаётган қизлардан қўйиниш унчалик ҳам тўғри эмас... Май байрами арафасида Ўзбекистон бўйлаб турли миш-мишлар тарқалди. Эмишки, 1 Май байрами кунини сочи қирқилган, юз-кўзи бўялган қизлар жазоланар экан. Ҳатто баъзи жойларда шу мазмундаги варақалар ҳам тарқатилди. Масалага бу қабилда ёндашиш калтафаҳмлиқдан бошқа нарса эмас. Хўш, майли, барча ўзбек хотин-қизлари миллий либос кийсинлар ҳам дейлик. Нима ўзгаради?! Шу билан юртимиз, халқимизнинг дардлари шифо топса қанийди. Минг афсуски, бундай йўл билан ҳеч нарсага эришиб бўлмайди. Аксинча, яхши ишларга панд бериб қўйиш мумкин. Кўпгина ёшлар, шунга ўхшаш майда нарсаларга ўралашиб, асосий масалалардан чалғиб кетишаётир. Яхшиси, ҳаммамиз ҳамжиҳат бўлиб Ўзбекистоннинг ижтимоий фожиаларига малҳам топайлик.

ТОХИР, МАЛИК АЛВИДО, БОЛАЛИК

ҚИССА *

Тонгда, белгиланган вақтда суратчи, эксперт, кейин Имомалиев етиб келди. Суратчи пивохонани, унинг атрофини, сўнг Имомалиев кўрсатган жойни суратга олди.

Мақсуд Солиев кеча одам ўлдирилган жойни синчиклаб кузатди. Соҳилда ўтлар топталган. Аммо ашёвий далил бўла оладиган бирон нарса, ҳатто сигарет қолдиғи йўқ. Майор шундан ажабланди. Наҳот шунча боладан биронтаси чекмаса ё атрофни тозалаб кетишганми? Назарга тушадиган бир нарса — кўлмак ўрнида оёқ изи қолган эди. Экспертнинг асосий иши шу бўлди.

Улар кўчада ҳаракат кўпаймасдан ишларини якунладилар.

— Ҳалиги гапимни унутманг, ўйлаб кўринг, муносабатингизни ўзгартирсангиз, бирга ишлаймиз. Бўл-

☞ **Давоми. Боши ўтган сонда**

маса йўқ, — деди Мақсуд Солиев Талъат билан хайрлашар чоғи.

Энди майор уйига бориб мизғиб олади. Кейин милицияга қайтади. Суд медэксперт хулосаси билан танишади. Унга қадар биз Асрорнинг ёнига қайтамыз. Уни Қамариддинга рўпара қилиб қўйиб бошқа воқеага кўчган эдик. Қани, у Қамариддин билан нималарни гаплашди экан?

Аламзада одам Ёхуд онаси ташлаб кетган боланинг аянчли ҳаёти ҳақида ҳикоя

Асрор ўтириши билан Қамариддин ёнидаги икки болани «сигарет олиб келларинг», деб турғизиб юборди.

— Дардан қочдингми? — деди Қамариддин Асрорга диққат билан тикилиб.

— Қочмадим, чиқиб кетдим, — Асрор мактабдаги воқеани айтгиси келмади.

— Профессор, башарангда ранг қолмабди. Шунчалик қўрқясанми? Сен қўрқма. Ўзим ўтирсам ҳам сени тортмайман. Болаларга ҳам тайинлайман. Сен йўқсан орамизда. Сен ичимизда башкалик боласан. Ўқишинг керак. Мен барибир қамалиб кетаман. Бугун бўлмаса, эртага. Сенга ўн беш йил вақт бераман. Агар ўн беш йилда профессор бўлолмасанг, ўғриларга қўшиб юбораман.

Қамариддин шундай деб унинг елкасига секин муштиради. Асрор уни ҳазиллашяпти, деб ўйлади. Йўқ, Қамариддиннинг кўзида қувлик йўқ эди. Қарашлари жиддий, ҳатто ўйчан эди.

— Унингчини битириб, уйингдан чиқиб кет. Отанг подлес одам. Гапимга хафа бўлма. Сени ўқитгиси келмаяпти. Сени мен ўқитаман. Пулим бор. Унингчини битирган кунинг бераман. Унгача қамалиб кетсам, хат билан маълум қиламан. Китобни фалон жойдан, фалон одамдан олиб юбор, десам, пулни тушунавер. Ўзинг олиб ишлатасан. Ўқимай юриб, пулни еб юборсанг... ўлдираман.

Қамариддин кейинги гапни совуққина қилиб айтди. Асрорнинг эти сесканди. Қамариддин гапни қандай совуққонлик билан айтса, шундай совуққонлик билан амалга ошириши мумкин эди. Асрор бунга кеча гувоҳ бўлди. Қамариддин талотўпда шошиб ҳам қолмади, ҳаяжонланмади ҳам. Ўлган одамнинг чўнтагини кавлаб пулини олди-да, сув бўйига судраб келди. Кейин тўрт киши кўтариб анҳорга отишди. Қамариддин шунчаки тош иргитгандек отди. Кейин: «Жўналаринг, бугун биз учрашмадик», деди. Овозида заррача ҳаяжон, қўрқув сезилмади. У кунда, кунора мол сўйиб юрадиган қас-соблардек хотиржам эди.

Асрор учун Қамариддиннинг бу ҳиммати янгилик эмас. Қамариддин кўпдан бери: «Сени ўқитаман, профессор бўласан», деб юрарди. Лекин Асрор буни ҳазил деб тушунарди. Асрор Қамариддинни аввалига шунчаки майда йўлтўсар, киссавур деб ўйлаган эди. Айниқса, уни дастлаб чақириб пул талаб қилганда шу фикрда эди. Кейин қўрқув туйфайли унга яқинлашиб қолгач, фикри ўзгара бошлади. Қамариддин йўлтўсарлик қилмас эди. Айниқса ёш болаларга тегмас эди. Ёнидаги болалар Қамариддин йўқ пайтадагина бу ишга

қўл уришга журъат этишарди. Қизиғи шуки, Қамариддин ёш болаларга тегишга йўл қўймасди, аммо бирон-бир боланинг бу ишга қўл урганни билгач, уни жазоламасди ҳам. Асрор унинг мана шу жумбоқли феълдан ажабланарди.

Қамариддиннинг вужудида ҳам меҳр, ҳам ваҳшийлик яширин эди. Асрор қачон ваҳшийлик, қачон меҳр бош кўтаришини билмас эди. Мана ҳозир Қамариддин меҳр ҳукмига бўйсуниб ўтирибди. У бекордан-бекорга гапирмайди. Айтганини қилади. Пул бераман дейдими, беради. Ураман, деса — уради. Ўлдираман, деса — ўлдиради, тамом!

Асрор ҳам, бошқа болалар ҳам Қамариддиннинг армонини билишмайди. Қамариддиннинг дарди ичида. Фақат бир марта, кайф қилиб ўтириб, Асрорнинг бўйнидан ушлаб, пешонасини пешонасига босиб хўрсинган, «менинг ҳам ўқигим келарди, студент бўлиб юргим келарди. Олим бўлиб оқ «Волга»ларда керилиб юргим келарди», деган эди. Ана шунда Асрор унинг қалбида катта дард, алам борлигини сезган эди.

Ҳозир Қамариддиннинг ўша хўрсиниб айтган гапларини эслади. «Демак, ўзи эришолмаган даражани менга инъом этмоқчи», деган тўхтамаг келди.

— Сенга бир маслаҳат айтай: анави маржага уйланма, у сенга хотин бўлмайди, яхши кўрсанг ҳам уйланма. Сенинг бундай юрганларинг пеш қилавериб кўзингни очирмайди, бурнингдан ип ўтказиб олади.

Қамариддин «маржа» деб Дилфузани назарда тутган эди.

— Уни... яхши кўрмайман, биласан-ку...

Ҳа, Қамариддин билади. Сочи калта қирқилган, дуркун бу қиз болалар уйидан қайтиб, шу мактабга қатнай бошлагач, унинг атрофида ўралашадиганлар кўпайиб қолди. Отаси у аҳволда, онаси йўқ, деб унга тинчлик бермай қўйишди. Бир куни иккитаси қизнинг йўлини тўсиб хиралик қилаётганида Асрор келиб, ўртага тушди. Икки бола урадиган бўлса Асрор бас келолмас эди. Лекин болалар Асрорнинг Қамариддин деган ҳомийси борлигини билишарди. Шу-шу Асрор Дилфуза билан мактабга бирга келиб-кетиб юриб, қизни бу болалардан қутқарди.

Дилфузанинг кўнгли яримта эди. Уйда дардини эшитадиган дардқоши йўқ эди. Мактабда ҳам, кўчада ҳам йўқ эди бундай дардқош. Шунданми, бора-бора Асрор унинг кўзига авлиё бўлиб кўрина бошлади. Дардини ҳам, ҳасратини ҳам унга айтадиган бўлди. Дилфуза яхши кийиниб юрадиган синфдошларига ҳавас қиларди. Аммо отасининг нафақаси тирикчиликка аранг етарди. Амакиларининг топиш-тутишлари яхши бўлгани билан қайишишмас эди. Асрор бундан хабар топиб, тўйда отасидан яшириб қолган пуллари Дилфузага сарф эта бошлади. Аввал чиройли сумка олиб берди. Кейин туфли... Дилфуза Асрорни мана шу меҳрибонликлари эвазига яхши кўриб қолди. У Асрорнинг раҳмдиллиги туйфайлигина шундай қилаётганини тушуниб етмаган эди. Буни Қамариддингина биларди. Шу сабабли қиз ҳам унинг ҳимоясида эди. Бир куни малла Асрор йўғида Дилфузага тегажоглик қилганида Қамариддиндан кўра-диганини кўрган эди, «Ўз оғайнингга номардик қилишни ўргансаларинг каллаларингни оламан», деб дўқ ургач, Дилфуза гуруҳда эрка сингилга айланди.

— Ма, маржанга бер, — Қамариддин чўнтагидан битта юзталикни олиб, Асрорга узатди.

— Олмайди, кечаги одамникими?

— Ишинг бўлмасин, беравер, ўзимники де. Отасига янги арава олиши керак, деяётувдинг-ку?

— Сен худди бир ёққа кетадиган одамга ўхшаб

гапиряпсан,— деди Асрор пулни олиб чўнтагига солар экан.

— Баъзи гапларни вақтида айтиб қўйиш керак. Кетишга-ку, ҳеч қаёққа кетмайман. Ўзи сафардан бугун келдим-ку,— Қамариддин шундай деб ишшайди. Энди у тамом бошқа одамга айланди. Ундаги меҳр қаёққадир яширинди. Асрорнинг кўз олдига унинг кечаги ҳаракати — ўликнинг чўнтакларини кавлаши келди.

— Қамар, сен нимага ўликнинг пулини олдинг?— Асрор шундай деб унинг ғилай кўзларига тикилди. Бу кўзлардан бирор маъно уқмоқчи бўлди. Қамариддин эса унга жавобан яна хунук ишшайди:

— Пул — ҳалқ мулки, у сувда чиримаслиги керак. Шу жавоб кифоя эди. Асрор нафасини ютди.

Бу орада икки югурдак сигарет келтирди. Асрор Қамариддиннинг мақсадини шунда билди: Асрор билан гувоҳларсиз гаплашмоқчи экан.

Қамариддин: «Барибор қамалиб кетаман», деб тўғри айтган эди. Гарчи кечаги воқеадан қутулиб кетиш чорасини кўриб қўйган бўлса ҳам, эртага ё кейинги ойда юз беражак воқеада қўлга тушишига амин эди. Қадимги юнонлар одамни ҳаёт уммонидаги қайиққа, тақдирни эса шу қайиқ елканларига урилиб турувчи шамолга қиёс этган эканлар. Қамариддиннинг кемаси адоғи уфққа туташ бепоён денгизда эмас, балки атрофи қоялар билан ўралган кўрфазда эканини билади. У ўзи истаган кенгликларга чиқиш кетолмайди. Йўқ, агар астойдил истаса, чиқиш кетиши ҳам мумкин. Лекин бунга ўзида ишонч йўқ. Ўзини-ўзи шу кўрфазга мослаб қўйган, тақдир шамоли туриб қояларга урилиши тайин эканига ишонтирган. Айни чоқда атрофидаги одамларга ишонмай қўйган. Айниқса кайф қилганида одамлар унинг кўзига ёмон кўринаверади. «Эҳ, сиз, тўйганлар!» деб ғижинаверади.

Нима учун бундай деяётганини болалар билишмайди, тушунишмайди. Билиш учун, тушуниш учун Қамариддин бўлиб туғилиш, Қамариддин бўлиб яшаш, у тогган заҳар-заққумлардан тотиш керак.

Қамариддин отаси кимлигини ҳалигача билмайди. Онасини учинчи синфга бораётганида илк бор кўрган. Бор гапни кейинроқ бувиси айтган. «Туғилганингни билиб хурсанд бўлдим. Онанг чиқадиган куни гулдаста кўтариб борсам, бир ўзи келяпти. Мақсадини тушундим. У ёш эди. Умрини бадном қилгиси келмаган. Турмуш қуриб яхши бўлиб кетар дедим. Сени менга беришмади. Ҳаққим йўқ экан. Лекин исмингни мен қўйганман: юзи ойдек ёруғ бўлиб юрсин, деб Қамариддин қўйганман, болам...» Қамариддин бувисининг нима учун ҳаққи йўқлигини анча кейин, унинг ўлимидан сўнг билди. Аввало у буви эмас, мутлақо бегона — Қамариддиннинг онаси уникида ижарада туриб она-бола тутинишган экан. Иккинчидан, бу аёл ҳали унча қари бўлмаса ҳам, сихати ёмонлиги учун пенсияга чиққан экан. Қамариддин туғруқхонада кўз очиб, болалар уйда тетапоя бўлди, болалар уйда эсини таниди. Ота-она меҳри, киндик қони тўкилган уй деган тушунчалар унга бегона эди.

Қамариддин нотаниш одамлар келиб болаларни олиб кетишларини билгач, қандайдир умид билан кимнингдир келишини, бошидан силашини, маҳкам қучоқлаб ўпишини интиқ кутарди. Одамлар келишарди, аммо уни олиб кетишмас эди. Ғилай бўлгани, айиқволондай хунук юришини ёқтирмайми, уни ҳеч ким чақирмас, бошини силамас, маҳкам қучоқламас, ўпмас эди. У фақат бувисидан умид қиларди. Аммо бувиси нима учундир уни олиб кетмас эди.

Ота-онаси келишидан умидлари узилганда болалар тўпланиб олиб афсоналар тўқишарди.

— Менинг дадам билан ойим космонавт бўлишган. Қуёшгача учиб бориб, қайтиб келишайтганда бензинлари тамом бўлиб қолиб портлаб кетган, уйда расмлари бор,— дейди уйи борми-йўқлигини аниқ билмайдиган дўмбоқ қизча. Қамариддин у билан ўйнашни яхши кўрарди. Ҳозир, йиллар ўтгач, унинг исмини унутган. Ҳамиша ота-онам космонавт эди, деявергач, каттароқ болалар уни Терешкова деб чақирадиган бўлишган эди.

Бу афсоналарнинг ёлғон эканини ҳамма биларди. Лекин ҳеч ким ёлғон деб масхараламасди. Шунданми, айрим болалар ўзлари тўқиган афсонага ўзлари ишониб қолишарди. Қамариддин ҳам отасининг учувчи, онасининг ҳарбий врач эканига, уларнинг урушнинг охирги куни Берлинда ҳалок бўлишганига ишониб қолаётган эди. Санашни ўрганганидан кейингина ўзининг урушдан йигирма йил ўтгач туғилганини билиб қолди. Бошқа афсона тўқишга тўғри келди: ота-онаси Тошкентда ер қимирлаганда одамларни қутқараётиб ҳалок бўлишган. Учунчи синфда ўқиётганда бу афсона ҳам барҳам топди. Аниқ эслайди: баҳор эди. Осмонда паға-паға оппоқ булутлар сузиб юрарди. Ҳовлидаги дарахтлар гуллаган палла эди. Уни директор хонасига чақирдилар. Сочи калта қирқилган, лабларига қизил, кўзларига сурма тортилган оқ шим, оқ куртка кийган чиройли аёлни кўриб: «Ким экан бу» деган хаёлда унга тикилиб қолди.

— Қамариддин деган азаматимиз шу,— деди директор.

Аёл ўрнидан туриб, қучоқ очди.

— Ўғлим, жоним ўғлим,— деб Қамариддин томон юрди.

Қамариддин аввалига анқайиб турди. Болалик онги онасини аввал Берлинга, кейинроқ Тошкентга дафн қилган эди. Унинг тасаввурдаги онаси дастлаб фашистлардан ҳам кўрқмайдиган қаҳрамон, кейинроқ одамларга қуянувчи, меҳрибон аёл эди. Тасаввурдаги икки она ҳам тасаввурдаги қабрда ётибди. Бу олифта ким бўлди? Ростдан онасимми? Бундан олти-етти йил аввал шу воқеа содир бўлса, балки Қамариддин ўзини унинг бағрига отарди. Ҳозир уни нима ушлаб турибди; «Қани, Қамариддин, ўзингни от унинг бағрига, қувон, шодлан, онанг келди!» дейди бир овоз.

Аёл Қамариддинни гўдак фахмлаб хато қилган эди. Ота-онасиз ўсаётган болаларнинг ҳаёт фалсафаси, ҳаёт ҳақидаги, беимон оталар, бевафо оналар ҳақидаги тушунчалари анча барвақт шаклланади. Уларнинг митти юракларида бу беимонларга, бу бевафоларга нисбатан нафрат анча илгари кўз очган бўлади. Қамариддинни қочिशга ундаган иккинчи овоз ана шу нафрат овози эди. У шу овозга қулоқ тутди. Онаси иккинчи, учинчи келганда ҳам яқинлашмади. Бувиси йўқлаб келганда: «Айтинг, энди кўринмасин, ўлдираман», — деди. Бувиси ўн яшар боладан бундай гап кутмаган эди, кўрқиб кетди. Анча насихат қилди, онасини мақтади. У ўша онда боланинг аҳди қатъий эканини ҳам фахмлади. Шундан сўнг ўзини «она» деб танитган аёл икки йилгача келмай қўйди. Фақат бир марта — бувиси оламдан ўтганда келиб олиб кетди. У меҳрибон кампирнинг ўлими Қамариддинда меҳр-шафқат уйғотар, деб ўйлаган эди. Йўқ, Қамариддин икки кундан сўнг болалар уйига қайтди.

Бувисидан сўнг бу олам аро Қамариддиннинг ёлғиз ўзи қолган эди. Уртоқлари билан ҳам, энагалари билан ҳам иши йўқ эди. У барча хўрликларга олтинчи синфга қадар чидади. Синфда бировнинг дафтарими, қаламими йўқолса Қамариддиндан ҳадиксирашарди. У кураш тўғарагига қатнашар, ўзидан каттароқларга ҳам бас келарди. Ундан йиқилганлар «давлатнинг текин овқа-

тини еб қутуряпти-да бу», деб жигига тегишарди.

Олтинчи синфда, ўқишнинг иккинчи ҳафтаси эди. Мактаб йўли икки қаватли коттеджлар ёнидан ўтарди. Қамариддин бу ердан ўтаётганда «ана детдом болалари» деган ҳақоратомуз сўзларни кўп эшитган. Бу сафар ҳаворанг «Волга» атрофида уч бола турган экан.

— Э, ҳароми ташландиқлар, бу кўчада юрманглар, — деди улардан бири. Қамариддин уни танирди. Отаси шу «Волга»нинг, шу уйнинг эгаси. Ўзи саккизинчида ўқийди, умрида овқат емагандай озғин, рангпар бола. Нимасига олифтагарчилик қилади, Қамариддин тушунмайди. Агар Қамариддин ёлғиз бўлганида бу гапга балки индамасди. Ёнида учинчи синфда ўқийдиган тўрт қизалоқ бор. Улар балки «ҳароми», «ташландиқ» деган сўзларнинг маъносига тушуниб етишмас. Аммо Қамариддин яхши билади бу сўзларни. У ана шу қизалоқлар олдида ҳақорат учун ўч олишга ўзини мажбур деб ҳис этди. Папкасини ерга қўйиб, болага яқинлашиб-да, жағига мушт туширди. Бу болага шунинг ўзиёқ кифо қилди. Иккинчи бола ҳамла қилган эди, Қамариддин елкасидан ошириб отди. Учинчи бола унга яқинлашишга журъат этолмай қочиб қолди. Бу орада «Волга»нинг эгаси чиқди.

— Ўзлари бошлашди, — деди Қамариддин ундан нажот кутиб. У эса кўзлари мўлтиллаб турган болага тарсаки тортиб юборди.

— Ҳароми, беадаб, туркингни кўрсатма бу ерда, — деди сўкиниб.

Қамариддин йиғлаб юборди. Қўрқув билан қараб турган қизчалар ёнига қайтиб, папкасини қўлига олди. У иложсиз эди, бу одамга кучи етмасди, аммо аламини ҳам ичига сиғдирилмасди.

— Ўзинг ҳаромисан! — деди у бор овозда бақириб. Шундан кейингина бир оз енгил тортгандай, аламлири нутилангандай бўлди.

Эртасига Қамариддиннинг ахлоқи мактабда ҳам, болалар уйида ҳам муҳокама этилди. Қамариддин учтўрт кунгача азобда юрди.

«Нима учун гуноҳкор эмас, беғуноҳ одам жазоланади? Айбим — ота-онам йўқлигим, етимлигимми? Энди ҳамisha шундай бўлаверадими? Нима қилишим керак? Ҳимоячим ким менинг?» Қамариддин кўп ўйлади. У ҳаётда бундан баттар ноҳақликлар борлигини ҳали билмасди. Унинг учун энг катта ноҳақлик — тирик етимлик. Бошқа ноҳақликлар шундан келиб чиқаверади. «Сенинг ҳимоячинг йўқ, ҳеч ким сенга қайишмайди, ноҳақликка қарши ўзинг курашининг керак. Ўзингни ўзинг ҳимоя қил, кураш, енгиб чиқ. Кимлигини кўрсат уларга! Агар енгиб чиқолмасанг, ўзингни кўрсатиб қўя олмасанг, ўлиб кетганинг минг марта яхши!» Қамариддин шу қарорга келди. Ақл нуқтаи назаридан қаралганда бу нотўғри қарор, бироқ яхшилар меҳрига муҳтож, қалби зада бола учун эса бирдан-бир тўғри йўл шу эди.

Бир кун кечки овқатдан кейин ҳақоратга гувоҳ бўлган қизларни, ҳамisha калака остида юрадиган заифроқ болаларни тўплади-да, коттеджлар томон бошлади. Уша коттедж, ўша «Волга», ўша болалар... фақат учта эмас, бешта. Ҳаммаси қилтириқ. Қамариддин ғазабга минса бешовига бас кела олади.

— Мен сенга нима деганман? — деди тунов кун мушт еган бола. У шерикларига орқа қилиб гапирган бўлса ҳам овозида ҳадик бор эди.

— Сендан кечирим сўрагани келдим, — деди Қамариддин.

— О, детдомда одам тарбиялайдиган бўлишибди, — деди бола хахлаб қулиб.

Қамариддин унга яқинлашиб қўл узатди:

— Кечир.

— Назимчик, бечорани кечирақол. Ўзи шундоғам худо уриб қўйибди, — деди болалардан бири.

Нозим деганлари «ҳа, майли» деб қўл берди. Қамариддин бу нозик панжаларни маҳкам қисиб эди, бола инграб ўтириб қолаёзди.

— Мен сендан, ҳароми, ўша кун яхшилаб урмаганим учун кечирим сўрамоқчиман!

Қамариддин шундай деб уни ўзига силтаб тортиб, чалиб юборди. Нозим вой-войлашга ҳам улгурмай ўзини Қамариддиннинг елкасида кўрди. Нафас ўтмай эса ўртоқлари устига учиб тушди. Қамариддин дуч келган болани ушлаб уравверди. Бу орада Нозимнинг отаси пижама кийган аҳволда югуриб чиқди. Бу сафар Қамариддин ундан нажот кутиб турмади. Катта тошни олиб шайланди. У одамнинг важоҳати ёмон эди. Айни чоқда Қамариддиннинг кўзига ҳам ҳеч нима кўринмасди — у тошни мўлжаллаб, зарб билан отди. У одам ўзини ҳимоя қилишга улгурмай бошини чангаллаганича ўтириб қолди. Шунда Қамариддин югуриб келиб уни тепди. Қап-катта одам кичкина боланинг тепкисидан чўзилди. Қамариддин бунга ҳам қаноат қилмай қўлига ҳалиги тошни олиб машинага отди. Машина ойнаси чил-чил синди. Қамариддин ана шундан кейингина қочди. Болалар уйига эмас, ўзини дуч келган кўчаларга урди. Тунда вокзалга борди. Юриб кетаётган поездга осилиб чиқди. Хуллас, уни беш кундан кейин Қизил Ўрдада тутиб, изига қайтардилар. Энди у ўзи учун қадрдон бўлиб қолган болалар уйига эмас, балки тарбияси оғир болаларнинг махсус мактабига жўнатилди. Қамариддин атрофи баланд девор, сим тўсиқ билан ўралган махсус мактабга шу зайлда тушди. Дастлабки қасос уни дастлабки жазо, дастлабки қамоқ билан мукофотлади.

Махсус мактабда яхшилик ҳақида кўп гаплар эшитди. Тинглаган насиҳатлари тўпланса катта бир китоб бўлар. Бироқ у насиҳатларни қулоққа илмади. Ундаги аламзадалик қора булути ҳар қандай ёруғлик, ҳар қандай нурга тўсиқ бўла оларди. Хуллас, яхшилик нури унинг юрагига йўл топмади, қалбига сепилган яхшилик уруғи ёруғликдан бебаҳра бўлгани учун униб чиқмади. Унинг кўз олдида ўша «Волга» ёнидаги қилтириқ, унинг важоҳатли отаси кетмас эди. Улар билан кунда бир уришарди. Улардан яна қасос олишнинг минг бир хилини ўйлаб топарди. Кунлар, ойлар ўтган сайин шу баланд девор ортида эркин юрган барча одам ўша қилтириқ, ўша важоҳатли отадай туюлаверди унга. Бир неча одамга нисбатан бўлган ғазоби ортиб, бутун одамзотдан нафратлана бошлади.

Нафрат ўқиға энг аввало бевафо онаси, сўнг беимон отаси дуч бўлишган эди. Энди улар ҳақидаги афсона тумандай таркаган, уларнинг асл башаралари қуёш ёруғида мана ман деб турарди. Махсус мактабнинг катта, жигарранг дарвозаси бўларди. Унинг рўпарасидаги ўриндикда ўтириб Қамариддин хаёл сурарди: «Ҳозир қўлимга милтиқ бериб қўйишсаю дарвозадан отам билан онам кириб келса, шартта отардим. Ана ундан кейин ўзимни ҳам отиб юборишса майли. Йўқ, аввал суд бўлиши керак. Судда гапиришим керак. Боласини ташлаб кетган ота-онанинг жазоси шу, дейман. Тирик етимлар, ҳаммангиз аблаҳ ота-онанингизни топиб, отиб юборинг. Ёлғон гаплар тўқиб уларни яхши одам қилиб кўрсатманг бир-бирингизга, аямай отиб юборинг, дейман. Тирик етимларга милтиқ беринглар, дейман! Ана шундан кейин мени отиб ташлайверишин».

Қамариддин шундай ўйлагани билан онасининг ёнига қайтишга мажбур бўлди. Тўғрироғи, онаси уни гаровга

олгани сабабли махсус мактабдан барвақт чиқаришди. Хунар билим юртига киришга мажбур қилишди. Унинг бундан бўлак иложи ҳам йўқ эди. Қамариддинни оддий мактабларга қабул қилишмас эди. У ердагилар бўш ўқийдиган, шўхроқ болалардан қутулиш пайида юришади. Қамариддиндақаларни кўрганда дод дегандай қилиб эшикларини тақа-тақ беркитишади. Қамариддин аввал ўқиган мактабига ҳам борди. Ҳар ҳолда яхши ўқирди, спортда пешқадам эди. Йўқ, бари бир қабул қилишмади. У хунар билим юртига уч кунгина қатнади. Кейин бормай қўйди. Билим юртидагилар унинг кетиб қолганидан қувонишдими, ҳарҳолда нимага келмаяпсан, деб хабар олишмади. Қамариддиндай «тарбияси оғир бола»га уларнинг ҳам тоқати йўқ эди. Қамариддин фақат милициягагина керак экан. Дам-бадам инспекцияга чақиришади. Ишга жойлашга ёрдам бермоқчи бўлишди. Қамариддин ишлашга рози, ўқишдан кўнгли совиб бўлган. Аммо ишга оладиган азамат йўқ. Ҳали у, ҳали бу баҳона. Онаси ишда, ўзи кун бўйи кўчада. Омадини қаранг, у кўчадагиларга ҳам керак экан, у каби бола кам эмас экан. Кўр кўрни қоронғида топганидай, кўчабезорилар бир-бирлари билан тез топшир экан. Шу аҳволда эркин юраверди. Аммо тўдага қўшилиб бировларни тунамасди. Буни майда иш деб билди. Унинг ҳаётдан алами бор, қасос олганда ҳам бирваракайга олишни истарди. Шундай қасос оми яқинлашиб келарди.

Уларникига бир одам серқатнов эди. Дастлаб кўринганда онаси, «даданнинг дўсти, биздан хабар олиб туради», деб изоҳ берди. Қамариддин: «Дадамнинг ўзи қаерда, нима учун ўзи хабар олмайди?» деб сўрамади. У гўдак эмаски, бу одамнинг мақсадини билмаса. Аввалига Қамариддин кўққисдан кириб қолса ичиб ўтирганларини яширишга ҳаракат қилдилар. У гўл эмаски, ароқнинг ҳидини билмаса. Кейинроқ бориб яширмай ичаверишди. Бир кунни Қамариддин келиб у кишининг рўпарасига ўтирди. Кўчада болалар билан мусаллас ичган, ширакайф эди. Пиёлада онасига қуйилган ароқ турган экан, шартта олиб ичиб юборди-да, яна қуйинг, деб «отасининг дўсти»га узатди.

— Ешлик қиласан, — деди у одам пиёлани четга олиб қўйиб.

Шу пайтгача Қамариддин у одам деярли гаплашмаган эди. Салом берардию кўчага чиқиб кетарди. Бугун кайф таъсирида қитмирлик қилгиси келди.

— Сенинг боланг борми? — деди у дабдурустан сенсираб.

— Бор, — деди «дадасининг дўсти» ғазабини ичига ютиб.

— Детдомдами?

— Нимага детдомда, уйда.

— Ташлаб кетмайсанми?

— Жинни бўлганмисан?

— Болаларингни ташлаб, онамга уйлан. Мени ўғил қилиб ол.

Шу пайт ошхонадаги онаси кириб, уларнинг суҳбатидан лол бўлиб, тош қотди. «Отасининг дўсти» ҳам бу таклифдан тамом гангиди.

— Қамаржон, бунақа масалада ҳазил қилма.

— Уйлансанг уйлан, бўлмаса ўлдираман.

— Қамар! — деди онаси унинг елкасидан ушлаб.

Қамариддин қитмирлик билан уларни масхараламоқчи эди. Аммо ўзи кутмаган ҳолда нафрати уйғониб, ғазоби қўзий бошлади.

— Сен аблаҳсан, одаммасан, — деди у онасининг силаб-сийпашига эътибор бермай.

У одам ўрнидан туриб, эшик томон юрди. Қамариддин ҳам ирғиб турди-да, йўлини тўсди.

— Сен ҳайвонсан! Сен... сен! — деб ҳақоратлашда давом этди.

Бу «мишиқи»дан шундай сўзларни эшитишга ори келди у одамнинг: Қамариддиннинг юзига шапати қўйиб юборди. Худди ўша коттедж, ўша «Волга» эгасидай урди. Унда Қамариддин йиғлаб юборган эди. Бу сафар йиғламади, кулди. Бу кулгусида заҳар бор эди, ёмон бир нарсанинг даракчиси эди. Қамариддин кулиб турганича унинг қорнига калла қилиб, букчайтириб қўйди. Тепмоқчи эди, ўртага онаси тушди. Қамариддин «ҳа, майли» деди-да, ошхонага кириб катта пичоқни олди. Хонага кирганда онаси стулда, у одам эса ерда онасининг тиззасига бош қўйиб ўтирган эди. Онаси пичоқ ушлаган Қамариддини кўрди. Бақириб юборди. Аммо у одам бошини кўтаришга улгурмади. Қамариддин отилиб келиб унинг бўйнига пичоқ санчди. Ошхонада, пичоқ олаётган чоқда, онасини ҳам ўлдиришни фикр қилган эди. Аммо онасига қўл кўтара олмади. Нимага шундай бўлганини кейинроқ ҳам кўп ўйлади. Бироқ минг ўйлагани билан сабабини билолмади. У бир нарсани аниқ биларди: уни ўзи ҳам сезмаган қандайдир куч ушлаб қолган эди.

У махсус мактабда юрганида беимон отасини, бевафо, бемеҳр онасини ўлдиришни хаёл қиларди. Онасини ўлдирилмади, бироқ бегонани ўлдирди. «Тўғри қилдим, — деб ўйларди у қамоқда юрган кезларида, — болалари беимон отадан қутулишди. Болаларини алдаб юрган одам одамми?»

Суд бўлди. Судда йиллаб ўйлаб юрган гапларини айтди. Гаплар эътиборга олинмади. У ўзини энди болалар ахлоқ тузатиш меҳнат колониясида кўрди. Уч йил шу ерда бўлди, кейин катталарнинг колониясига ўтди. Қимор ҳам, ароқ ҳам, наша ҳам, бир-бирини бўғишлар... ҳаммаси бор эди бу ерда. Етти йилда ўзи Асрорга айтганидай «академик» даражасига етди. Онаси қамоқдан қутулиб чиққан ўғлини кутиб олмади. Уйга ўзи бостириб борди. Унга бошпана керак эди. Уни кутиб турган биродарлари бор эди. Ушалар билан иш бошлади.

Қамариддин бировга хизмат қилишни ёқтирмасди. Узи мустақил иш бошқаришни истарди. Энг муҳими — ҳаётда ўз мақсади бор эди. Бу мақсадга мустақил яшасигина эришарди. «Академия»да орттирганлари унга қул эмас, хожа эди. Улар Қамариддиннинг мақсадига тушуна олишмасди. Улар учун пул бўлса, маишат бўлса бас. Қолган тушунчалар, туйғулар барчаси бир чақа. Қамариддин билан уларнинг ҳаёт ҳақидаги тушунчалари бошқа-бошқа. Қамариддиннинг улардан паноҳ излашига сабаб бор. У ҳозирча олам аро ёлғиз. Ёнида ишончли одамлар йўқ. Бу одамларни тўплагунча фурсат керак. Қуруқ чўнтак билан эса оддий иш ҳам битмайди. Шундай қилиб, Қамариддин қамоқдан чиқиб икки йўналишдаги ҳаётини бошлади. У аста-секинлик билан атрофига бекорчиларни тўплаб, бўлажак ишларга тайёрлади. Муштлашишга ўргатди. Энг муҳими уларда атрофдагиларга нисбатан нафрат уйғотишга киришди. У Асрорни аввалига бошқа ишга мўлжаллаган эди. Ҳар ҳолда тўйма-тўй юради, керакли ахборотни беради, деб ўйловди. Кейин унинг ўқишини, отасининг номардлигини билиб, болани тинч қўйишга аҳд қилди. «Мени биров суямаган эди. Шу болани одам қиламан, ўзим қамалиб, отилиб кетсам ҳам, уни ўқитаман!» деган қарорга келди. Шунинг баробарида қобилиятли ўғлининг ўқишига монелик қилаётган отасининг адабини бериб қўйишни ҳам кўнглига тугиб қўйди.

Қамариддиннинг атрофида тўпланган болалар унинг феълига тушуниб ололмасдилар. Чунки улар Қамариддин ўзини жиноятчи эмас, қасоскор деб ҳисоблашадан беҳабар эдилар.

Асрор Қамариддинни сал-пал тушунарди. Аммо кечаги қотилликдан сўнг ундан кўрқиб қолди. Одамни ўлдириб қўйиши етмагандай, чўнтагидан пулни олиши уни доводиратиб қўйди.

Ҳозир эса... хотамтойлик қилиб ўтирибди...

Мактабда дарслар тугади шекилли, кўчада болалар кўринди.

— Қамар, мен кетдим. Салимни бориб кўраман. Бир ўзи сиқилиб ётгандир.

— Хўп, сен боравер. Ҳалиги гапимни унутма. Уйингдан чиқиб кет. Отанг подлес одам, у билан яшаб бўлмайди.

«Отанг подлес одам» деган гапни эшитиб Асрорнинг кўзларидан олов сачраб кетгандай бўлди. У отасининг ким эканлигини яхши билади. Отасига нисбатан бўлган нафрати вужудини кемириб ётибди. Аммо бу нафратини сиртига чиқаришга ожиз. Чунки у — ўғил, фарзанд. Фарзанднинг бурчини эса у яхши билади. Отаси минг ёмон бўлганда ҳам бировнинг оғзидан ҳақорат эшитиш Асрорга оғир эди. Айниқса, бу икки бола олдида айтилиши уни ғазабга миндирди. Қамариддин бу гапни бир эмас, бир неча марта айтган. Ҳар сафар ҳам Асрор ғазабли нигоҳи билан унга қаршилиқ билдирган. Унинг бошқа чораси ҳам йўқ. Биринчи сафар бу гапни эшитиб сапчиб тушган, «отамга тил теккизма!» деб бақирганида Қамариддин хунук тиржайиб, унинг бўйинини босиб турган сочини тутамлаб тортган, жойига ўтқизган эди.

— Упкангни бос, братишка. Яхшини яхши дейиш керак, подлесни подлес дейиш керак. Хоҳласанг отангнинг подлеслигини исботлаб бераман.

Асрор унда Қамариддинни яхши билмас эди. Шунинг учун бир воқеа кўз олдига келиб кўрқиб кетди. Отаси айтиб берган эди: бир эл ичида машхур ҳофизни тўйдан кейин олиб қолиб, қиморбозлар тоза калака қилишган экан. Элликталик, юзталиқ пулни худди бузуқ хотинларнинг сийнабандига қистиргандай, ҳофизнинг ёқасига қистиришган, дунёдаги кўп бемаъни қилиқларни қилишган, бу ҳам етмагандай бир сигирни етаклаб келтириб ҳофизни унинг қулоғига қўшиқ айтишга мажбур қилишган экан. Асрор бу воқеани эшитганда эти уюшиб кетган эди. Қамариддин «исботлаб бераман» деганда сигирнинг қулоғига ашула айтаётган одам ўрнида отасини кўриб кўрқиб кетган эди. Қамариддин «отанг подлес» деганда Асрорнинг индамай қолиши, ғазабини ичига ютиши шундан.

— Сен менга чақчайма. Яхшини яхши дейман, подлесни подлес дейман, сен дорихонага кириб, бинт ол, кўпроқ ол. Ярасини боғлаб қўй.

Асрор Қамариддин узатган пулни олиб, ўрнидан турди. Йўл-йўлакай дорихонага кириб, бинт харид қилди.

Қамариддин ғиштли уйнинг иккинчи қаватида турарди. Яхши жиҳозланган шинам бу уйда Асрор кўп бўлган, аммо Қамариддиннинг онасини кам кўрган. У бугун ҳам йўқ эди. Салимнинг бир ўзи катта уйдаги диванда чалқача тушиб, инграб ётган экан. Асрорни кўриб, нимагадир кўзларини юмиб олди.

— Оғрияптими? — деди Асрор унга яқин келиб. Салимнинг юзига қараб кўрқиб кетди: ранги оппоқ, лаблари ёрилибди. Пешонасига қўлини қўйди: иссиқ.

— Доктор қақрайми?

Салим кўзини очди. «Йўқ, — деди заиф овозда. — Шунга ҳам докторми... Сув бер, ичим куйяпти...»

Сувни ичатуриб яна инграб юборди. Асрор жун-чойшабни кўтарди. Сони бинтлаб ташланган. Қон бинтнинг сиртига сизиб чиққан. Қимирлаганда яра очилиб,

яна қонаётганга ўхшайди.

— Бошқатдан боғлаб қўяйми?

— Йўқ, тегма. Қамар йод қуйган. Босилиб қолади. Нега келдинг?

— Нега бўларди, сени кўргани келдим.

— Бошқа келма. Сен мени билмайсан. Кеча йўқ эдинг сен.

— Қамар айтдими?

— Қамар айтмаса ҳам каллам ишлайди.

— Салим, мен ҳам уни тепдим. Мен тепганимдан кейин ўлиб қолди шекилли?

— Билмадим, мен сени кўрмадим у ерда.

— Одаммисан ўзинг? — Асрорнинг ғазаби кўзиб, ўрнидан туриб кетди. — Ахир у сенга пичоқ урди. Биз уни калтаклаб тўғри қилдик. Ҳаққимиз бор.

— Ҳаққинг йўқ, аҳмоқ! — Салим шундай деб инграб юборди. — Йўқол, чиқиб кет...

Асрор туриб чиқиб кетарини ҳам, кетмаслигини ҳам билмай ўтираверди. Салим жон аччиғида ҳайдаяптими ё ростдан кўргиси йўқми, фарқлай олмади. Бир маҳал, оғриқ ўтди шекилли, Салим кўзини очди.

— Уйимдагиларга айтиб қўй, шошилинч мусобақага олиб кетишди де. Сув бер...

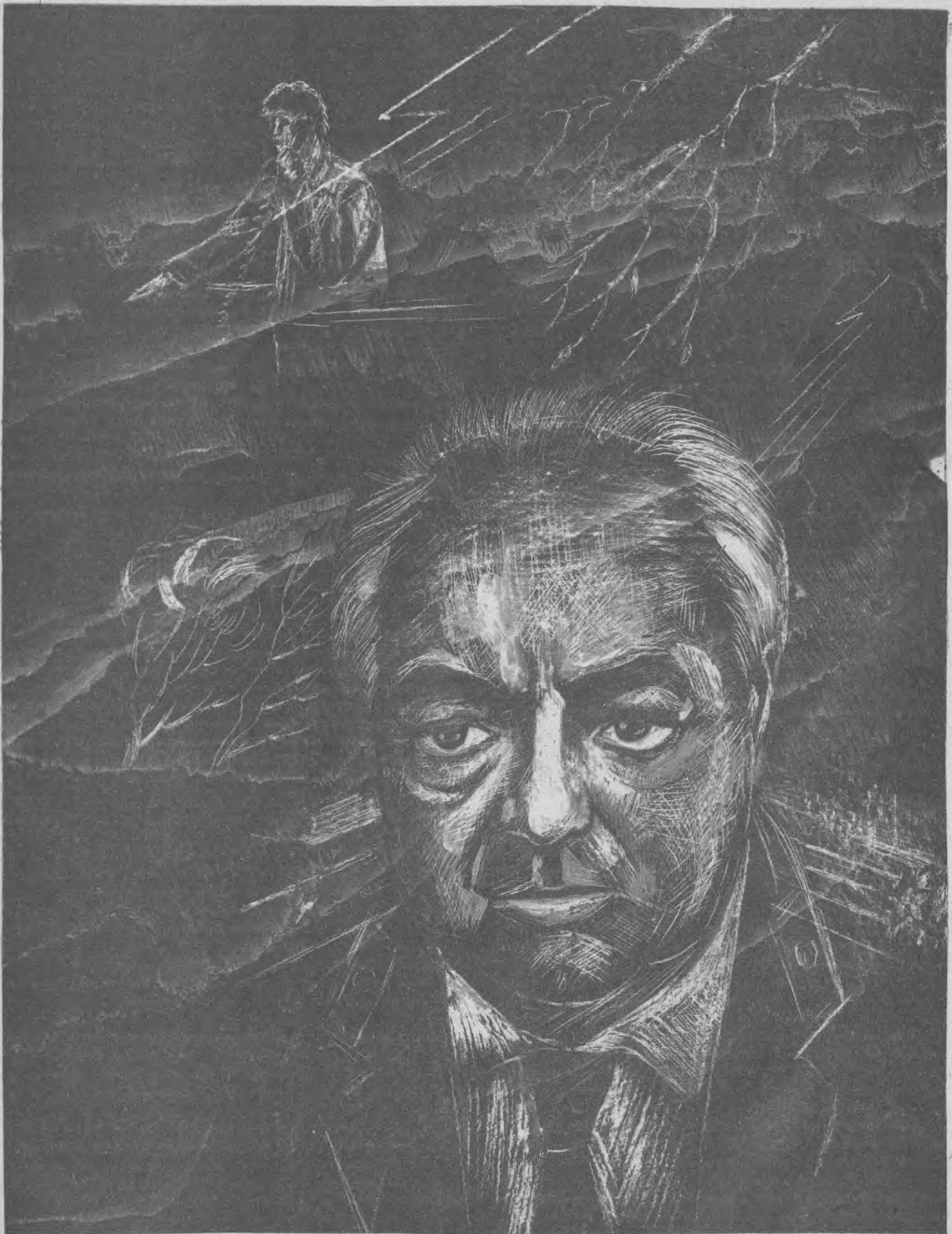
Салим сувни ютоқиб ичди. Баданига сал роҳат ораладими, кўзини оҳиста юмиб, чуқур нафас олди.

— Анави ерни қара, Қамарнинг сигарети бор, олиб бер.

Асрор стол устидаги сигарет қутисини олиб Салимга узатди. У очикқан одам нонга ташлангандай сигаретни титроқ қўллари билан чангаллади. Қути ичидан бирини олиб ҳидлади. Ғижиниб отди. Кейин бошқасини... Охири қутини ғижимлади. «У.. ҳароми, ташлаб кетмабди» деди тишларини ғижирлатиб. Асрор Салим нашанинг хуморидан эзилаётганини билди. «Қара у-бу ерни» деб бақирди Салим унга. Асрор хонани қараб чиққан бўлди. Топилмагач, Салим бақириб, бўралаб сўка бошлади. Шундан сўнг Асрор чойнакни тўлдириб сув олиб келтирди-да, Салимнинг бош томонидаги стулга қўйиб, чиқиб кетди.

Салимнинг уйи анҳорнинг нариги соҳилида. Кўп қаватли уйлар шаҳар томондан бостириб келиб, шуларнинг ҳовлисига тақалиб қолган. «Мана ҳозир янчиб юбораман», дегандай турган тўққиз қаватли бетон уйнинг адоғи — Салим яшайдиган уй. Йигирма беш йил аввал Салимнинг бобоси солиб кетган икки уй, бир даҳлиз тўкилай-тўкилай деб турибди. Бобосининг ўлими туфайли битмай қолган айвон ҳали ҳам ўша-ўша — чала. Салимнинг отаси болалигида оёғини синдириб олганми ё туғма чўлоқми, ҳарҳолда ҳассасиз юрولмайди. Қалдирғоч мўйловни қўйиб, сочни қирдириб дўппи кийиб юрадиган бу одамнинг меҳнатга тоби-тоқати йўқ. Шамолласа аксиришга ҳам эринадиган ота боласи нечталлигини ҳам билмаса керак. Ун бир бола нима еб, нима ичяпти, икки қиз нима учун эрга чиқмай туғиб олди, энди уларнинг туриш-турмуши нима бўлади — иши йўқ. Ҳаммасига Салимнинг онаси балоғардон. Бечора уззукун тинмайди. Асрор қачон шу уйга келса, бу аёлни иш устида кўради. Уларнинг бир сигири бор. Салимнинг опалари уйма-уй сут-қатиқ сотиб юриб, бола орттириб олишган. Биринчисидан нимагадир даъво қилишмади. Иккинчисидан бир йигитни маҳкам ушлаб, ўтган йили тўйча қилиб беришди. Аммо у ҳам номигагина турмуш. Салимнинг опаси бир кун у ерда турса, бир ой бу ерда — ўз уйда. Шунданми, Салимнинг онаси асабийроқ. Сал нарсага бобиллаб беради. Кейинги пайтда ундан эри ҳам кўрқиб қолган шекилли, кўчага чиқиб пистақурут сотиб ўтиришга мажбур бўлди.

Асрорнинг Салимга ачиниши бежиз эмас. Салим

Расмларни Х. Лутфуллаев ишлаган.

унинг болаликдан қадрдони. Шу кўчаларда бирга улағайишган. Бир синфда ўқишди. Утган йили Салим саккизинчини битирдию «оилага ёрдам беришим керак», деб ҳунар-техника билим юртига кетди. Асрорларнинг уйлари мана шу баҳайбат тўққиз қаватли уйнинг ўрнида эди. Катта қурилиш баҳонасида уйлари бузилиб, анҳорнинг нариги бетига кўчишди. Асрорнинг Қамариддинга рўпара бўлишига ҳам шу Салим сабабчи. Асрорнинг бениҳоя қобилиятли экани, махсус математика мактабида ўқиётганда дадаси, «менга ёрдамлашин», деб у ердан қақриб олгани, ана энди Асрор отаси билан тўйма-тўй юриб қобилиятини хор қилаётганини Қамариддинга Салим айтган эди. Салим айтмаса, Қамариддин Асрорни назаридан четда қолдириши турган гап эди. Қамариддин билан Салимнинг ўртасида бошқалар билмайдиган сир ҳам бор, бу сирни на Асрор, на бошқа болалар билишарди. Салим Қамариддин билан бирга яна учта катта ўғрига шерик, уларнинг қилмишларини тун қоронғуси беркитар эди. Уларнинг ўғирликлари ҳақидаги хабар милиция қулоғига ҳам етиб келмасди. Чунки жабрдийдалар дарак беришга қўрқишарди. «Шунча нарсамни ўғирлашди», дейишса милиция, «маошингиз бир юз йигирма сўм экан, бу нарсаларни қаердан топдингиз», деб қолиши мумкин-да. Улар дуч келганнинг уйини урмай, танлаб, обдан ўрганиб бўлишгандан кейин ишга киришишарди.

Қамариддин Асрордан ҳам фойдаланмоқчи бўлганида Салим йўл қўймади. Тўғри, Қамариддин Асрордан бир мартагина фойдаланган. Салим уйдан аразлаб дайдиб юрган маҳаллар эди. Шошилиш иш чиқди. Асрорнинг вазифаси жўн: Қамариддин кўрсатган уйга бориб: қўнғироқ тугмасини босади. Эшик очган аёлга ҳовлиқиб: «Ҳаким акамлар қўлга тушиб қолдилар. Молларни беркитар экансиз», дейдию ғойиб бўлади. Асрор Қамариддин айтгандай қилди ўшанда. Унинг гапини эшитиб, семиз аёлнинг ранги бирдан ўзгарди. «Вой шўри-и-им», деб ўтириб қолди. Кейин тез эсини йиғди-да, дарвоза эшигини тарақ этиб ёпди. Қамариддиннинг режаси бўйича Асрор ўша заҳоти кетиши керак эди. «Шумхабар»ни эшитган аёл Асрордан ҳам тезроқ ҳаракат қилди. Асрорга шу ҳолат қизиқ туюлиб нарироққа бориб, муолиш панасида пойлаб турди. Ярим соатга қолмай ҳалиги дарвоза олдида оқ «Волга» тўхтаб, ундан оқ костюм кийиб, қора кўзойнак таққан икки киши тушди. Қўнғироқ тугмаси босилди. Эшик очилди. Улар ичкари кириб кетишди. Дам ўтмай тугунлар ташиб чиқилиб, машинага ортилди.

Дағ-дағ титраётган семиз аёл ҳам кўчага чиқди.

— Ҳеч нимани яшириб қолмадингизми? — деб сўради қора кўзойнақнинг бири.

— Йў-ўқ, барака топгур, шу ҳаммаси, — деб жавоб берди семиз аёл.

— Билиб қўйинг, уёқда эрингиз рўйхат ёзиб ўтирибди. Молларни шу рўйхатга солиштирамиз-да, тўғри чиқмаса ўзингизни ҳам олиб кетамиз.

Улар шундай деб машинага ўтирдилару жўнаб қолдилар. Аёл ўкраб йиғлаб юбориб, ичкари кириб кетди. У эрининг қўлга тушганидан фиғон чекдими ё қўлдан кетган мол-дунё аламиданми, Асрор билмади. У аввалига Қамариддин бирон чайқовчи оғайнисига яхшилик қилди, деб ўйлади. Ҳалиги икки киши Қамариддиннинг шериклари экани, Ҳаким ака деганлари бу пайтда бозорда жавлон ураётганидан хабари йўқ эди. Салим кейинроқ бу гапдан огоҳ бўлиб, Асрорни гўллиги учун сўккан эди.

Ҳозир Салимларникига кетаётган Асрор шуларни эслади.

У анҳор томон бурилганда юраги ғалати бўлиб кетди.

Оёғи ўзига бўйсунмади, юришдан бош тортди. Шарт орқасига бурилиб кетмоқчи ҳам бўлди. Аксига олиб, Салимникига бошқа йўл йўқ. Бу ерданми, икки чақирим нариданми, барибир, анҳорни кесиб ўтиши керак.

Асрор кўприкка яқинлашиб, кўзи анҳор сувига тушдию нафаси бўғзига тиқилди: анҳор тубидан худди ўша одам қараб тургандай туюлди. Воқеа уч-тўрт чақирим нарида, анҳорнинг қуйи оқимида юз берган. Улик оқса ҳам бу ерга, юқорига эмас, қуйига оқади. Асрор буни яхши билса ҳам сув юзасидаги мурданинг кўзини кўриб қўрқди.

Кўприкдан ўтаётганда яна эхсонаси чиқди: бу сафар мурда сув юзасига қалқиб чиққандай бўлди. Асрор кўприкдан югуриб кетганини ўзи ҳам сезмади. Салимнинг уйига яқинлашганда нафас ростлаб, қўрқоқлиги учун ўзини ўзи койиди.

Салимнинг онаси молга терт қораётган эди. Асрорнинг саломига алик олди-ю, ишини қилаверди.

— Уртоғинг йўқ уйда, — деди ғўдайиб турган Асрорга бир қараб олиб.

— Биламан, — деди Асрор, — айтиб қўй девди. Мусобақага кетди. Эсимдан чиқибди, шунини айтгани келувдим.

— Қачон кетди у жувонмарг бўлгур.

— Кечамиди... ўтган қуни. Шошиб турган экан.

— Шошмай бўйнигинаси узилсин. Онани она демаса, отани ота демаса. Боксларига илойим қирғингина келсин.

— Мусобақа тугагандан кейин келади.

— Келмай гўрга борармиди, келади мулла минган эшакдай бўли-и-иб.

— Мен кетдим бўлмаса.

— Онанг шўрлик яхшими ишқилиб. Бир келсин, гаплаши-и-иб юрагининг чигилини ёзиб кетсин. Сенларнинг дастингдан бир ёққа чиқиб ҳам бўлмайди.

Асрор онасига бу таклифни айтиши ҳам мумкин, онаси келиши ҳам мумкин. Аммо бу аёл «гаплаши-и-иб ўтириш»га вақт топармикин?

Асрор кўприкка яқинлашганда яна юрагида титроқ турди. Аммо бу сафар ўзини тез қўлга олди.

Шу кетишида у уйига борди. Энди уни бу кеч холи қўйлик. У тунда бир неча бор чўчиб ўйғонади. Кўзига ўша одам кўринаверади. Хонанинг қоронғи бурчагида биқиниб тургандай туюлаверади. Ғаввослар мурдани чиқараётган дамда Асрор туннинг аёвсиз тирноқлари орасида азоб чекаётган бўлади. Биз бу тун унинг азобларига шерик бўлмаймиз. Ҳали олдинда тўлғоқли тунлар кўп. Ҳозирча уни қийноқлар исканжасига ташлаймиз-да, калаванинг учини қидираётган майор Солиев ҳузурига қайтаемиз. Ёдингизда бўлса, майорни ҳордиқ чиқариш учун уйига кузатган эдик. Энди уни район милициясида учратаемиз.

Бир ипнинг иккинчи калаваси Ёхуд иккинчи жиноятнинг очилиши ҳақида ҳикоя

Экспертиза хулосаси майор Солиев учун қутилмаган эди: марҳум Мирқосим Миртиллаев калтакланиш натижасида ўлмаган, сувга ташлаш пайтида тирик бўлган. Демак, қотиллар шошиб қолишган. Шошганига қараганда бу ёшларнинг иши, майорнинг мўлжали эса тўғрига ўхшайди. Энди бир нарсани аниқлаш керак: бу тасодифий воқеа ё Миртиллаевнинг пайига тушишганми? Мақсуд Солиев шунини аниқлаш мақсадида

заводга йўл олди. Цех бошлиғи унинг гапини эшитиб, аввалига ишонмади.

— Кеча ишга чиқмади. Тоби қочгандир деб ўйлабмиз. Болалари ҳам телефон қилишмади. Ҳайрон бўлиб турувдим. Утган куни маош олувди.

— Кўпми?

— Кўп бўлиши керак. Ҳам ойлик маош, ҳам мукофот пули. Сизга аниғи керакми? — Цех бошлиғи бухгалтерга телефон қилгач, майорга қаради: — Тўрт юз ўн икки сўм етмиш саккиз тийин.

— Кассирдан сўраб билинг-чи, пуллар беш сўмликми, ўнми, йигирма бешталикми?

Цех бошлиғи буни ҳам аниқлаб берди: уч ва беш сўмлик аралаш экан.

— Нимага керак бу? — деб сўради у ажабланиб.

— Майда пулда чўнтак қаппайиброқ туради.

— Тунашган деб ўйлайсизми?

— Ҳозирча ҳеч нарса деб ўйламайман. Миртиллаевнинг ишчилар билан муносабати яхши эдимиз?

— Ҳа. Йигирма йилдан бери биргамиз... бирга эдик у билан.

— Ешлар билан-чи?

— Улар билан ҳам дуруст эди. Иш ўргатарди. Фақат биттаси... биттаси билан олишиб қолган экан. У бўшаб кетибди. Миртиллаев шу болани мендан ол, деб уч-тўрт кирди. Кейин орадан гап қочиби, бир шапалоқ урган экан.

— Ким эди у?

— Ҳозир, ҳозир айтаман. — Цех бошлиғи дарров эслолмади. Қандайдир дафтарни варақлаб кўрди: — Ҳа, Келдиёров Санжар.

— Адреси борми?

— Бор, — деди цех бошлиғи дафтарига қараб.

Мақсуд Солиев адресни эшитиб, ажабланди. Келдиёров марҳум билан бир мавзеда яшар экан. Яна ҳам ажабланарлиси — қотиллик содир бўлган мавзеда. Лекин Келдиёровнинг номи болалар инспекцияси рўйхатида учрамаган эди. Шу сабабли майор заводдан чиқиб, тўғри инспекцияга келди. Омадини қарангки, лейтенант Муллақўзиев шу ерда экан.

— Пивоҳўрлик яхши ўтдими, ўртоқ майор, — деди у Солиевни жилмайиб қарши оларкан.

— Олмоқнинг бермоғи бор, дейдилар. Зиёфатни мен еб, ўғлини сиз ўқишга киритасиз энди. Чимкентнинг пивоси ҳам турибди мени кутиб. Топган баҳонангизни йўққа чиқармасангиз бўлмас.

— Бундан осони борми, ҳозир нима кўп — ишдан кетди кўп. Сизни ҳам шулар қаторига киритамиз-да.

— Хўп, бу масала ҳал. Йигирма учинчи уй сизга қарайдими? Келдиёров деган болани биласизми?

— Келдиёров Санжарми? Етмиш биринчи йилда туғилган-а?

— Ҳа, шу. Рўйхатда турганми?

— Туриши керак эди... Лекин...

— Қани, бир бошдан баён қилинг-чи. «Лекин»да анча гап борга ўхшайди.

— Уртоқ майор, бу болани тинч қўйганингиз маъқул. Отасининг қўли узун.

— Шу юрак билан ишлаб юрибсизми?

— Уртоқ майор, биладан, ҳозир замон бошқа. Лекин... у одамнинг қўли илгари ҳам узун эди, ҳозир ҳам... тинч қўйганингиз маъқул.

Муллақўзиевнинг мужмаллиги майорнинг ғашини келтирди.

— Уртоқ лейтенант, огоҳлантирганингиз учун раҳмат. Энди марҳамат қилиб Келдиёровнинг қилмишларини айтинг менга, — деди у қатъий оҳангда.

— Келдиёров ўзига ўхшаган тўрт бола билан пул

йиғиб видеомагнитофон олган.

— Видеомагнитофон кимники, японларникими?

— Ҳа.

— Нарҳини биласизми? Болалар қандай қилиб шунча пул йиғиши мумкин?

— Айтдим-ку, оталарининг қўллари узун.

— Яхши, давом этинг.

— Улар яширинча видеосалон очиб болаларга кўрсатишган.

— Текингами?

— Йўқ, пулга. Бир кишига йигирма беш сўмдан. Биз шу ишни очдик. Кечаси босдик. Эрталаб ҳужжат тайёрлаётувдик, қўнғироқ бўлди. Шундан кейин ўғлини заводга киритиб қўювди.

— Видеосалонда бошқа ишлар бўлмаганми?

— Очиғини айтсам... оз-моз наша ҳам топилувди... Наша чекишаркан.

— Оз-моз наша ҳам топилувди денг? «Оз-моз» ишлардан яна бордир?

Лейтенант унинг ўтқир нигоҳига дош беролмай кўзларини олиб қочди.

— Гапираверинг, бу «оз-моз» ишлардан латта ҳиди келиб турибди.

— Сизга айтган ишларимни кечирса ҳам бўларди, аммо бир қилиғи... Шунини «ёпди-ёпди» бўлганига армондаман. Бу бойвачча кечаси касалхонага кирибди, бир ўртоғи билан навбатчи врачдан аввал илтимос қилибди, кўнмагач, дўппослабди. Врачни қўрқитишдими, кўнглини олишдими, даъвосидан кечди.

Майор Солиев гиёҳванд ёшларнинг кечаси касалхоналарга бостириб киришлари, навбатчи врачларни зўрлаб, қўрқитиб, уриб мўрфийдан укол олаётганларини прокуратурадаги дўстидан эшитган эди. Санжар Келдиёров шуларнинг бири экан, у шунчаки эркатой эмас, балки жиноят кўчасига буткул кириб олган, шу кўчадан жарлик томон бораётган одам. Орага тушиб уни жар ёқасида ушлаб қолишдими ё бутунлай тубсизлик чоғига итариб юборишдими?..

Лейтенант ҳали ҳам Солиевга қарашга ботинолмай турарди. У майорни ғазабланыпти деб ўйларди. Бир жиҳатдан у ҳақ. Солиев ғазабга минган эди. Аммо у фақат Келдиёров ишининг «ёпди-ёпди» бўлганидан эмас, балки бу «ёпди-ёпди»ларнинг ҳамон давом этаётганидан ғазабда эди. Шу ёшга етгунча неча-неча жиноятни очди, ишни «ёпди-ёпди» қилиш ҳақида неча илтимослар, неча пўписалар, неча кўрсатмалар, неча буйруқлар олди. Бирига чап берди, бирига қаттиқ турди, бирига бўш келмади... аммо ён босган кезлари ҳам бўлди. Айрим ҳолларда иложсизлик қилди, суянадиган қояси бўлмади. Мана бу йигит ҳам шу ҳолда иложсизликданми, суянадиган қояси бўлмаганиданми эзилиб турибди. Бор воқеани нима учун Солиевга айтяпти? Ё уни қоя деб ўйлаб суянмоқчимиз, кирланган виждонини поклаб олмоқчимиз?

«Мен буларга қоя бўла олармиканман?» Солиев хаёлига келган саволга жавоб топа олмади. Кераксиз фикрларга берилмаслик учун шарт ўрнидан турди:

— Қани, юринг, Келдиёровникига борамиз.

— Ахир...

— Юраверинг, мен у болани кўришим керак. Бўладиган қўнғироқлардан кўрқманг.

Муллақўзиев ноилож йўл бошлади.

Эшикни жингалак сочли, юзлари юмалоқ, эгнига олачипор қуйлак-шим кийган йигитча очди. Майорни, шубҳасиз, танимади. Лейтенантни дарров таниб, қўлингдан нима иш келарди, дегандай киборлик билан қараб қўйди.

— Санжар, уйингда ким бор? — сўради лейтенант.

— Узимман.
— Аданг, оинг-чи?
— Кетишган, курортга.
— Сен ишлайсан шекилли, нимага ишга бормадинг? — деб сўради майор, унинг безбетлигидан аччиқланиб.

— Отпусадаман.
— Демак, ҳар куни уйдасан?
— Нимаиди, кимсиз ўзи, нимага суриштириб қолдингиз?

— Биз бирга ишлаймиз, — деди лейтенант.
— Устанг Миртиллаевни қачон кўрувдинг?
— Минг йил бўлди, эсимда йўқ.
— Заводда у сени урган экан, шу ростми?
Санжар қўл силтади.
— Дурак он, — деди у, — мени одам қилмоқчимиз.
Меҳнат маймунни одамга айлантирганмиш, меҳнат қилмаса одам қайта маймунга айланармиш.

— Хўш, кейин-чи?
— Нима, кейин?
— Сен индамай кетавердингми?
— Ну... сўқдим уни, нимаиди?
— У-чи?

— У урди! Шу керакми сизга?! — Санжар шундай деб кўзини лўқ қилиб олди. — А я, между прочим, уни урмадим. Қўлимни ҳаром қилгим келмади.

— Вақти келса аламингни оларсан?
— Мы это посмотрим. Бўлдимми?
— Бўлди. Демак... ёлғизсан?
— Ҳа.
— Бизни уйга ҳам таклиф этмадинг? — деди майор унга синовчан қараб.

— Папуль бегоналарни қўйма, деганлар. — Санжар «бегоналарни» деб атай бураб гапирди. У ўзининг гаплари, кўз қарашлари билан милиция деганларини сариқ чақага ҳам олмаслигини ошкор қилиб турарди. У майорнинг ғаши келаётганини билиб атай ўтга мой сепди. — Сиз бировникига киришдан олдин прокурорингиздан қоғоз олишингиз керак шекилли?

— Ҳа, рухсат керак. Қонунни яхши билар экансан. Хўп, омон бўл.

Кўчага чиқишгач, Муллақўзиев «энди нима қиламиз?» дегандай майорга қаради.

— Хонангизда ўтиратуринг. Мен сизга икки соатдан кейин телефон қиламан, — деди майор унга.

Мақсуд Солиевнинг кайфияти бузилган эди. У бундай безбетликни биринчи марта кўраётгани йўқ. Бундан баттарларига ҳам дуч келган. Аҳмоқнинг катта-кичиги бўлмади, деганларидай, беадаблик ҳам ёшга қарамайди. Санжарни барчага шундай муомала қилади, дейиш нотўғри. Майор буни яхши тушунарди. Санжар тарбия толган оилада одамларни навларга ажратиб муомала қилиш расм бўлганлиги сезилиб турибди. Ўзларидан юқорироқда турувчи одамнинг ити адашиб келиб қолса ҳам унга салом берилади, «бизникига кириб бир вовуллаб кетмасангиз, хафа бўламиз», деб таваллолар қилишади. Пастроқ одамни эса кўриб кўрмаганга олишади. Санжар лейтенантни таниди. Отасининг қўли узунлигига ишонмаганда милиционерни кўрибоқ чўчиб тушарди. Энди унга лейтенант нима экан, генерал келмайдими?...

Майор мана шуларни ўйлаб сиқилади. «Бола тарбияси ҳақида радио тинмайди, телевизор тинмайди, матбуот тинмайди. Тарбия эса яхшиланиш ўрнига... — деб ўйлади у. — Хўп, бу одамнинг бугун қўли узун. Эртага-чи? Эртага суроби тўғри бўлгач, бу думбул эркатой нима қилади? Додини кимга айтади? Буни ўйламайди. Улар бугун билан яшади. Агар Санжар Миртиллаевнинг

қотилларидан бири бўлиб чиқса, унда нима қилишади? Видео воқеасидан қуруқ чиқишибди. Қотилликдан-чи? Ким ўртага тушади? Наҳот бу сафар ҳам зўр келишса?! Наҳот мен сўнгги ишимни шундай шармандаларча яқунласам?»

Мақсуд Солиев шу кетишда шаҳар прокуратурасига борди. Бахтига унга керакли одам хонасида экан. У майорнинг гапларини эшитиб, гумонларини тарозига солиб кўрди.

— Келдиёровнинг қўли узун эди, — деди у, — районингиздагилар ана шу «эди»ни назарга олишмабди. Сиз вазиятга қараб эркин ҳаракат қилаверинг. Келдиёров аралашгудай бўлса, ўзига ёмон.

Майор бу гапдан анча далда олиб, лейтенант Муллақўзиевга телефон қилди-да, кеч соат ўн бирда учрашув тайинлади.

Мақсуд Солиевнинг режаси содда эди. Келдиёровлар курортда экан, демак, Санжар учун тўла озодлик мўҳайё этилган. У бундан фойдаланмай қўймайди. Видеосалонлари ишни шу уйда давом эттирса ажабмас.

...Аввал қўшниларни безовта қилишди. Унг томондаги эшикдан чиққан ўрта ёш аёл Солиевнинг гапини эшитиб:

— Хайрият-э, ҳақиқат бор экан-ку, — деди-да, гувоҳликка ўтишга дарров кўнақолди.

Чап қўшни сал иккиландими ё чўчидими, дарров рози бўлмади. Майор «наилож, юқори қаватдагиларни чақриби тушамиз», дегандан кейингина кўнди.

Эшик қўнғироғини қўшни аёл чалди.

Санжар ярим яланғоч ҳолда эшикни очиб, аёлга ўқрайди. Кейин Мақсуд Солиевни кўриб чўчиб тушди-да, эшикни ёпмоқчи бўлди. Муллақўзиев оёқ тираб олмаганида ёпиб оларди ҳам.

— Ўзинг айтгандай, меҳмонга рухсатнома олиб келдик. — Майор шундай деб ордерни узатди. — Ёлғизмисан ё меҳмонлар борми?

Майор жавоб кутмай ичкари кирди.

— Сен жойингдан қимирлама, — деди майор, ҳамон талмовсираб турган Санжарга. Кейин гувоҳларга қаради: — Сизлар мен билан юринглар.

Ичкари хонада ажнабий тилда сўзлашувлар қулоққа чалинди. Майор эшикни аста очиб, қаради. Телевизорда ажнабий фильм, хонада эса фильмдан қолишмайдиган тамшалар бўлаётган эди. Қўшни хоналардан ҳам ғўнғир-ғўнғир овозлар чиқарди. Майор телевизор кўйиғлиқ хонага кириб чироқни ёқди. Ярим яланғоч қизлар билан болалар чўчиб тушишди. Милиционерни кўрибоқ қизлар чинқриб юборишди.

— Манавиларга қараб қўйинглар, — деди майор гувоҳларни ичкарига таклиф этиб. Кейин «телетомошабин»ларга қатъий буюрди: — Ҳамма ўз жойида қолсин. Лейтенант, манави қўлбола сигареталарни йиғиб олиб, сўроқни бошланг.

Бошқа хоналарда кичикроқ давралар бор эди.

Санжарда аввалги безбетлик, қатъиятлик йўқ, аксинча, саросима бор эди. Майор унинг телефонга қараб-қараб қўяётганини сизди. «Кимдандир нажот кутяпти ё кимгадир арз-дод қилмоқчи. Қани, кимга экан?»

— Сенга биров телефон қилмоқчимиди? — деб сўради майор ундан.

— Йўқ... Мен телефон қилиб олсам майлими?

— Майли, телефон сеники, — деди майор. У Санжар терган рақамларга разм солиб, ёдига муҳрлади. Нариги томонда трубка кўтарилди шекилли, Санжар майорга тезгина қараб олди.

— Мен Санжарман, — деди у, — уйимизда меҳмон бор. Милиция...

Тамом. Гап шу билан тугади.

— Сен энди ичкари кир. Лейтенантнинг сўроғига жавоб бер, — деди майор. Санжар кириб кетгач, телефон трубкасини кўтариб, бошқармага қўнғироқ қилди-да, Санжар терган рақамларни айтди: — Телефон эгасини тезда аниқлаб беринг. Иш жойини ҳам.

Бошқармадан жавоб ҳаялламади. Санжардан ахборот олган одам — Келдиёровнинг ёрдамчиси экан. Масала равшан. Фақат бир нарса қоронғу: Келдиёров шаҳарга қайтармикин ё ўша ердан туриб телефон орқали иш битирармикин?

Хоналарни айланиб чиққан майор бир нарсага ажабланди: уйда бир эмас, иккита видеомагнитофон, учта магнитола, фотоаппарат... бор эди, ҳаммаси японларники. Пулга чақилса — фалон минг сўм. Келдиёров камбағал одам эмас, уй тутишининг ўзиёқ кўрсатиб турибди буни. Аммо пули ошиб-тошиб кетса ҳам иккита видеомагнитофоннинг нима кераги бор унга? Қизиғи шуки, тўпланган болалар, қизларнинг бу нарсалардан хабарлари йўқ. Фақат Санжаргина барчаси ўзимизники деб турибди. Фақат қора чарм халтадан чиққан бир ўрам нашанинг эгаси топилмади. Ҳамма, худди келишиб олгандай, «меникмас», «билмайман», деб туриб олди.

Мақсуд Солиев учун қутилмаган воқеалар айнан шу дамларда юз берди. Бир ўйи охирига етмай, иккинчи жумбоқ қад ростлайверди. Успиринлар қотиллик юз берган кечаси қаерда эканликларини ўйлаб ўтирмай, шартта-шартта айтдилар. Фақат кичик хонадаги кичик давра иштирокчиларидан уч бола анча мужмал жавоб берди.

Шу болалардан бирини сўроқ қилаётганда телефон жиринглади. Санжар трубкани кўтарди. Майорга қаради.

— Ҳа, шу ерда, — деди-да, Солиевни телефонга чақирди.

Майор Солиев район ички ишлар бўлими бошлиғи ўринбосарининг овозини эшитиб ажабланди.

— Солиев, — деди бошлиқ ўринбосари дабдурустан, — Келдиёровларни ўз ҳолига қўй. Бола ёш, вақт-соати келиб, эсини таниб олади. Бир-икки пўписа қилу чиқиб кет.

— Тушунмадим? — деди Солиев.

— Нимага тушунмайсан? — деди бошлиқ ўринбосари. — Эрта-индин пенсияга чиқадиган одамсан, тинчгина кетсанг-чи, нима қиласан Келдиёровнинг жиғига тегиб.

— Мен аризамни қайтариб олганман, хабарингиз йўқми?

— Қайтиб олганмисан, йўқми, бари бир қиладиган ишингни қилиб бўлгансан. Энди биттагина мукофот олиб, тинчгина кетишингни ўйла.

— Ўйламасам-чи?

— Мен сенга буюраман.

— Буйругингизни ёзма равишда юборинг. Ишни ана шунда тўхтатаман. Келдиёровингизга айтиб қўйинг: мен ундан зўрларини ҳам кўрганман.

Солиев шундай деб трубкани жойига қўйди. Кейин яна кўтарди-да, бошлиқнинг уйига қўнғироқ қилди. Подполковник Солиевнинг гапларини бўлмайд эшитди.

— Нозик ишга дуч келибсиз, — деди ниҳоят у. Кейин бир нафас жимиб қолди. Солиев унинг икки ўт орасида эканини сезди. Келдиёров ростдан ҳам зўр бўлса, подполковникни жойидан жилдириб юборади. Солиевнинг иши осон: пенсияга чиқади, кетади. Эндигина қад ростлаётган подполковник эса бошқа кўкармайдиган бўлиб ерга кириб кетиши мумкин.

Подполковник жимиб қолганда шуларни ўйладимикин? Ниҳоят, бошлиқ тилга кирди:

— Нимани лозим кўрсангиз, шуни қилинг. Ёш бола

эмассиз!

Шу билан гап тамом. Подполковник нима демоқчи бўлди? Ёш бола эмассиз, ўринбосарим билиб айтган, унинг йўриғидан чиқманг, дедими ё ёш бола эмассиз, ким нима деса йўргалаб кетаверасизми, дедими? Ҳа, Солиев ёш бола эмас. Бошлиққа телефон қилишдан мақсад маслаҳат сўраш эмас, балки чархпалак ўйинининг бошлангандан хабардор қилиш. Балки Солиев кечиккандир, Келдиёровнинг шотирлари ундан аввалроқ подполковникка телефон қилиб, уни пишитиб қўйишгандир?

Мақсуд Солиевнинг кўнгли хира бўлиб, ичкари хонага кирди. Ҳалигина бошларини ҳам қилиб ўтирган болалар телефоннинг кучини сезишган шекилли, қадларини ростлаб, оёқларини чалиштириб ўтириб олишибди. Кўз қарашларидан: «Акахон, нима қилардингиз бизнинг маишатимизни бузиб, бир телефонлик ҳолингиз бор экан-ку?» деган маънони ўқиш мумкин эди.

— Айрим ўртоқлар сизларга жон куйдиришяпти. Тинч қўйинг, дейишяпти, — Солиев шундай деб болаларга бир-бир тикилди. Уларнинг нигоҳидан ўт чақнаб кетди.

— Биз бошқа қилмаймиз, ваъда берамиз, — деди болалардан бири киноя оҳангида.

— Сизларни ҳозир қамаш ниятим йўқ.

— О, шундайми, миннатдоримиз сиздан.

— Гап бундай: телефон қилганлар чучварани хом санашибди. Жумладан, сизлар ҳам. Шунинг учун ҳозир ўтириб, икки кун аввал қаерда бўлганингизни ёзиб берасиз.

— Кейин бизга жавобми?

— Шошилиб нима қиласиз? Ахир уйингизда бу тун сизни кутишмайди-ку? Агар уйга қайтгингиз келаётган бўлса, марҳамат, ота-онангизга телефон қиламиз, олиб кетишади.

— Уйимизда телефон йўқ.

— Шундайми, унда бошқа йўл қиламиз. Лейтенант, шаҳар навбатчисига телефон қилинг: бир гуруҳ номаълум шахслар, балоғатга етмаган ёшлар жиноят устида қўлга олинди, адреслари бўйича ота-оналарига хабар қилишсин.

Лейтенант Муллақўзиев хўп деб ўғирилган ҳам эдики, болалардан бири ўрnidан туриб кетди:

— Тўхтанг, бўпти, мушук-сичқон ўйнамаймиз. Уйларимизда телефон бор. Лекин билиб қўйинг, биз кўчада санқиб юрадиган ташландиқлар эмасмиз. Оталаримиз тинч қўйишмайди сизни.

— Лейтенант, телефонларини ёзиб олиб, ишга киришинг, — деди майор у боланинг гапига эътибор қилмагандай.

Қўйиб берилса-ку, бу безбетнинг тумшуғини ерга ишқарди-я, аммо хизмат бурчи бунга йўл қўймайди. Солиев қанчадан-қанча жиноятчига дуч келди. Баъзан жиноятчини шартта отиб ташлашни истарди ҳам. Аммо ўзини тутиб қоларди. Талъат бир томондан ҳақ. Бу болаларнинг тарбиясини энди тузатиб бўлмайди. Энди улар баттар бўлса бўладики, яхши томонга ўзгармайди. Жамиятни булғаб яшайверади. Дарахтга қурт ё шира тушса, дори сепиб чора кўрилади. Бундайларга эса чидаб юраверилади. Тўғри, жиноятчиларнинг аксари ўзини ўнглайди. Солиев буни тушунади, бундайларга имконият яратиб беришни ўз бурчи деб билади. Аммо тузаладиган жиноятчилар бошқа, мана бундайлар бошқа. Булар, «мен ҳам жамиятга фойдам тегадиган одам бўлишим керак», демайди. «Мен хожаман, жамият қўлим, нима истасам шуни қилишим шарт», дейди.

Бола тўғри дағдаға қилган эди: уларнинг оталари, айримларининг оналари кўпга сўзи ўтадиган одамлар

экан. Айримлари воқеа қисқа баён этилгач, қўйиб юборинг, деб илтимос қилишди, айримлари дўқ уришди, айримлари эса «ҳозир етиб бораман», деб гапни калта қилди.

Бу орада яна телефон жиринглади. Санжар трубкини қулоғига олиб келиб, бирдан тунд чехраси ёришиб кетди.

— Да, папуль, все в порядке, — деди у майорга тикилган ҳолда, — просто ошнalar билан ўтирувдик. Ничего плохого. Нет, папуль, не болдели. Те же ребята. Хўп. — У майорни имлаб чақирди: — Сизни сўраяпти, дадам.

Майор трубкини олди:

— Майор Солиев, — деди у қуруққина қилиб.

— Келдиёровман, — деб эшитилди вазмин овоз, — нима гап, ўртоқ майор.

— Ман этилган ишлар билан шуғулланишяпти болалар.

— Ўртоқларнинг учрашуви ман этилганми?

— Учрашув ман этилмаган, аммо бузуқчилик билан шуғулланиш, нашавандлик қилиш жиноят ҳисобланади.

— Видео кўришаётган эканми?

— Ҳа, биларкансиз-ку?

Келдиёров жимиб қолди. Афтидан, биринчи ҳодисадан ўғлини қутқариб олгач, «тарбиявий соат» ўтказган, Санжарнинг ваъдасига ишониб, дам олишга хотиржам отланганга ўхшайди.

— Ўртоқ майор, сиздан илтимос, болаларнинг шўхлигини авф этинг. Қайтиб борганимда сиз билан бафуржа гаплашаман.

— Ўртоқ Келдиёров, бу шўхлик эмас, жиноят.

— Яхши, жиноят бўлса жиноят! — Келдиёров ғазабини ошкор қилиб қўйди. — Биз сиз билан тил топишармиз, а?

— Ўртоқ Келдиёров, телефон қилганингиз яхши бўлди, айтинг-чи, уйингизда нечта видеомагнитофон бор?

— Биттаям йўқ.

— Япон магнитоласи-чи?

— Бунақа нарсалар йўқ менда. Нимага сўраяпсиз?

— Фото билан ўзингиз шуғулланасизми ё Санжарми?

— Гапни айланторманг. Мен сизга тил топишиб кетамизми, дедим. Гапимга тушунгандирсиз?

— Гапингизга тушундим. Уғлингизнинг айтишича, уйингиздаги икки видеомагнитофон ҳам сизники эмиш. Шундай деб ёзиб ҳам берди.

— Шунақами?.. Мен эртага етиб бораман. Сиздан илтимос, ҳужжатларни расмийлаштирмай туринг. Тушундингизми, биз тил топиша оламиз сиз билан.

Майорнинг чехрасида ғолибона жилмайиш пайдо бўлди. Трубкини қўйди-да, ичкари кириб креслога ўтирди.

— Даданг фотосуратчилик билан шуғулланмас эканлар. Гапинг тўғри чиқди. Фотоаппарат ўзингизники экан. Шу аппаратда ҳеч сурат олганмисан?

— Ҳа, — Санжар вазият ўзгарганини билиб мулойимлашди.

— Сергей Александрович! — Майор шундай деб ўзи билан бирга келган сураткашни чақирди. Хонага тепакал, паст бўйли киши киргач, ундан илтимос қилди: — Сергей Александрович, фотоаппаратга қизиқувдингиз, мана, эгаси тушунтириб беради.

Сураткаш майорнинг мақсадини тушуниб, жавонда турган яп-янги фотоаппаратни қўлга олди.

— Видержкаси автоматми ё?..

Санжар ҳам уларнинг ҳийласини тушунди.

— Ҳаммаси автомат, — деди гапни қисқа қилиб.

— Диафрагмаси қаерда белгиланади?

— Ҳаммаси автомат дедим-ку.

— Ҳарҳолда, қаердалигини биларсан?

— Йўқ, билмайман, ҳали яхши ўрганмадим.

Хуллас, шу зайлда Санжарнинг фотоаппаратни қўлга олгани маълум бўлди.

— Лейтенант, буни ҳам протоколга киритиб, қўл қўйдириб олинг, гувоҳлар ҳам имзо чекишсин.

Келдиёровнинг уйида бошланган иш шу зайлда давом этди.

Бу бобга яқун ясамай туриб, Талъат Шоумаров ҳолидан хабар олсак. У билан эрта тонгда хайрлашиб эдик. Безори қиёфасига кирган бу йигит кимлар билан учрашди экан?

Талъат аввалига майорнинг гапларини ҳазм қилгиси келмади. Ётоқхонасига бориб дам олай деб ётди-ю, кўзига уйқу илинмади. Майорнинг гаплари миясида ғужғон айланаверди. Хизмат бурчи нуқтаи назаридан олиб қаралганда майор ҳақ: жиноятчиларни ботқоқдан тортиб чиқариб одам қаторига қўшиш керак. Бўладиган одам бир марта қоқилгандан кейин кўзига қараб юради, бошқа қоқилмайди. Иккинчи, учинчи марта жиноят қилганлар-чи? Уларнинг тузалишига ким кафолат беради, майорми? Йўқ, ҳатто у ҳам ишонч билан кафолат бера олмайди. Кечаги қотиллар орасида ҳеч бўлмаса бир марта ўтириб чиққанлар ҳам бор. Хўш, улар қўлга олиниб, жазосини тортиб чиққач, яхши одамларга айланадиларми?

Талъат мана шуларни ўйлай-ўйлай, ўйининг учига етолмасдан охири қўл силтади. «Менинг вазифам — жиноятчини ушлаш, қолганига қонун бор. Қонун нима буюрса — шу», деган қарорга келди.

Бир оз ҳордиқ чиқаргач, майор айтган ҳужжатларни олдию тўғри пивохонага борди. У ерда иш қизгин: катта юк машинасига кеча бўшаган шишалар ортиларди. Пиво тўла шишалар ортилган юк машина эса кутиб турарди. Бу Талъат учун айна муддао эди. У тўғри пивохона хўжайинига рўпара бўлди:

— Қарашворайми, шеф?

Шошилиб турган хўжайин арзон хизматкорнинг ўз оёғи билан келиб қолганидан мамнун бўлди.

— Тўрттага кўнсанг, майли, қарашвор, — деди.

— Тўрт донами? — деди Талъат норози оҳангда.

— Хўп, беш шиша бераман.

— Йўқ, олтитадан камига бўлмайди.

Хўжайин бир тўнғиллаб олди-ю, ноилож кўнди. Талъат олти шиша эвазига машинадаги пивони ташиб берадиган бўлди.

Ишни яқунлаши билан хўжайин олти шиша пивони ажратиб, териб қўйди.

— Э, ҳозир ичмайман, — деди Талъат, — нима, бир ўзим ичиб, алкашманми? Одамлар келсин, ҳамсуҳбат топай. Унгача холодильникда туратурсин.

— Вей, жа без бола экансан-ку! Кечаёқ билувдим. Туппа-тузук одамнинг пивосини тортиб олдинг-э.

— Туппа-тузук одамнинг ича олмагандан кейин нима қилади ўзини қийнаб. Пулини бердим, олдим. Мен текинга томоқ емайман. Текин томоқ танни тоза қилади, деганлар бошқалар. Умуман, хўжайин, агар кўнсангиз беш-ўн кун сизга қарашиб турай. Паспорт қўлга тегса ишга кириб кетаман. Унгача менга ҳам эрмак керак. Аммо мандан кўрқманг. Уғри эмасман. Фақат қўлим қичиб туради. Биров жигимга тегса аямайман. Сизга биров олифталик қилса, менга рўпара бўлаверади. Мана, қоғозим, ишонмасангиз кўринг.

Хўжайин «қамоқдан озод қилиш ҳақидаги гувоҳнома»ни синчиклаб ўқиса ҳам тушунмади.

— Нимага қамалгансан?

— Ёзиб қўйибди-ку, 204-модда. Безорилик учун. Биттасининг жағини тескари қилиб юборибман.

— Бўлмайдими, сендақаларга қайишиб, бало ортираман.

— Бўлмаса бўлмас, олтита пивога итдай ишлаб берадиган гўлни топиб кўринг-чи?

Хўжайин бир оз ўйлангач, «ноилож» рози бўлди. Шундан сўнг Талъат шарт қўйди:

— Олтита пивони текинга берасиз. Қирқтасини сотиб оламан.

— Нима қиласан?

— Сиз саройингизни беркитиб кетаверасиз, мен қоламан, одамларнинг ҳожатини чиқариш керак-ку?

— Бекор айтибсан, бор, тошингни тер. Сени деб энди...

Хўжайин гапини тугатолмади. Талъат шарт ёқасидан бўғди. Хўжайиннинг ўғли буни кўриб ёрдамга шошилган эди, Талъат оёғининг учи билан унинг даҳанига аябгина тепди. Унинг учибу тушишига шу секин тепки ҳам етарли бўлди.

— Сен бола аралашма. Шишаларингга Чимкентнинг ёрлиғини ёпиштириб туравер. Биз аданг билан келишиб оламиз. Келишамиз, а?

— Келишдик, — деди хўжайин, нафаси қайтиб. Шундан сўнг ёқаси бўшади. — Фақат нарироққа обориб сотасан. Ана, ҳув кўприк остига олиб бор.

— Қаерда сотишим билан ишингиз бўлмасин. Мен икки соатдан кейин келаман. Кеча ўтирган жойим бўш турсин.

Талъат бир таваккал қилган эди, мўлжали тўғри чиқди. Қайтиб келганида айтган столи атрофида уч йигитни кўрди. Бир хилда — почаси бўғма, тизза ёнига ҳам шапалоқдай чўнтак тикилган олачипор шим, олачипор куртка, «саламандра» деб донг таратган оқ туфли кийиб олган бу йигитларни Талъат кеча ҳам кўрган эди. Уларнинг керилиб ўтиришидан билдик, хўжайин яна ўнта пивонинг баҳридан ўтган. Шу йигитлар зўри билан Талъатнинг таъзирини бериб қўймоқчи бўлган. Талъат йигитларга яқинлашди-да, уларга ҳеч нима демай, хўжайинни имлаб чақирди.

— Столнинг бандлигини бу укаларга айтганмисиз? — деди Талъат кўпол оҳангда.

Бундай бўлишини кутмаган хўжайин талмовсираб «ҳа» деб юборди.

— Сиз холодильникдаги олтита пивони олиб келинг. Унгача укахонлар жойни бўшатишади, — деди Талъат йигитларга бир-бир қараб. Улар ҳам ўзаро кўз уриштириб олишди, аммо индашмади. Талъат стол устидаги қопқоғи очик турган шишани сўрамасдан олиб, кўтарди. Ярмини ичиб, жойига қўйди-да, тўрда ўтирган йигитга қаради:

— Жойни бўшатиш керак, укам.

— Эртага келсанг, бўшайди, — деди йигит унга ўқрайиб.

— Бугунги ишни эртага қўйиб нима қиламиз. Эркак бўлсанг, юр, отамлашайлик.

Уларнинг учови ўрнидан баравар туриб ташқарига йўналишди. Талъат эса шошилмай, стулларни қийшайтириб, суянциқларини столга тираб, ёндаги столда ўтирганларга «қараб туринглар, банд», деди-да, бамайлихотир юриб, ташқарига чиқди.

Пивоҳона хўжайини улардан кўз узмай қараб тургани билан учта йигитнинг қандай қилиб уч томонга учибу тушганини билмай қолди. Йигитлар бирин-бирин туриб яна Талъатга ташланишди, бироқ яна аввалгидай учибу тушишди. «Бола эмас, бало экан-ку бу», деб қўйди ўзича хўжайин.

Талъат учала йигитни бошлаб қайтди. Тўғри пештахта ортига ўтиб хўжайиннинг стулини олди-да, банд қилиб қўйган столига борди. У худди пивоҳона хўжайинидай

эркин ҳаракат қиларди. Бу ўйинда ютқизганини фаҳмлаган хўжайин газабини сездирмади. Мулоимлик билан келиб, олтита муздек пивони қўйиб кетди.

Сухбат аввалига қовушмади. Уч йигит аламданми кўрққаниданми, ҳарҳолда ҳалигача ўзига келолмаган эди. Талъат эса худди ҳеч нарса бўлмагандай уларни бир тоғдан, бир боғдан қилиб гапга тутишга ҳаракат қиларди.

Учта стол нарида бир ғилай йигит икки ўспирин билан ўтирарди. Улар кеча ҳам шу ерда эдилар.

— Анави ким? — деди Талъат ёнида ўтирган йигитга.

— Ғилайми? Қамар деган бола.

— Кунда-шундами?

— Ҳушига келса ҳар куни шу ерда, бўлмаса йўқ.

— Кунда-шундалар кўпми?

Йигит бир-икки одамни кўрсатди.

— Буларда ишинг борми?

— Пул керак, — деди Талъат. — Ишга киргунимча пул керак.

— Бизда пул йўқ.

— Билиб турибман. Сенлар олифталикни биласанлар. Қамарда-чи, бормикан?

— Унинг қўлида кўп пул кўрмаганман. Майда болаларни атрофига тўплаб, балки пинҳона шилар?

— Манави иккита пивони қўйиб кел, столига, кейин ўзини чақирамиз.

— Қамариддин пивони нохуш қабул қилди. Ёнидаги болага бир нима деган эди, у чаққон ўрнидан туриб пивоҳона хўжайинига борди-да, пештахта ортидан сак кизта пиво олиб Талъатнинг столига келтириб қўйди.

— Бизбоп экан бу Қамарларинг, — деди Талъат. — Бориб чақириб кел, Граф чақиряпти де.

Қамариддин таклифни эшитиб, туришга шошилмади. Олдидаги пивони ичиб бўлганидан кейингина ўрнида аста кўзгалди.

Талъат ўтирган жойида унга қўл узатди. Қамариддин ҳам қўл учиде сўрашди.

— Мен Графман, эшитганмисан?

— Графлар кўп. Қайси бирисан?

— Курортдан келдим.

— Курортдан келганлар ҳам кўп. Нима демоқчисан?

— Ишга киргунимча пул билан жой керак.

— Керак бўлса, қидириб топ.

— Ёрдам бермайсанми?

— Мен бунақа ишларни ташлаб юборганман.

— Сен меҳмондўстликни унутиб қўйибсан, эслатиб қўйишим мумкин.

— Юр. — Қамариддин шундай деб ўрнидан турди.

Қамариддиннинг ўзига бунчалик ишонишида жон бор экан. Бир-икки ҳамласи усталик билан қайтарилгандан кейин Талъат буни сезиб, олишишни бас қилди.

— Менбоп йигит экансан, ке, дўст бўлайлик.

Талъатнинг узатган қўли муаллақ қолди.

— Мендан узоқроқ юравер, Граф! — Қамариддин шундай деди-да, эшик оғзида пойлаб турган икки ўспиринни эргаштириб катта йўл сари кетди.

Талъат унинг ҳаракатига тушунмай бир оз гангиб турди-да, кейин жойига қайтди.

— Менбоп йигит экан, — деди у. — Келишиб олдик. Ҳа, нимага соатларингга қараясанлар, қайтишларин керакми? Бўпти, мен ҳар куни шу ерданман.

Йигитлар туриб кетиши билан Талъат кеча танишган улфатлардан бири ҳовлиқиб келди.

— Бахтимдан айланай, сиз бор экансиз. Номардлар ишдан кейин олиб қолиб мажлис қилса денг. Қайти курсанг қуравермайсанми, нима қиласан бизни гангибти?! — У шундай деб шишани кўтарди-да, ютоқиб ютоқиб ичди. — Роса чанқабман, шу мажлисни деб кел

қолдим. Қайта қуришини айтаман, бизга вақтида ғишт бер, вақтида сиймон бер, ишингни қотириб ташлайлик. — У иккинчи шишани кўтарди. — Эшитдингизми, бир одам чўкибди. Шу яқин орада чўкканмиш. Танирдим уни. Болаларига жавр бўпти.

— Хурмачага қараб ичмаган-да.

— Бе, ичган бўлса, иккита ё учта ичгандир. Чанқов босдига кирган экан. Лақиллаб анча ўтирди. Ҳайронман, қандай қилиб сувга тушиб кетган экан?

— Битта-яримта уриб ташлаб юборгандир?

— Бе, уни уриб ким барака топарди. Бировда қасди бўлмаса. Яна ким билади, биров урса милиса арашмайдим, тинч-ку улар?

Улфат жаврагандан жавради. Талъат бугунги ишини бажариб бўлган эди. Унга: «Ҳозир келаман», дедию чиқиб кетди.

Майор Мақсуд Солиев билан Талъат Шоумаровнинг ишлари ҳақидаги ҳикоямиз хийла чўзилиб, муҳтарам ўқувчимиз Асрор билан учрашувга бетоқат бўлаётгандир. У ҳолда биз Талъатни тун кўйнига узатамизу ўзимиз тонг билан Асрорниқига мўралаймиз. Қотилликдан кейинги учинчи тун исканжасидан аранг қутилган Асрорни нонушта устида учратамиз.

Хумда катта бўлган бола ёхуд Асрорнинг синфдошлари олдидаги шармандалиқдан қутулиб қолгани ҳақида ҳикоя

Асрорнинг нонушта қилгиси йўқ эди. Шундай бўлса ҳам ноилож катта хонага чиқди. Укалари аллақачон жой-жойларини олган. Тўрда дадаси. Бир нарсдан қуруқ қолаётгандай шошилиб чойини ичяпти. Унинг одати шу, гапирганда ҳам тез гапиради. Ишлаганда ҳам тез ишлайди. У Асрорнинг саломига алик олмади. Бу — хафалик аломати. Асрор кеча у айтган жойга бормади. Бориб доира чаладиган аҳволда эмасди. Асрор ёлғизликни, фақат ёлғизликни истарди. Қамариддин буни тушунди. Уни холи қўйди. Аммо дадаси... Дадасида айб йўқ. Ахир у ўғлининг аҳволдан беҳабар-ку... Унга тушунтириб бўлмаса, айтиб бўлмаса...

Маъсума эрининг феълени билгани учун «парво қилма, жаҳлидан тушиб қолади», деб кўз қараши билан Асрорга далда берди.

Нонушта осойишта, аниқроғи ўлик бир сукутда давом этди. Маъсума бунга тоқат қилолмади. Нонуштадан кейин айтмоқчи бўлган гапини ҳозирнинг ўзиде айтиб юбора қолди.

— Дадаси, эшитдингизми, Мирқосим ака оламдан ўтибди? — деди у эрига қараб.

— Мирқосим аками, қачон? Нима бўпти?

— Анҳорга чўкканмишлар.

— Анҳорга? Чўмилибдимми?

— Йўғ-а, биров йиқилибди дейди, биров ўлдириб ташлагандир дейди. Пивоҳона ўлгур бор-ку, ўшанинг яқинидан чиқибди жасаглари.

Асрор пиёлани кўтарганича қотиб қолди. Бу ўша одамми? Уни ота-онаси танирканми? Демак, унинг қарашини... Асрорни таниганими у? Нима учун уни Асрор танимади? Яхши ҳамки онаси гапириб қолди, бўлмаса Асрор шу қотганича қанча турарди, билмайди.

— Асрор, даданг билан боргин фотиҳага, бечора

кичкиналигингда сени яхши кўрарди, илойим энди яхши кўрмасин.

«Яхши кўриб ёнига чақирмасин», деган маънода айтиладиган бу гап Асрорга «сен уни ўлдирдинг, шу сабаб энди яхши кўрмасин», дегандай туюлиб, бадани титраб кетди.

— Бунинг танимайди уларни, эсида йўқ, — деди дадаси.

— Ҳа, борди-келди бўлмагандан кейин... Асрор, улар эсингда йўқми?

Асрор жавоб берадиган аҳволда эмасди. Бош силкиб қўяқолди.

— Биз уларниқанда ижарада турганмиз. Бирам яхши одамлар эди, бояқишлар. Кузда хотини тўсатдан қайтиш қилувди. Энди ўзи... болаларига жавр бўлди.

— Нечта эди боласи? — сўради дадаси.

— Олтита шекилли? Тўнғичи Асрордан икки ёшгина катта-да.

— Болаларнинг ризқи ўзи билан. Қариндошлари бордир. Бўлмаса детдом бор, кўчада қолмайди.

Шу пайт эшик кўнғироғи чалиниб, суҳбат узилди. Шу баҳонада Асрор ўрнидан туриб кетмоқчи эди, отаси: «Ўтир, гап бор», деб тўхтатди. Асрор учун сира қутилмаганда онаси Зоир билан Туробни бошлаб кирди. Асрор уларнинг мақсадларини билгани учун ҳам қафасдаги қушча ҳолига тушди. Ўзининг дарди ўзига етарли эди. Энди уятдан ёрилиб ўлиши керак. Шубҳасиз, улар пул олиб келишган. Пулни синфдаги болалар тўплаб беришган. Асрор Зоирга гапиргани билан унга гап таъсир қилмаган, барибир айтганини қилган.

Зоир муомалага уста бола. Кирасолиб Асрорнинг дадаси билан эски қадрдонлардай қуюқ сўрашди.

— Ҳофиз амаки, бир хизмат чиқиб турибди, йўқ демайсиз. Дўстимиз опасини узатяпти, шунга мана, хамир учидан патир, — у шундай деб бир даста пул узатди. — Ҳозирча уч юз. Қолганини келишармиз.

— Ие, ие, овора бўлибсиз-ку, ўғлим. Тўй қачон ўзи? Билайлик-чи.

Туроб айтди. Асрорнинг дадаси дафтарчасини варақлади.

— Бахтингизни қаранг, шу куни бўш эканмиз. Мана, Асрорбек билан би-ир қизитиб берамиз тўйни, ҳеч хавотир олманглар. Қани, чойга марҳамат.

Болалар дарсга кечикамиз, деб чиқиб кетишди. Улар чиқишаётганда Асрорга: «Юр, сен ҳам мактабга», дейишмадиям. Худди уни кўрмагандай чиқиб кетишди. Бундан кўра Асрорни олиб чиқиб дўппослашмайдимми, сен аблаҳсан, ифлоссан... дейишмайдимми, энг ёмон ҳақоратларга булғаб ташлашмайдимми?... Асрорга бунчалик оғир бўлмасмиди шунда. Ҳозир эса... афтига тупургандай чиқиб кетишди. Гўё: «Ул бу кунингдан», деб кетишди.

Асрорнинг укалари бирин-кетин туришди. Дадаси шундагина тилга кирди:

— Кўчада турган машина, бу уй, бу мол-мулкни мен орқалаб олиб кетмайман. Ҳаммаси сизники, ўғлим. Дунё омонат. Мендан кейин укаларингизга сиз бошсиз. Худо овозни менга бир умрлик қилиб бермаган. Эртаиндин овоздан қолсам, бизга биров битта нон бермайди. Худо бериб турганда тўплаб олмасак бўлмайди. Кеча бормадингиз. Юз болани етти ёт беғонага ишониб ташлаб кетди. Нимангизга кериласиз?

Бу сизлаб гапириш, бу кино жонни суғуриб олишдай гап эди. Асрор энди нима қилсин: шарт туриб ўзини деразадан ташласинми ё ўзини трамвайнинг тагига отсинми? Ҳаммасидан биратўла қутула қолсинми? У одамнинг (энди унинг исмини билади) таъқибидан ҳам, синфдошларининг маломатларидан ҳам, дадасининг миннат-

ли ошидан ҳам... барчасидан бир йўла қутулса қандай яхши...

— Дадаси, қўйинг, кеча тоби йўқ эди. Шу пайтгача бир гапингизни икки қилибдими?

Онасининг овози бирдан тун бағрига ёпирилиб кирган ёруғ нурдай бўлди. Ҳозир бадбин фикрларга берилганда нима учун онасини ўйламади? Онасини ташлаб қаёққа кетади? Шундай меҳрибон, мунис онани аламлар оловига ташлаб кетиш мумкинми?

Асрор шундай хаёллар қафаси ичида ўтирар эди. Ота-онасининг ўйлари эса бутунлай ўзгача:

«Болагинам кеча ўжарлик қилганига пушаймон еб ўтирибди. Отасига тик қарамайди, шунисига шукр», деб ўйларди она.

«Болага қаттиқ туриш керак. Кеча ўзича бир эркалик қилди. Индамасам эртага яна тарозига солади. Узиб олганим дуруст бўлди», деб ўйларди ота.

Ота «тавбасига таянган» ўғлига рухсат берди. Асрор хонасига кириб қайси дафтар, қайси китобни олишни билмай гарангсиз турди. Бугун қандай дарслар бўлиши мутлақо хаёлидан кўтарилган эди. Бундан ўзи ҳам ажабланди. «Бунақада жинни бўлиб қоламан-ку», деб ўйлади ўзича. Кейин дуч келган китоб-дафтарни дипломатига солиб мактабга йўл олди. Зоирдан пул олаётганида дадасидан беҳад нафратланган эди. Ҳозир ўша нафрат ўқлари қайтиб ўзининг юрагига санчила бошлади. Дадасини эмас, ўзини лаянатлай кетди. «Дадамга тушунтириб айтсам нима қиларди. «Акаси Афғонистонда ҳалок бўлган, онаси ақлдан озиб жиннихонада ётибди, уларга қийин, кўнгилларини кўтарайлик», десам тушунмасмидилар? «Томсувоқларинг жонга тегди!» дермидилар ё?»

Саволга Асрорда жавоб йўқ эди. Дадаси шундай деб қайириб ташлаши ҳам ҳеч гапмас.

Энди нима қилиш керак? Қайси юз билан синфга кириб боради? Бирдан хаёлига яшин каби урилган фикр музга чулғанаётган қалбига қайта жон ато этди. Қамариддин! Уни бу шармандаликдан Қамариддин кутқаради!

У йўлни Қамариддинникига қараб бурди. Эшикни Қамариддиннинг онаси очди. Ушурўйгина бу аёлнинг кўзида бу сафар ғазаб бор эди. Қамариддиннинг ҳам кайфияти бузилган эди. Асрор сездди: она-бола жигиллашиб қолишган. Қамариддин Асрорни ўзининг хонасига бошлади. Орқадан онаси: «Билиб қўй, боланинг уволига қолсан», деганича қолди.

Салим Қамариддиннинг каравотида ётарди. Шу уч кун ичида янаям озиб, ранги оқарган. Лаблари ёрилган. Илгаригидай инграмади. Ҳолсизгина ётибди. Асрорнинг саволларига асосан имо-ишора билан жавоб қайтарди: гапиришни ё хоҳламади, ё ҳоли йўқ эди. Асрор эрталаб уйда бўлиб ўтган воқеани айтиб бериб, Қамариддиндан пул сўради. Қамариддин унинг мақсадини англади. Жавонни очиб пул олди.

— Ма, тўрт юз. Юзи сендан тўёна. Отангни барибир адабини бериш керак. Бир кунмас-бир кун ўзинг ҳам хоҳлаб қолсан буни. Лекин унда Қамар бўладими, йўқми... — Қамариддин шундай деб аянчи жилмайди. Асрор ҳайрон бўлди. Уни бу аҳволда сира кўрмаган эди.

— Мен билан отанг ўртасида нима фарқ бор, биласанми? Билмайсан. Мен ўғриман. Қўлга тушсам — кетдим. Отанг ҳам ўғри. Лекин у қўлга тушмайди. Мен одамларни қон қақшашиб оламан. Отанг кулдириб туриб, ўйнатиб туриб олади. Фарқимиз борми?

— Қамар, сўксанг, ўзимни сўк, отамга тил текизма.

— Ҳа, братишка, сенга қийин, сенга раҳмим келади. Укам бўлганингдами... Барибир укамсан. Хоҳласанг, хоҳламасанг — акангман.

— Қамар, ўша одамни топишибди.

— Биламан.

— Ўзи чўккан дейишаётганмиш.

— Янаям яхши. Демак, ишлар ёмон эмас. Бор, мактаб-бингдан кеч қолма.

Қамариддин Асрорнинг гўллигидан қувонди. Агар шу гапга ишонса — яхши, кўрқиб юрмайди, довдирамайди. Қамариддин эса милицияга кўп нарса аёнлигини яхши билади. У одамнинг калтаклангани, кейин сувга ташлаб юборилганлигини узоқдан бўлса ҳам кимдир кўрганига, ўша «кимдир» хабар берганига Қамариддин ички бир тўғғуси билан ишонар эди. Шу сабабли эрта тонгда келиб, ўтирган ерларида қолган сигарет қолдиқлари, сув ёқасидаги бутага илашиб турган шишани сувга отган, ашёвий далилларни шу зайлда йўқотган, у одамнинг қўлидан тушган пичоқчани эски рўмолчага ўраб чўнтагига солган, кейин вокзалга бориб назоратчидан «командировка ҳисоботи учун» иккита билет сўраб олган эди. Оқшомда эса пивохонода Мақсуд Солиевни кўргач, гумонлари ҳақиқатга айланди.

Қамариддиннинг хотираси жуда яхши эди. Бир кўрган одамини эсдан чиқармасди. Майорни район милициясида формада кўриб эсда сақлаб қолганди. Унинг олдидан пиво олиб кетган йигитни ҳам хотирлаб қолди. Милициянинг шов-шувсиз иш битираётганига ишончи комил эди. Шу сабабли кеча Талъатнинг узатилган қўли муаллақ қолди. Агар Қамариддин шуларни Асрорга айтса борми, бола бечора адоий тамом бўлади.

Асрор Қамариддинникидан кўнгли кўтарилиб чиқди. Бунга фақат пул олгани эмас, балки ўша одамнинг ўзи чўкиб ўлгани ҳақидаги хабарнинг ҳақиқатга айланаётгани сабаб эди.

Синфига кириб ажабланди: ҳеч ким йўқ. Болалар бирон ёққа кетишдими ё ёппасига дарсдан қочишдимикан, деб ўйлаб ҳовли томон йўл олганида зал тарафдан комсоргнинг овози келди:

— Мирисаев, қаёққа кетяпсан?

Асрор ноилож зал томон юрди.

— Нимага лекцияга кирмадинг, нима, жа-а ақлли бўп кетганмисан, қани кир тез, — деди комсорг жаҳл билан.

Асрор залга кирганида тепакал нотиқ маърузасини яқунлаётган экан. Асрор бўш ўринга ўтираётганда унинг: «Шундай қилиб, дин афюн экан, биз унга қақшатқич зарба беришимиз зарурдир», деган гапларини эшитиб, суҳбат мавзуини англади. Нотиқ жойига ўтириши билан залда ғовур-ғувур кўтарилди. Аммо директор ўрнидан туриши билан барча жимиб қолди.

— Тушунарлими? — деди директор салмоқлаб, — саволларинг бўлса берингла.

«Саволни Зоирга чиқарган-да», — деб ўйлади Асрор. У янглишмаган эди, олдинги қаторда ўтирган Зоир қўл кўтарди.

— Сиз дин билан мураса қилиб бўлмайди, дедингиз. Мен бу фикрингизга қаршиман, — деди у дабдурустан. Нотиқ буни кутмаган эди, директорга савол назари билан қаради.

— Бу саволингми ё мунозара қилмоқчимисан? — деди директор таҳдид оҳангиде.

— Унисиям, бунисиям, — деди Зоир ўзини эркин тугитиб. — Мен бир мисол айтаман сизга: бувам намоз ўқийдилар. Урушга борганларида ҳам намоз ўқиган эканлар. Урушда иккита орден олганлар. Кейин заводда ишлаб яна орден олганлар. Дадам намоз ўқимайдилар, менам худога ишонмайман. Муросага йўл йўқ экан, бувамни нима қилайлик энди?

Нотиқ кулди:

— Буванг дин эмас, диндор. Диндорларни қайта тарбиялаш керак.

— Яна битта саволим бор.

— Марҳамат, савол-жавобдан ҳақиқат юзага чиқади.
— Сиз маҷитни зулмат уйи дедингиз, унда дискотека, ресторанларни нима дейсиз?

— Кечирасиз ўртоқ, мақсадингизни тушунмадим, уларни динга нима алоқиси бор?

— Дискотекадан, ресторан, бардан чиққан одамлар мушшлашадилар, бир-бирларини ўлдирадилар. Зулмат уйдан чиққанлар эса тинчгина уй-уйларига кетадилар. Жамият учун қайси бири зарарли, шуни билмоқчийдим?

Зоир шундай деди-ю, нима учундир орқасига ўгирилиб қаради. «Мени айтмоқчимми?» деб ўйлади Асрор. Унинг дискотекаларга бориб туришини Зоир биларди. Ҳозир шунга шама қилдимми ё «ўлдирадилар» деганда... Асрорнинг калласига шу фикр келиб юраги увишиб кетди. Кейин, «йўғ-э, у қаердан билсин», деб ўзига далда бера бошлади.

Залда бошланган ғовурни директорнинг овози бўлди.
— Исматов! Сен, маҳмадана, гапни чалғитма, ўтир. Саволинг кўпайиб қолган бўлса дарсдан кейин олдимга кирасан. Яна кимда савол бор? Йўқ бўлса, ўртоқ лекторга мактаб маъмурияти номидан миннатдорлик билдирман.

Қарсақлар чалинди. Иккита қиз гул олиб чиқиб нотиққа берди. Директор нотиқни қарсақлар шовқини остида олиб чиқиб кетгач, саҳнага комсорг кўтарилди.

— Тўққиз «А» қолсин, бошқаларга рухсат,— деб эълон қилди у. Залда Асрорнинг синфи қолгач, минбарга қалами билан «тўқ-тўқ» уриб, болаларга таҳдид билан қаради:

— Тўқиз «А» га тушунолмай қолдим. Мирисаев жамоат ишидан бўйин товлайди, адабиёт дарсидан иншо ёзмай чиқиб кетади, география дарсида ўзини тутолмайди, аммо синф жамоатчилиги, комсомол ташкилоти ҳеч нима билмагандай хотиржам. Синф комсорги қани? Каримбердиева, иш режасини қайта туз. Мирисаев ахлоқини комсомол мажлисида кўриш керак.

— У комсомол эмас-ку? — деди комсорг қиз.

— Биладан, барибир муҳокама қиламиз. Биз бундай анархияга йўл кўя олмаймиз. Энди, Исматовнинг бугунги ахлоқи ҳақида: мен унда антиатеистик кайфият сездим. Сизнинг синфингизда атеистик мавзуда алоҳида суҳбат ўтказамиз. Каримбердиева, эшитдингми, ёзиб қўй. Сен, Исматов, бувангни урушда қатнашганини рўқач қилма. Неча марта таклиф қилдик бувангни, бирон марта учрашувга келдиларми?

— Нимага келмасликларини биласиз-ку, Туроб, сен айтгин.

— «Мен бировларга мақтаниш учун жанг қилмаганман», деганлар. Лекин иккита Шухрат орденлари бор, ўзим кўрганман.

— Бўпти, бунинг бизга аҳамияти йўқ. Келмасалар ялинмаймиз. Лекин сенга, Исматов, диний ташвиқот ўтказишинга йўл қўймаймиз, билиб қўй. Мажлис тамом, синфларингга боринглар.

Синфга ҳамма кириши билан Асрор Зоир билан Туробни ёнига қақирди-да, ёнидаги пулни чиқарди.

— Дадам хафа бўлдилар. Сени деб мен ҳам гап эшитдим. Ма, болаларга қайтариб бер, — деди Зоирга. Кейин юз сўмини Туробга узатди: — Бу биздан тўёна экан.

— Керакмас, — деди Туроб қўлини орқасига қилиб.

— Олавер, — деди тўсатдан улар ёнида пайдо бўлган Отаулла. — Тўёнадан юз ўгириш мумкинмас. Сенам бир кун қайтарасан. Зоир, буни ҳам бер, Туробга, синфдан тўёна.

— Йўқ, йўқ, — Туроб шундай деб орқага тисарилди. — Хафа бўламан... мактабдан кетиб қоламан шундай қилсаларинг. Ҳамма нарса бор, етарли. Фақат ашу-

лачи йўқ эди. Зоир, болаларга қайтариб бер.

— Бўпти, олмасанг, олма. — Зоир шундай деб пулни чўнтагига солди. — Бозор қилманглар.

Дарслар тугагач, Асрор кўчага чиқиб Дилфузани кутди, Дилфуза танаффусда ҳам кўринмаган эди. Асрор анча кутди. У чиқавермади. Энди кетаман деганда Зоир кўринди.

— Дилфузангни кутяпсанми? — деди Зоир унга яқинлашиб. — Бугун келмади шекилли?

— Қаёқдан биласан?

— Сенинг башарангдан биладан, — деди Зоир кулиб.

— У менга сингил қаторида, гапни бошқа ёққа бурма.

— Биладан, дарров тўнғиллама, ҳазиллашдим.

— Узинг нимага қолиб кетдинг?

— Комсоргинг билан олишдим, атеистик мавзуда.

Билимини синаб кўрдим.

— Қалай?

— Бир қўйсам ҳаққим кетади. Одам деган билмаган нарчасини билмадим деб тан олса яхши. «Ҳадеб валдирамай, ўқиб ўрганг», дедим.

— Йўғ-э шундай дедингми? У-чи?

— Уми, сендан кейин менинг ахлоқимни муҳокама қилса керак. Ё бирга ўтказар?

— Йўқ, сен комсомол аъзосисан, сенинг пўстагингни алоҳида қоқишади.

— Улгурмайди. Комсомол мажлисида ўзини фош қилиб ташлайман. Институтда сиртдан ўқийдиган одамнинг, комсоргнинг билими мактаб ўқувчисиникидан паст бўлиши мумкинми, деб масалани кўндаланг қўяман. Комсоргни ўзимиз сайлаймиз, юқоридан дуч келган одамни юборишмасин, дейман. Нима, ҳозир ҳамма ерда бошлиқлар сайланяпти. Бу йигит эплолмайди комсоргликни. Ҳалигача лектор чақириб, иш қиляпман деб керилиб юради.

— Бу гапинг ҳам тўғри.

— Менга қара, ростданам пулни даданг қайтариб бердиларми?

— Ишонмадингми?

— Адангни сал-пал бўлсаям биладан-да. Сен бошқасан, аданг бошқа. Сен хумда катта бўлган боласан. Гоҳи-гоҳида хумдан бошингни чиқариб қараб қўясану кейин димиқиб яшайверасан.

— Бу нима деганинг?

— Виктор Гюгонинг «Кулаётган одам» деган асари бор. Ўшанда болаларни хумга солиб боқишади. Одамнинг танаси ўша хумга мосланиб бесўнақай бўлади. Сени танангни эмас, руҳингни хумга тиқишган. Одамга ўхшамайсан сен.

— Нимага ўхшайман?

— Менга қара, додир десам, додирмассан, гўл десам гўлмассан. Аданг нима деса кўнаверасанми? Математиклар мактабидан индамай кетишингни қара, галварс! Адангга беш йил чилдирмакашлик қиларсан, балки ўн йилдир, кейин-чи? Бошқа бир отарчининг қули бўлиб юрасанми? Қийин формулалар ечишга етган ақлинг шунга етмадимми?!

— Жуда ўзингга бино қўйиб менга ақл ўргатаверма. Бу вақтинчалик иш. Мен ўқишни ташлаганим йўқ-ку? Ҳозир дадамга ёрдамим керак. Рўзғор тебратиш оғирлигига ўзингнинг ақлинг етмайдими?

— Рўзгорни сенсиз ҳам тебратиб олади. Хўп, адангнинг орқасидан рўзғор деб юрибсан, анави безорилар билан-чи?

— Буни сенга минг марта айтдим. Мен борлигим учун улар сенларга тегмайди. Бўлмаса кўрардиларинг кунларингни.

— Ол-а, сендақа ҳимоячидан ўргилдим. Менга қара,

Отаулла билан гаплашдим, ҳалиги пулга чинни сервис оладиган бўлдик. Нима дейсан?

— Яхши ўйлабсан.

— Мен ҳечам ёмон ўйламайман.

Муюлишда тўхтадилар. Шу ерда уларнинг йўли ажралди.

— Зоир, сен кўп китоб ўқийсан. Дадам радиога янги қўшиқ ёздирмоқчи эканлар. Акмал Пўлат деган шоирнинг янги шеърларини топиб беролмайсанми?

Зоир бу гапни эшитиб, Асрорга ажабланиб тикилди.

— Аданг сўрадиларми?

— Ҳа, кўзинг тушса ол девдилар.

— Адангнинг эси жойидами, бу шоирнинг ўлиб кетганига ўн йилдан ошган-ку?

— Сен қаердан биласан?

— Вей, истаган ёзувчингни сўра, нечта боласи, нечта хотини борлигига айтиб бераман.

— Унда... қайси шоирнинг шеърларини олсинлар?

— Эркин Воҳидовни биласанми?

— «Ўзбегим»ни ёзганми?

— Хайрият, биларкансан. Мен эртага китобини олиб келиб бераман.

Улар шу ерда хайрлашишди. Зоирнинг кун тартиби Асрорга маълум: бориб ювинади, овқатланади, китоб ўқийди, бир соатча кўча айланади, кейин дарс... «Менга хумда ўсапсан, дейди. Ўзи-ку хумда яшаётгандай, бир хилда ўтади кунлари. Гап деса қоп-қоп. Гапларига қараб, ҳаёт қонунларини шу бола кашф қилганми дейсан», деб ўйлади Асрор унинг орқасидан қараб.

Аравачага аталган пулни ҳали Дилфузага бермаган эди. Шуни бериб қўяй деб Дилфузанинг уйига яқинлашиб... Аъзамхоновани кўрди. Аввалига нима қилишини билмай тараддудланди. Аъзамхонова ҳам уни кўрган, беркинишнинг фойдаси йўқ. Шу сабабли Асрор тўғри унга қараб юриб, яқинлашганида салом берди. Муаллима Асрорни биринчи марта кўраётгандай бошдан-оёқ разм солиб, «Салом» деди-да, йўлида давом этди. Эшикни Дилфуза очди.

— Аъзамхонова сеникидан чиқдимми? — деб сўради Асрор.

— Ҳа... — шундай деб Дилфуза ерга қаради, — тез-тез келадиган бўлиб қолган.

— Тез-тез? Нимага айтмовдинг?

Дилфуза жавоб ўрнига елка қисди.

— Нимага келадиган?

— Билмадим... дадам... унга уйланадилар шекилли?

— А? Ўзлари айтдиларми?

— Ҳа. Бизга раҳми келадиганмиш.

— Уша хотинда раҳм бор эканми? Сен-чи? Сен нима дединг?

— Мендан сўрашармиди? Укаларимни ҳам болалар уйдан олиб келишади шекилли. Сени... безори болалар билан юришингни айтди дадамга. Дадамнинг жаҳллари чикди, кўринмаганинг яхши уларга.

— Кўринмайман, бўпти... балки унинг келгани чинданам яхшидир. Укаларинг билан бирга бўласизлар.

Дилфуза яна елка қисди.

— Мени тушунмаса керак, — деди хўрсиниб. — У минг яхши бўлгани билан онамни унутолмайман-ку? Уни балки меҳрибон аёл сифатида қабул қилишим мумкин-дир. Лекин она ўрнида кўролмайман. Бу унга бориб-бориб малол келади.

Асрор унга жавобан тайинли гап айта олмади. Чўнтагидан пул чиқарди.

— Аравачага ишлатарсан. Болалар беришди.

Дилфуза пулни олди.

— Асрор, нима қилай? Қочиб кетайми ё?

— Эсинг борми? Қаёққа қочасан? Аввал келсин-чи

уйларингга, кейин бир гап бўлар?

— Кейин дейсанми? Майли, келсин-чи...

Дилфуза шундай деб орқасига ўгирилди. Унинг хўрлиги келган эди, Асрор сезди.

— Эртага бирга кетамиз, — деди унинг кўнглини кўтариш мақсадида.

Дилфуза бош силкиди. Асрор унинг елкалари титраётганини сезди. Бу ёшда бегона аёлни она деб қабул қилишининг нақадар оғир эканини Асрор тушунмас эди.

Ўз дардига малҳам излаб юрган Асрор ўзганинг қайғусига шерик бўла олмас эди. Одамзодга қайғу-алам ботмонлаб берилиб, мисқоллаб олинади, деганларича бор. Бу навниҳоллар ҳаётнинг захарли изғиринига бемаврид дуч келишди. Ҳали яхши илдиш отмаган, сурхчалари заиф, куртакчалари энди кўз очаётган дарахт ниҳолини кўз олдингизга келтиринг. Илиқ нафаси билан табиатни эркалаб уйғонаётган қуёшга пешвоз чиқаман деб турганида шамол ёпирилса, осмонни булут қопласа, сўнг совуқ еллар етиб келиб ниҳолни бўғса... Ҳозир Асрор ҳам, Дилфуза ҳам шу совуқ еллар чанғалидаги навниҳол ҳолига тушишган эди.

Дилфуза, кўнгли ярим бечора қизга онасининг ўлими каммиди, отасининг бахтиқаролиги каммиди?! Бундай бокира қизга бу ёзуқ нима лозим эди? Отасининг уйланиш ниятида эканини, яна ким — ўз муаллимаси Аъзамхонова билан турмуш қурмоқчи эканини билгач ҳасратини кимга айтишни билмай қолди бу қиз. Ҳасратини тошга айтса — тош тарс-турс ёрилиб кетмасмиди, дарёга айтса — сув орқасига оқмасмиди, осмонга айтса — осмон қоқ иккига бўлинмасмиди... Қиз боланинг ҳасратига тош чидамаса, сув чидамаса, осмон чидамаса... Яна ҳам шу митти юрак чидар экан. Дилфуза ичига ютди, дардлари, ҳасратларини. Онасининг суратига қараб соатлаб гаплашиб ўтирди. Мана шу сурат атрофида, ошхонада, меҳмонхонада, ётоқда... бегона бир аёлнинг юриши кўз олдига келганда чинқириб юборай, деди. Бироқ лабларини тишлади...

Аламлар гирдобиде эзилаётган дамда анҳор бўйидаги воқеа кўз ўнгидан ўтди. У нарида турган эди. Аммо ҳаммасини кўрди: тепкилашларини ҳам, сувга отиб юборишганларини ҳам... Ҳатто Қамариддиннинг чўнтак кавлаётганини ҳам. У мактабда болаларнинг, кўчада катталарнинг муштлашишганини кўрган. Лекин бунақа ёвузликка биринчи дуч келиши. Ёдидан кўтарилмайди: кичкиналигида дадаси, онаси — учовлашиб меҳмондан қайтишаётган эди. Рўпараларидан икки маст йигит чиқиб дадасига хиралик қилишди. Дадаси бир нима деган эди, дўппослаб кетишди. Онаси дод солди. Дилфузанинг ўзи бўлса титраб, «ада, адажон!» деб йиғлаб тураверди. У ўшандан кейин кўп ўйлади, ўша одамларга дадаси ёмонлик қилмаган бўлса, нимага уришади, атрофдагилар нимага орага тушиб ажратишмайди? Шунга ўхшаган саволлари кўп эди қизалоқнинг. Бу саволларга жавоби ҳам бор эди: урганлар ҳам, ажратмаганлар ҳам ёмон одамлар.

Анҳор бўйида бегона одамни тепкилашаётганда Дилфузанинг қулоғи остида онаси дод деб юборгандай бўлди. У ўн йиллар нарёғидаги ўша фарёдни эшитди. Эшитди-ю, кўрқиб кетганидан қулоқларини қафтлари билан беркитиб олди. Баданига титроқ турди. Бироқ йиғламади. Тепкиланган одам сувга ташлангач, Қамариддин бир нима деб бақирди. Дилфуза унинг гапини англай олмади. Асрор келиб уни билагидан ушлаб югурди. Дилфуза қоқилиб-суқилиб эргашди. У анҳор ёқасидан узоқлашгани сайин онасининг фарёди аксадо бериб таъқиб қилаверди. Уйига келиб зиналардан чиқаётганда ҳам, ичкарига кирганда ҳам эшитди бу фарёдни. Бу фарёдга болаларнинг ҳансираши, бегона

овознинг инграши қўшилиб кетди. Ётганда каравотнинг фижирлаши ҳам бировнинг инграшига ўхшаб эшитилиб, сакраб турди.

Момақалди роқ гулдираб, яшин чақнаган маҳалда Дилфуза ҳам Асрор сингари болаҳонада эди. Момақалди роқ гумбури унинг юрагига ҳам даҳшат солганди. Аммо юпатгучи, «бирдан юзгача сана...» деб маслаҳат берадиган мунис меҳрибони йўқ эди. Тунни ёлғиз бир ўзи талвасада ўтказган қиз ўзига меҳрибон бўлган йигитчанинг тақдирини ўйлашга, уни ҳимоя қила оладиган баҳона қидириб топишга ҳам имкон топмаган эди. «Кинода эдик...» Уша аҳволда бундан дуруст баҳона излашга қурби ҳам етмас эди...

Ҳозирча Асрор Дилфуза билан хайрлашиб Аъзамхонванинг мақсадини англашга, қизнинг аҳволига тушунишга ҳаракат қилатурсин. Дилфуза ҳам уйига қайтиб, онасининг суратига қараб илтижолар қилсин. Биз эса район милициясига борайлик. У ерда Мақсуд Солиевни хайратга соладиган, ғазабини келтирадиган воқеалар кутяпти.

Асп юриш ёхуд майор Солиевни пенсияга чиқаришга уриниш ҳақида ҳикоя

Майор Солиев идорага келиши билан навбатчи бошлиқ ўринбосари йўқлаётганини айтди. Солиев йўқловнинг боиси кечаги масаладир, деб ўйлади. У бир оз янглишган эди. «Бир оз» дейишимизнинг боиси — кутилмаган йўқловга кечаги воқеа туртки бўлган, бошлиқ ўринбосарининг асосий мақсади ўзгача эди. У майорни кеча ҳеч воқеа юз бермагандек, тунда телефонда гап-лашмагандек хотиржам тарзда кутиб олди.

— Соғлиқ қалай? — деди у майорга синовчан назар ташлаб.

— Ёмон эмас, — деди майор ҳам унга савол назари билан қараб.

— Катталар билан маслаҳатлашиб, илтимосингизни қондиришга қарор қилдик. Ўттиз йил хизмат қилиш катта гап. Хизматларингиз қадрланади. Биз бу масалани ҳам катталар олдига кўндаланг қўйдик. Инобатга оладиган бўлишди. Аризангиз кимда эди?

Майор мақсадга дарров тушунди. Демак, тун билан телефонбозлик давом этган. Охириги хулоса эса шу — уни пенсияга узатиш. Майор ўттиз йил бадалида жиноятчилар билан олишиб енгилмаган эди. Келиб-келиб, бир мишиқи туфайли енгилиб, кураш майдонидан чиқиб кетадими? Ўттиз йил виждонига қулоқ осиб яшашга тиришди, курашди. Энди тоза виждон билан пенсияга чиқиб кетаман деганда жиноятни ёпишга йўл қўядими? Булар нима деб ўйлашяпти? Бундан тўрт-беш йил илгари шундай қилишса тушунарли — замон зўрники эди. Бугун замон ўзгарди-ку! Еки булар замон ўзгаргани қуруқ гап, замон ҳали ҳам зўрники деб ишонилмадими? Талъатнинг қонунга ишонмаслиги тўғри бўлиб чиқмайдими у ҳолда?

— Ариза ўзингиздами?

Бу савол майорни чулғаётган хаёллар булутини тарқатиб юборди.

— Қанақа ариза? Ариза йўқ, — деди у дадил. — Менга қотилликни очиб топширилган. Шу иш билан бандман.

— Биламан. Иш оғир, масъулиятли бўлгани учун мах-

сус группа тузилди. Группага бўлим бошлиғи раҳбарлик қилади. Масала келишилган.

— Ким билан?

— Мен сизга ҳисобот бермайман, ўртоқ инспектор.

— Ҳа, албатта... наилож. Ҳужжатларни кимга топширай?

— Бўлим бошлиғига.

— Ижозат берсангиз, телефон қилиб олардим.

— Хонангизда ҳам бор шекилли телефон?

— Бор, аммо бу сўхбатни ўз қулоғингиз билан эшитсангиз дедим.

Бошлиқ ўринбосарининг энсаси қотиб, телефон апаратини унинг олдига суриб қўйди. Солиев телефон номерини тературиб унга қаради. Ўринбосар «қўлингдан нима келарди», дегандай ўзини бепарво тутишга ҳаракат қилди. Лекин майорнинг зийрак зеҳни унинг ичидан қиринди ўтаётганини сезди. Ҳарҳолда бу кичкина одам — ижрочигина, холос. Ҳатто подполковник ҳам усталик билан бу ишни ўзидан ошириб юборган.

— Алло, шаҳар прокуратурасими? Майор Солиевман. Ўртоқ Самандаров билан уланг, илтимос.

Самандаровни эшитиб, бошлиқ ўринбосари сергак тортди.

— Ўртоқ Самандаров, Солиевман, ассалому алайкум. Ишлар ёмон эмас. Сизга айтганимдай бўляпти. Миртиллаевнинг иши билан Келдиёровлар ишини шаҳар прокуратураси назоратига олиш керак деб ўйлайман. Икковининг алоқаси бор деган тахминдаман. Ҳа, муҳим. Сабабими, мени бу ишдан четлатишмоқчи. Бу ердагиларми, йўқ, эплашолмайди. Тажриба ҳам йўқ, дадиллик ҳам. Ҳа, озгина ҳалоллик ҳам. Келдиёровга бас келишолмайди. Республика прокурорига ўзингиз маълум қиласизми, яхши. Мен ишни ҳозир топширишим керак экан. Топширайми? Ҳўп.

Майор трубкани қўяди.

— Республика прокуратурасидан телефон қилишади. Менга рухсатми?

Бошлиқ ўринбосари ўрnidан туриб Солиевга ғазаб билан тикилди.

— Бўлимни обрўсизлантиришга нима ҳақингиз бор?

— Янглишяпсиз. Мен ҳақиқатдан чекинмоқчи бўлган бўлимнинг орўйини сақлаб қолмоқчиман. Сиз ҳам, бошлиқ ҳам, тун билан телефонбозлик қилган казозказолар ҳам чучварани хом санабсизлар. Мен думини қисиб қочадиганлар хилидан эмасман. Бошлиққа айтиб қўйинг, бунчалик қўрқоқлик ярашмайди у кишига. Амал қўлдан кетса, кейинроқ яна топиш мумкин, аммо виждон одамга танқис, у қўлдан кетса қайтариб бўлмайди. Аризам эса тайёр, шу иш ёпилиши билан кетаман.

Бошлиқ ўрибосари зиммасига юкланган вазифанинг бунчалик мушкуллигини билмаган эди. Ана энди ишга шаҳар, республика прокуратураси аралашгач, нишонга фақат у рўпара бўлади. Келдиёров, Келдиёров (!) деб кўкрагига муштлаётганлар лип этиб четга чиқиб олишадди. Э, йўқ, у ўққа кўкрак тутиб берадиган анойилардан эмас. Бошлиқ ўринбосари шу заҳотиёқ ўйидан чиқиб йўлини топди.

— Тўхтаг, ўртоқ майор, гапнинг ўғил боласини айттайми? Менга тун билан уйқу беришмади булар. Сизни пенсияга узатиш мендан чиққан ташаббус эмас. Юқоридан келди.

— Биламан. Ўзингизни оқламанг. Бир марта Келдиёров ишини ёпганлар ҳам маълум менга. Аммо менга бир нарса қоронғи: сиз билан мен амал столимиздан ажраб қолишдан қўрқиб, жиноятчини қўйиб юборамиз. У эса эрта-индин кимнингдир шўрини қурилади. Ана шунда биз кимни айблаймиз? Жиноятчилар қаторига ўзимизни қўшамизми? Сиз ёшсиз, фақат муроса билан

кун кўраман, десангиз янглишасиз. Узоққа бормайсиз.

Бошлиқ ўринбосари истеҳзо билан кулди:

— Сиз-чи? Мурасасизлик билан нимага эришдингиз? Бир умр инспекторликдан бошингиз чиқмади.

— Гапингиз тўғри. Менга юқори лавозимни ишонилмади. Чунки менинг виждонан ишлашимга ишониларди. Турли мақомга йўрғаламаслигимни ҳам билишарди. Тушуняпсизми, улар мендаги виждоннинг сотилмаслигига тан беришган. Ҳалол одамга яна нима керак? Мана, улар сизни виждонсиз деб билиб, шу вазифани юклаган, сиз эса ялтоқланиб, кўнгансиз. Ахир бу сизга кўрсатилган ишонч эмас, сизни ҳақоратлаш-ку! Энди дўппи тор келганда хонлик қилиб, ўйиндан чиқмоқчисиз.

— Замон ўзгариб, энди катта гапиряпсиз. Вақти келганда ўзингиз ҳам ёпгансиз ишларни.

Бошлиқ ўринбосари юракдаги ярани нишонга олган эди. Солиев бошини эгди. Ҳозирги дадилликдан асар ҳам қолмади.

— Вақти келганда ёпганман ишларни. Замонни айб-ламайман. Узим гуноҳқорман. Бўшлик қилганман. Ижозат берсангиз, чиқиб ишимни қилсам.

Мақсуд Солиев хонасига кирганда ҳамхонаси, ўтган йили дорилфунунни битириб келган йигит бошини чангаллаб ўтирарди. Солиевни кўриб чеҳраси ёришиб кетди.

— Э, Мақсуд ака, бормисиз? Қаёқдан қидирсамикин, деб турувдим. Бошим қотиб қолди, — деди Эшбоев.

— Нима бўлди яна? Дунёдаги энг оғир ишни сенга топширишдими?

— Бунақа ишни сиз боппайсиз. Менга жиноятчини кўрсатиб тутиб кел денг, қотириб ташлайман.

— Нимага тушунмаяпсан, сўрайдиганингни тезроқ сўра, вақт зик.

— Икки ўғрилиқ бир кунда, бир хил усулда содир бўлган. Жабрдийдаларнинг иккаласи ҳам бир ҳафта бурун чет элдан келишган. Уч йил ишлаб топиб келган нарсаларидан бир кечада айрилишган.

— Нималар ўғирланган?

— Видеомагнитофон, магнитофон...

— Фотоаппарат. Ғарбий Германияники...

Эшбоев майорга ҳайрат билан тикилди.

— Тўғри, фотоаппарат ҳам олинган. Қаердан биласиз?

— Шунчаки тахминимни айтдим. Магнитофоннинг маркаси «Шарп»ми?

— Шундай.

— Қандай ўғирлашган?

— Аввал телефон қилишган. Профессор Шоузоқовнинг номидан.

— Ким у?

— Шарқшунослик факультетида бор экан шундай профессор, лекин у ҳеч нимани билмайман, деб турибди. Хуллас, бу икки жабрдийда шу факультетда, шу профессорнинг қўлида ўқиган. Кечқурун тўрт йигитча видеомагнитофонга харидор бўлиб келишган. Уйга киргач, пичоқ ўқталишган.

— Йигитчаларнинг кўринишларини ёзиб олдингми?

— Ҳа, назаримда иккала уйни бир тўда босган.

— Вақтини аниқладингми?

— Биринчи уйга кеч соат ўндан беш минут ўтганда киришган. Телевизорда «Қайта қуриш прожектори» бошланган экан. Ўн-ўн беш минутда чиқиб кетишган. Иккинчи уйга соат ўн бирларда киришган. Вақтини аниқ билишолмади. Кино кўриб ўтиришган экан.

— Қани, менга уйларни кўрсат-чи харитадан.

Эшбоев кўрсатди, майор чамалаб кўрди.

— Машинада йигирма минутлик йўл. Сен уй эгаларидан сўраб бил: кинонинг қаерига келганда эшик қўнғи-

роғи чалинган. Сўнг телевидение билан боғлан. Вақтни аниқлаш шарт. Энди гап бундай: омадди йигит экансан. Сен қидираётган буюмларни мен кеча тасодифан топганман. Хориждан келганларингни чақир, буюмларни кўрсатамиз. Ўғрилардан бири жингалаксоч, тўладан келган бола эмасми?

— Ҳа, шунақа дейишди. Кўринишларидан бойвачча болалар экан.

— Ҳозир сураткашга кир, болаларнинг суратини олган эди, тез тайёрласин.

Солиев шаҳар прокуратурасига телефон қилиб, воқеани баён этди-да, бошқармага келишларини сўради.

Бир соатнинг ичида ҳамма нарса ойдин бўлди. Шаҳар прокурори Санжар Келдиёров ва унинг уч шеригини қамоққа олиш ҳақида санкция берди.

Эшбоевнинг иши ўнгидан келди. Аммо Мақсуд Солиев бошлаган иш чап кетди. У калаванинг учини Келдиёровдан қидирган эди. Миртиллаевни ўлдириб, кейин ўғрилиққа тушган деган гумонни аниқлаш учун ҳали кўп уриниш керак. Пихини ёрган жиноятчилар одатда шунақа қилишади. Каттароқ жиноятни яшириш учун кичикроғига қўл уриб атайин фош бўлишади. Наҳот Келдиёровларнинг шунга ақллари етган бўлса? Бу тергов чоғида аён бўлади.

Икки хил ўлчов ёхуд қамоқ жабрини тортган боланинг фикрлари ҳақида ҳикоя

Шу ерда энди бир дам нафас ростлашга тўғри келади. Қисса аввалида айтганимдай, болалар ахлоқ тузатиш меҳнат колониясига, Аҳбор билан учрашувга боришим керак. Асарнинг шу қисмини унга ўқиб беришим лозим. Ваъдани бажариш муддати етди.

Колония бошлиғи мен билан омонлашгач, Аҳборнинг бир неча марта йўқлаганини айтди-да, уни чақиртирди. Биз Аҳбор билан кутубхонага ўрнашдик. Вақтни тежаш мақсадида мен ортиқча гап-сўзсиз ёзганларимни ўқий бошладим. Орадан бир соатми, икки соатми ўтди, билмайман. Ҳар ҳолда охириги бобни ўқиётганимда томоғим қуриб, бир неча марта қисқа танафус қилишга тўғри келди. Шунда ҳам Аҳбор мени гапга тутмади. Сўнги саҳифани тугатганимдан кейин ҳам бир оз сукутда қолди. Кейин ўзим кутган саволни эшитдим. «Ўзим кутган» дейишимга сабаб, китобхонлар билан учрашувда албатта биринчи савол шундай бўлади:

— Бу бўлган воқеами?

— Бўлган воқеа эканига ишонапсанми?

Аҳбор елка қисиб қўйди.

— Ҳаммаси тўғри. Шунақа болалар бор бу ерда. Бир хиллари ҳаётдан жуда аламзада. Озодликка чиқишгач, кўпга боришмайди. Уларнинг мақсади одамлардан ўч олиш. Қамариддингиз шунақа экан. Ҳали у яна одам ўлдирса керак, а?

— Ҳозирча айтолмайман. Сенингча кимни ўлдириши мумкин?

— Ҳалиги практикант йигитни, Талъатмиди? Унинг милицияданлигини билиб қолса, ўлдиради.

— Биладу-ку? Сезиб қолди-ку?

— Сизди, аммо ҳали аниқ ишончи йўқ. Ишонса ўлдиради, тўғрими?

Мен унинг шаштини қайтаргим келмади.

— Кўрамиз, — дедим мен кулимсираб. — Ишонмаган жойларнинг ҳам борми?

— Салимнинг кўрқиб ётишига ишонмадим. Кўчада биров пичоқ уриб қочди, деб докторга борса бўлмасми-ди?

— Йўқ, буларнинг аҳволида бундай қилиб бўлмасди. Вазиятга жиддийроқ эътибор бер: улар одам ўлдиришди. Бунинг оқибати нима бўлишини барчалари билишади. Айниқса Қамариддин кўрқади бундан. Иккинчи марта одам ўлдириш узоқ йилларга озодликдан маҳрум этиши маълум унга. Иккинчи томондан улар бу ярага жиддий қарашмади. Ўзи битиб кетадиган яра деб ўйлашди.

— Энди Салимга нима бўлади?

— Биз сен билан бўлиб ўтган воқеалар ҳақида гаплашайлик, келажак ҳақида ҳозир фол очмайлик.

— Уни асраб қолиш керак.

— Нима учун? Ахир жиноятни у бошлади-ку? Яна бир томони — нашаванд бўлса...

— У ҳали ғўр, кўп нарсага тушунмайди. Оиласига оғир экан. Оиласи ўзига тўқ бўлса у ёмон йўлга кирмас эди.

— Келдиёров-чи? Унинг оиласи тўқ-ку?

— Ҳаддан ташқари тўқ денг. Ҳамма гап ана шу «ҳаддан ташқари»да. Келдиёровнинг ўғлини талтайтириб юборган. Шу ерда ҳам бор ўшанақа талтайганлар. Болаларнинг аҳволи маълум, шунда ҳам талтайтиришади. Уларни йўқлаб келишганда кўрсангиз. Қамоқдаги болани эмас, иззатдаги болани кўргани келишгандай. Сават-сават озиқ-овқат. Назоратчи, тарбиячилар ҳам уларга алоҳида муомала қилишади. Бизни билмайди, сезмайди, дейишади-да. У болаларнинг шароити бошқа, Салимдақаларники бошқа. Бу ерда ҳам кўринмас девор бор. Деворнинг у томонида айб иш қилса ҳам кўз юмилади. Чунки улар тарбияси яхшиланган бола сифатида муддатидан олдинроқ чиқиши керак. Бу томондагилар сал тойиб кетса тамом: Дизо¹дан жой тайин. Муддатидан олдин чиқишга умид йўқ.

— Ота-оналар бу ердагиларни ҳам қўлга олишган, деб ўйлайсанми?

— Билмагандай гапирасиз-а, шунча келиб, кузатиб сезмадингизми? Майли, айтганим билан исботим йўқ, ифтога ўхшаб қолади. Сиз менга бошқа нарсани тушунтириб беринг: Қамариддин атрофидаги болаларга йўлтўсарлик қилишга рухсат бермас экан. Унда кинохона олдида ин қўйиб нима қилади?

— Ҳар бир кинохонанинг, боғнинг... хуллас, одамлар кўп тўпланадиган жойнинг ўз «эгалари» бор, буни билсанг керак. Қамариддин ўша кинохона атрофининг хўжаси. Болалар унга келажак учун керак. Қамариддин уларни одамларга нафрат руҳида тарбиялайди. Токи улар улғайиб, бировга қасд қилса, қўли қалтирамасин, виждони қийналмасин.

— Унинг меҳрибонликлари... ниқобми?

— Йўқ, ниқоб эмас. Биласанми, одам жиноятчи бўлиб туғилмайди. Уни атроф-муҳит жиноятчи қилиб тарбиялайди. Меҳрибонлик Қамариддиннинг қонида бор. Аммо у ҳаётдан зада бўлиб ўсди. Ана шу задалик унинг руҳиятига ҳукмрон. Бироқ, баъзи-баъзида булутларни ёриб қуёш кўрингандай, унинг қонидаги меҳрибонлик қалқиб чиқади. Қамариддиннинг бахти ҳам, бахтсизлиги ҳам шу. Бу ҳақда ҳали яна гапирамиз.

— Менга яна бир нарса ёқмади, айтаверайми?

— Айт.

— Қиссада нуқул ёмон болаларни кўрсатяпсиз. Яхшилар қани?

— Сен келажакда танқидчилардан кутаётган саволимни бердинг. Тўғри, бу асарни ўқиганда ҳамма ёқни ёмон бола босиб кетганга ўхшаши мумкин. Лекин бу нотўғри тушунча. Менинг мақсадим ёмонлар тўдасини акс эттириш, яхшиларни бундан огоҳ қилиш. Шундай экан, асосий эътиборни шу тўдага қаратганим маъқул. Яхшиларнинг яхшилиги яширин эмас, ёмонларнинг ёмонлиги зирҳланган бўлади. Ҳамма ҳам ана шу зирҳни ёриб, ҳақиқатни кўравермайди. Менинг муддаом шу зирҳни ёриб ўтишга бир ҳаракат қилиб кўриш.

— Менга Асрорнинг иншо ёзмагани ёқди. Унинг ўрнида бўлганимда мен ҳам шундай қилардим. Агар шошилмаётган бўлсангиз, биз ёзган иншоларни ўқирдингиз. Олиб келайми, тарбиячимизга келишингизни айтган эдим. Сиз ўтириб туринг, мен ҳозир.

У шундай деб чиқиб кетди. У колониядаги тарбия ҳақида гапириб аччиқ ҳақиқатни очган эди. Мен бир неча йиллар муқаддам Фарғонадаги болалар колониясида, кейин бу ерда бўлиб ўтган болалар ғалаёнларини эсладим. Тарбиячиларнинг нотўғри муомаласи, виждонсизлиги туфайли пораланган қалблар жунбушга келиб, бепартибликлар юз берган эди. У дамларда бу ҳақда гапириб бўлмасди. Қарангки, ноҳақликлар давом этаётганини болалар ҳам сезишар экан. Сезмай-чи! Уларнинг зийрак зеҳни ҳар бир ҳаракатни илғайди. Мен қаламга олган Санжар Келдиёров ҳам бир неча ойдан кейин бу ерга келиши керак. Келдиёров вақтни бой берди, ўғлини сақлаб қололмастлигини билади. Энди у Солиевга ялинмайди. Энди у суд органларини сиқувга олади. Кейин қўлини бу ёққа узатади. Аҳбор айтмоқчи, Санжар тарбиячиларнинг алоҳида эътиборида юриб, «тарбияси яхшилангани учун» муддатидан илгари чиқариб юборилади. У қамоқ нима, озодликдан бебаҳра юриш нима, жазо нималигини билмай иссиқ уйга қайтади. У балки эсини таниб, яхши бўлиб кетар? Умидимиз ушалмай, у эски ҳунарини қилса-чи? Жазо муддатини қисқартирган суд, интизом бузилганлигини кўриб ўзини кўрмаганга олган колония тарбиячиси жазога тортилмайдими? Афсуски, улар жазодан четда қолишади. Уларни айблайдиган қонун йўқ.

Давоми кейинги сонда

¹ Дисциплинарный изолятор — колониядаги интизомни бузганлар сақланадиган ички қамоқхона.

Аъзам Ҳктам

1960 йили Фарғона областининг Бўвайда районида туғилган. Тошкент Давлат университетининг журналистика факультетини тугатган. «Юлдузча» нашриётида катта муҳаррир вазифасида ишламоқда. Биринчи китоби нашр арафасида.

Тонгдаги ўйлар

Юзингга нур тушиб уйғонадирсан,
Нелар деб шивирлар милтираган шам.
Билмай не қиларинг тўлғонадирсан
Хазон бўлган боғнинг нолишин тинглаб.

Қайси тун йиқилган номсиз юлдузни
Санчиқ босган қалбда кўрасан бу чоқ.
Қарасанг тобора оғритар кўзни
Сурбетлар топтаган нотавон тупроқ.

Гуп этиб чўқади бир кўҳна қабр,
Емғир қуяр, совуқ шамол кезади.
Ёдингга тушади, чекканинг жабр,
Эл тортган азоблар баттар эзади.

Тегрангга боқасан оғриниб, ранжиб:
«Мен бунча нотавон, бунчалар ожиз?
Наҳот душманимни кўёлмам янчиб,
Наҳот у мангу соғ, ғолиб, шод, юзсиз?!»

Йўқ, ҳали тирикман, кучим бор ахир,
Ҳали журъатимга йўқдир ниҳоя.
Ҳали олинмаган ўчим бор ахир,
Курашмай энгилиб ўлмоқ — жиноят!

Кўзғалдим, томирда тирилди исён,
Чекинди маломат, шубҳа ва ғулув.
Менинг нақ кўксимда урарди тугён
Қалин муз остидан оқаётган сув.

Минг қуёш порлашин билдим, хайрият...

* * *

Емадим дунё ғамини, ич-этим ейман ўзим,
Ўқраяр кимлардир ўчкор, ёқмагайдир чин сўзим.

Қандоқ қадам босмоқ ахир ўз ишим, бу — ўз ерим,
Сўзламоқни ётдан ўрганмоқ уят, бор ўз тилим.

Кўкларга чўзган қўлимни ким қошида боғладим,
Кўнгил кўйи деб ўзимни қайси йўлга чоғладим.

Сувлари тинган ариқлар тинмай кўпаймоқдадир,
Ўлмаганлар қалби нотинч, виждони қийноқдадир.

Бу жаҳоннинг энг бузилган жойига келдимми дуч
Учдан бирин иймони суст, аҳдлари ёлғону пуч.

Ҳеч қутулмассан булардан, жабрига сабр этгину
Сувдан ўргангил яшашни — булғаниб поклайди сув.

* * *

Дарахт экилмайди, кесилар фақат,
Сув йўли очилмас, яккаш бўғилар.
Савобга, дуога харидор қаҳат,
Айбнинг ишқибози мингларча қадар —
Оғир замон — охир замон.

Фойда-зарар аниқ, мубҳам ҳаром-пок,
Ўзи бадбахт, қўлда созу чирманда.
Оталар билимсиз, фарзандлар шаккок,
Эркак хушомадўй, аёл шарманда —
Оғир замон — охир замон.

Ўзиники — ётга, ёт ризқи — унга,
Юраклар кичкина, фақат ёш катта.
Ёлғонга ҳурмат чўнг, ишонч йўқ чинга,
Тиллар узун холос, ақллар — калта,
Оғир замон — охир замон.

Осмон тор, тузоқлар сероб қушларга,
Ҳаво йўқ, заҳар бор ўсимликка ҳам.
Чиройли таъбир кўп хунук тушларга,
Фойда бераверар пукка, чикка ҳам —
Оғир замон — охир замон.

Тарих ортда қолган, келажак йироқ,
Бу кун офтоб ботса, ўтару кетар.
Ақли етмас дунё ишига бироқ,
Инсон бир-бирининг бошига етар —
Оғир замон — охир замон.

Ровийни тингладим, китоблар кўрдим,
Шу нидо акс-садо берар дамба-дам.
Мозийми, бугунми — фарқлолмай турдим,
Ҳайҳот, у келарди келгусидан ҳам:
«Оғир замон — охир замон».

Сўроқ

Талпиндинг, йиғладинг — елдинг дунёга,
Сўйлагил, сен нечун келдинг дунёга,
Бузилди, айт, нима қилдинг дунёга,
Ўзингни ким дея билдинг дунёга?

Тилингни тиймайсан — бешарм сўйлар,
Кўзингни тиймайсан — бузуққа бўйлар,
Ўйингни тиймайсан — неларни ўйлар,
Ҳеч жазо йўқмикан бундоқ зинога?

Маломатнинг тоши тегмаган бошинг,
Мағрур тутмоқликдан тиймаган бошинг,
Ҳаттоки онанга эгмаган бошинг —
Бердинг бу ҳавойи, пучак сафога.

Тенгсиз таърифларни ўқиган кўзинг,
Улуғ тарихларни ўқиган кўзинг,
Қутлуғ ҳарфларни ўқиган кўзинг —
Не учун тикдинг бу юзи қарога?

Қишда қушларга дон сочган қўлингни,
Ҳаром луқмалардан қочган қўлингни,
Оллоҳ, деб дуога очган қўлингни —
Узатдинг ейиши, иши ҳаромга.

Тўйдириб ўт қонга тўйган юракни,
Ўлдириб ҳақ дея тўлган юракни,
Сўлдириб ишқ ила кулган юракни,
Сен қандоқ сиғяпсан ёруғ дунёга?

* * *

Қўл уришдан қўрқар мевага
Кирган кезлар кузда боғларга.
Қалби тушар зўр ваҳимага
Қараган чоғ баланд тоғларга.

Парво қилмас лоақал бир бор
Турли-туман ибораларга.
Ҳамма ерда ҳамкасблари бор —
Кўрқмай кирар идораларга.

Ишонмайди рости риёга,
Ўзи каби туюлар замон.
Ҳамма қулиб боққан дунёга
У хўмрайиб қарайди ёмон.

Мағрур тутар шармисор бошин,
Гарчи юрар ҳовучлаб юрак.
Дуч келмади ўтса-да ёши —
Унга пичоқ ўқталган эркак.

Тополмайди сиртмоқ ё кунда,
Кўз қизарган аччиқ йиғидан.

Зора ўлсам, деб ётар тунда,
Тонгда ғамгин тириклигидан.

Кўзларига чўккан қайғуни
Пичирлайди лаблари ранжиб:
«Мен оловга отмадим уни,
Мени ўтга отди паранжи».

...Боролмайман ёнингга асло,
Қилолмайман оғиринг енгил.
Рўпарамдан чиқдинг доимо,
Атолмасман опа ё сингил.

Гуноҳингга шерикман мен ҳам,
Биз туфайли сен топган завод.
Қай бирингга берайин ёрдам,
Замондошим бўлган эй Аёл?!

* * *

Оҳ, бугун ғалати ҳисга тўлғунман,
Воҳ, нечун ҳавойи нафсга қулман,
Гул эмас, тиканга маддоҳ булбулман —
Унутиб сени...

Тўғри йўл кўринди тордек юрмадим,
Айтган йўриғингга тайёр турмадим.
Сени суюнтирган куним кўрмадим —
Унутиб сени...

Умрим, ёшлигимга зеб қўйибман-ку,
Таом бирла эсни еб қўйибман-ку,
Номаъқул сўзларни деб қўйибман-ку,
Унутиб сени...

Сас келди, қулоққа ила олмадим,
Мен кимман, недир ул, била олмадим,
Сўксалар, ҳимоя қила олмадим —
Унутиб сени...

Ҳажр — тоғ, портлашин билдим, хайрият,
Бир куни чорлашин билдим, хайрият,
Минг қуёш порлашин билдим хайрият,
Ёд этиб сени.

ҚОДИРИЙНИНГ СЎНГГИ КУНЛАРИ

Ҳабибулла
Қодирий

Хотира қисса*

Шу йил июнь-июль ойлари бўлса керак, бир кун папка кўтарган бир татар киши кириб келиб деди:

— Мен суд ижрочисиман. Отангиз Ўзбекфильм киностудиясидан Чеховнинг «Олчазор» асарини ўзбекчага таржима қилиб беришни договор қилиб олган эканлар, аванс пули ҳам берилган экан. Лекин маълум сабаблар билан таржимани битказиб бермабдилар. Ўзбекфильм берилган пулни (уч юз сўмдан ортиқроқ эди — Ҳ. Қ.) қайтариб олиш тўғрисида даъвогар бўлиб сизларни судга берган. Суд эса ундириб олиш тўғрисида қарор чиқариб, бу ундириш ишини менга топширди...

Мен бу таржима ҳақида юқорида ёзганман. Қамалган одамнинг қарзини бола-чақаларидан тўлаттириб олиш қондаси борми-йўқми, билмайман.

Аммо мен бировларга маслаҳат солиб ўтирмай, бу қарзни дарҳол тўлаб қутулишни маъқул кўрдим. Чунки энди бизга раҳм-шафқат қилувчилар йўқ эди, борлари ҳам ўзларидан қўрқар эдилар. Шийпонимиз ёнига беш юз боғга яқин беда ўриб, қуритиб босиб қўйган эдим. Бир аравакаш қўшнимга ҳалиги бедаларни баҳолаб бердим ва пулини ижрочига тўлаб қутулдим.

Июль-август ойлари эди. Бир кун: «Шайхонтовурлик бир киши (тоғаларим маҳалласидан бир домла, номини унутдим — Ҳ. Қ.) Дўрмон қишлоғидаги қамоқхонада дадамни кўрган эмиш, у (дадам) оғир хасталаниб ётган эмиш», — деган хабарни эшитдик.

Чирчиқ станциясидан дачний поездга ўтириб Дўрмон қишлоғига бордим, сўроқлаб қамоқхонани ва мазкур домлани топдим. Домла хотин-қизларга дам солиб кўядиган «жунари» борлиги учун икки йил қамоқ муддатига ҳукм қилинган ва жинояти жиддий бўлмагани учун эркин юришга чиқарилган экан. У қамоқхонанинг экин-тикинларига қараб юрар экан.

Мен борганда домла болалари уйдан келтирган ошни бир ўрик дарахти соясида еб ўтирар эди. Мен бориб салом бердим ва ўзимни танитдим. У киши мени ошга таклиф қилди.

— Дадамни кўрган эмишсиз, айтишларича, оғир касал эмишлар, шу тўғри гапми, амаки?

— Ҳа, — деди ош ошалаб домла. Мен ҳам қўлимдаги ошни оғзимга солдим. У ош чайнаб давом этди: — Бандалик-да, ўғлим, эшитишимча, отанг вафот этди... Лекин бизни уларга яқинлаштирмайдилар. Уларнинг тартиби бўлак, қаттиқ...

Мен дарҳол туриб узоқроққа кетдим ва тескари қараб ўтириб йиғлай бошладим...

— Уғлим, — деди домла ошини еб бўлгач ёнимга келиб, — бу ерда йиғлаб ўтирганингдан фойда йўқ, қоронғи тушмасдан уйинга етиб ол. Барибир қамоқда ўлганларнинг жасади уйига берилмайди. Тақдирга тан бериб, сабр қилишдан ўзга чоранг йўқ, болам...

Шаҳарга келгач, бир нарсани эслаб қолдим: Катта Насриддин қори тоғам янгичага саводсиз, жуда камгап, ичидан пишган киши эди. Унинг қаерларда ишлаб юришини ҳеч ким билмас эди. Шу тоғам бир кун оғзидан гуллаб, ўзининг НКВДда қоровулчиликми, қора ишчими бўлиб ишлашини, маълум кунларда тунда навбатчилик қилишини айтиб: «Тунов кун тунда ўтириб дадангнинг терговчиси — Тригуловга кўнғироқ қилдим, Абдулла акамнинг аҳволини сўрадим. Яхши эмишлар. Тригулов татар, мен билан ўзбекча сўзлашади: «Поччанг менинг мохоркамни чекиб тамом қияпти», — деб менга ҳазил қилди», — деган эди.

Тўғри ана шу тоғамникига бордим. Топиб келган янгилгимни айтдим. Тоғам: «Бир-икки кун сабр қил», деди. Икки кундан кейин тоғам: «Абдулла ака ўлмаган эмишлар», — деди. Тоғамнинг маслаҳати билан бу хабарни оймимга айтмадим, «дадам яхши эмишлар», деб кўя қолдим. Ким билсин, балки дадам ўлмагандирлар, ёки ўлган бўлсалар-да, терговчи биздан яширгандир.

Ана шундай гумон-умидлар билан кунларимиз ўтаверди. Шу гапдан сўнг ҳам дадамга бирор йилча пул юбориб турдик, кейин уни ҳам олмай қўйдилар.

Навбат бизга

Шундан сўнг дадамдан яхшидир-ёмондир бирор хабар ола олмадик.

Докторлар менга оғир иш қилмасликни, толиқмасликни маслаҳат беришган эди. Уқишдан яна бир-икки йил касаллик отпускази олдим. Ҳарбий хизматга-ку, табиий, яроқсиз топишган эди. 1939—1940 йиллар ўтиб, машъум 1941 йил келди. Уруш йилларининг қийинчиликларини, даҳшатини ёзиб ўтирмайман. У барча учун ҳам энг оғир, қийин йиллар бўлди.

* Охири. Бошланиши ўтган сонларда.

Ойим дадамнинг ғамида куя-куя сил бўлиб, 1943 йилнинг 3 мартда дунёдан ўтдилар. Бу йилларда Армиямиз ўзини анча тутиб олган, фашист галаларини ғарбга томон қувиб борар эди... Талабасизликдан ёпилиб қолиш даражасига етган олий ўқув юртлари 1944 йилдан яна жонланиб, ўқишни ташлаб тирикчилик кўчаларига кириб кетган, шунингдек, урушдан қайтган собиқ талабалар чақириб олиниб, ўқишлар йўлга қўйила бошланди. Жумладан, мен ҳам Тошкент Давлат Медицина институтидан чақириқ олдим. 1944 йилдан иккинчи курсга тикланиб, ўқишни бошлаб юбордим.

1945 йилнинг бошлари эди. Бир кун группа бошлиғимиз (бу йигит кўнгли очик, менга ихлосли эди) мени четга олиб аста деди:

«Ўртоқ Абдуллаев (менинг фамилиям 1962 йилгача Абдуллаев эди — Ҳ. Қ.) бир-икки киши сиз билан қизиқиб, сиз тўғрингизда у-бу нарсаларни сўраб юрибди. Масалан, сиз группада нималар ҳақида кўпроқ сўзлайсиз, кимлар билан ўртоқсиз ва ҳоказо... Ҳар ҳолда эҳтиёт бўлиб юринг...». Мен бу йигитнинг гапига: «Ҳа, қизиқсалар қизиқаверадилар-да, менинг кўнглим пок», — деб қўя қолдим.

Шу кунлардан бошлаб мен бир нарсани сеза бошладим: баъзан кўчаларда мени кимдир кузатар, кузатувчилар бир, гоҳо икки-уч киши бўлар, ораларида баъзан аёл киши ҳам кўриниб қолар эди. Улар қаёққа юрсам ортимдан борар, ҳатто уйимгача пойлаб келишар эди. Бу ҳол бора-бора менинг асабимга тега бошлади, аммо нима қилишимни билмас эдим.

Бир кун ортимдан уч киши кузатиб келаётганини сездим. Кузатувчиларнинг бири қирқ-элликларга кирган семиз аёл, ҳарсиллаб юрар эди. Билмадим, кап-катта хотинга бошқа тирикчилик топилмаганми? У ёнидаги шерикларига гўё ниманидир сўзлаб келмоқда эди. Мен жўрттага бир тор кўчага бурилдим ва ўттиз одимча юргач, кескин ортимга қайтдим. Улар энди менга томон бурилиб беш-олти қадам ташлаган эдилар. Мен уларга тик боқиб: «Мендан нима истайсизлар, қачонгача ортимдан кузатасизлар», — дедим ва ўз йўлимга кетавердим. Шундан кейин ё улар кузатмай қўйишди, ёки сездирмай кузатадиган бўлишди.

Ёзги имтиҳон кунлари яқинлашди. Имтиҳонга жиддий тайёрланиш керак. 1945 йилнинг 28 май куни кечки пайт ўқишдан чиқиб, трамвайда Чорсуга келиб тушдим. Ундан пиёда уйга йўл олдим. «Учқун» мактабига келганда ўннга бурилиб Сузукота, Чақар маҳаллаларидан, чуқурликдаги баҳайбат тахта кўприкдан ўтиб, тепаликка — уйимизга юзландим. Бу йўлларда одам сийрак, машина, от-арава йўқ эди. Шунинг учун бемалол конспектимни ўқиб борар эдим. Дарвозамиз томонга бурилмоқчи бўлдим. Шу чоқ орқамдан: «Салом, Ҳабибулла!» деган овоз эшитилди. Угрилиб қарасам, қирқ-қирқ беш ёшлар чамаси бўйдор бир рус киши менга тикилиб турибди. У ҳарбий кийимда, бошланг, галифе шим, кирза этик кийган эди. Мен беихтиёр у билан кўришдим ва «хизмат!» дегандай унга қарадим. У «уйга кирамиз» деб дарвозамиз томон имлади. Мен энди тушундим. У мени қамоққа олгани келган ҳукумат кишиси эди.

Дарвозадан кирсам, тўғрида — дадамнинг ижодхонасида (унинг каттақон қўшойна роми дарвоза томонга қаратиб қурилган эди) бир неча киши мени кутиб ўтирар эди. Тўғри шу уйга кириб бордим. Опам, сингилларим, укам, жиянларим шу уйга тўпланиб ўтиришар, бир ҳарбий киши уларни ҳовлига чиқармай қоровуллаб ўтирар эди. Кутиб олган киши менга ўз удостоверение-сини ва қамоққа олиш ордерини кўрсатиб, тинтув бошлади.

Бизни уйда нима ҳам бор эди, дейсиз? Қоғоз, қалам,

тиббий китоблар, биринчи тинтувдан қолиб кетган икки юздан ортиқ шарқ китоблари, темир сандиққа солиб қулфлаб қўйилган «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён» романлари ва «Обид кетмон» қиссасининг араб ҳарфидаги қўлёзмалари («Нима учун шундай бебаҳо, қайтарилмас қўлёзмаларни бошқа бировларнига яшириб қўймадим», — деб ҳамон ўз-ўзимни койийман.) «Муштум» журнали ва газета тўпламлари бор эди.

Тинтувчи (менинг терговчим, капитан Виноградов) шарқ китоблари ва қўлёзмаларини ўқий олмагани учун уларни варақлаб ўтирмади. Аммо ўзи тушунадиган русча китобларни бирма-бир варақлаб чиқди ва барча китобларни, қўлёзмаларни «ўша ёқда текширамиз» деб қопга солиб боғлади ва ошхона, отхоналарни бир айланиб чиққач, кетишга чоғландик (олинган нарсаларга акт ёздими, йўқми хотирамда қолмаган). Лекин «уч минг қоғоз қўлёзма олинди» деган ёзувни яши хотирлайман. Ундан ташқари, одатда бир одам қамоққа олинадиган бўлса, тинтув вақтида маҳалладан бир-икки киши шоҳид тариқасида қатнашиши керак эди. Бироқ бизнинг Виноградов учун бундай қонун-қоидалар ёт экан.

Уйдагилар билан хайрлашар эканман, барчалари худди қабристонга ўлик кузатаётгандек уввос солиб йиғладилар. Тепада чўнқайиб ўтирган қўшни бир кампир: «Отангни олиб кетганларни етмасмиди, сени ҳам олиб бориб нима қиладилар!» — деб йиғлади. Шундай қилиб, саккиз йил бурун чиқиб кетган дадам ижодхонасида мен ҳам ҳибсга олиндим. «Газ — 69» машинасига ўтириб жўнадик. Вақт тунги соат бирдан ошган эди.

Тергов

Капитан Виноградов билан тергов ишларимиз биринчи кунданоқ силлиқ кетмади. Ҳашаматли кабинетда ёлғиз ўзи қандайдир ёзувлар билан машғул Виноградов эшик кираверишида қўлларимни тиззаларимга қўйиб ўтирган менга эътибор ҳам бермай: «Хўш, Ҳабибулла, қани бир чеккадан бошла-чи, қулоғим сенда», — деди. «Нимани айттай?» — деб сўрадим. «Нимани бўлар эди, қилган жиноятларингни-да!» «Мен ҳеч қандай жиноят қилган эмасман, аввал сиз менга тушунтириб беринг-чи, мен нимада айбланыпман, ўзи?» У менга кўк кўзларини дўлайтириб қаради ва индамай ёзувни давом эттирди. Мен ҳам парвосиз ўтириб кабинетни кўздан кечирдим. Унинг иш столи устида бизнинг уйдан келтирилган «Атлас командири» китоби ётар эди. (Бу китоб жуда нодир китоб бўлиб, уни мен китоб магазинидан юз сўмга олган эдим.)

Шу йўсин бир-икки соат сўроқ қилгандан кейин терговчи: «Майли, биринчи кунданоқ муносабатни бузмайлик, келаси галга ҳаммасини айтиб берасан, яхши-лаб ўйлаб кел!» — деди ва телефонни олиб қўнғироқ қилди. Бир ҳарбий киши (назоратчи бўлса керак) келиб мени камерага олиб тушиб кетди.

Бизнинг камерада тўртта қаравот бўлиб, тўртта маҳбус яшар эдик. Бириси озарбойжон, у кўп йиллардан бери қамоқ лагерда яшар, бу ерга иш бўйича гувоҳликка чақиртириб келтирилган экан, иккинчиси қрим-татар, САГУда ядро физикасидан илмий иш қиладиган экан. Бир кун эрталаб ишга келса, лабораториясига ўт тушиб кетибди. Бу ишга сиёсий тус берилиб, у қамоққа олинибди. Учинчиси Абдулла Носихий эди (у 1987 йилгача Шарқшунослик илмий текшириш институтида илмий ходим бўлиб ишлаб, тўқсон ёшларида вафот этди). Бу киши «Ўтган кунлар» романининг араб имло-

сидаги нухасини яширинча халққа сотгани учун (ҳар бир китобни минг сўм атрофида нарх билан сотган) қамалган экан.

Кейинги сўроқ-жавобларимиз анча жиддийлашди. Терговчи айбномани ўқиб берди. У уч банддан иборат эди. Гўё мен:

1. Аксилинқилобий ёшлар ташкилотининг раҳбариман.

2. Отамнинг тақиқланган асарларини уйимда сақланман.

3. Совет ҳукуматига қарши агитация ишларини олиб борганман.

Мен: «Менга қўйган айбномаларингизнинг иккинчи бандини бўйнимга оламан. Отамнинг қўлёзма ва тақиқланган асарларини биринчи тинтувда кераксиз топиб ўзлари қолдириб кетган эдилар», — дедим. «Сен ўзинг онгли равишда бизга келтириб топширинг ёки ёқиб юборишинг керак эди бу қопдаги нарсаларни», — деди у бурчакда турган қопларга ишора қилиб. «Мен дадамнинг бебаҳо қўлёзма асарларини ҳеч кимга ишонмай ўз уйимда сақладим. Бунга ҳаққим бор эди. Манави шарқ китобларига келсак, бундай китоблар халқимиз орасида жуда кўп. Шарқшунослик институтида бундай китоблар юз минглаб сақланади. Уларнинг ҳаммасини ёқиб улгуриб бўлмайди», — дедим. «Вақти келади, барини ёқиб улгураемиз», — деди у.

Шу сўздан сўнг бу терговчидан жуда кўнглим қолди, ҳатто терговчимни шу одамга топширган раҳбарлардан ҳам хафа бўлдим. У савиясиз, қўпол кимса эди. Мен унга жавоб бергандан кўра сукут қилишни аъло билдим.

«Нега индамайсан?!» — у менга ўшқирди. «Нима дей», — дедим мен. «Айбномангнинг бошқа бандлари?». «Уни исбот қилиш керак. Мен бундай ташкилотни кўрган ва эшитган эмасман. Агитация қилдинг, деб қўйган айбингиз мутлақо ёлгон».

Терговчи бирдан ғазабга келди. Ўрнидан шахд туриб, қўлидаги линейкани ўйнаб қаршимга келди, «Сен аблаҳ мен билан ўйнашясан, менга қара, кўзингни оч!» — деди. Мен қарадим. У линейкани икки-уч сантиметр масофа яқинлигида кўзимнинг олдига келтириб, дам бирисига, дам иккинчисига ўқталар эди. Бу, албатта, асабга жуда қаттиқ таъсир қиладиган қийноқ усуллари-дан бири эди. Мен сабр-тоқат қилдим ва қатъий қилиб: «Кўзимни ўйиб олсангиз ҳам ёлгон гапирмайман, менинг жиноятим йўқ!» — дедим. У бир оз бўшашиди.

Эртасигами, бириси кун терговчи мени чақириб беш-олтита суратларни кўрсатди ва «буларни танийсанми?» деб мендан сўради. «Булардан иккитасини танийман. Бирисининг исми Самад Рамазон. (У мендан ўн-ўн беш ёш катта, 1937—38 йилларда суд қилиниб отиб юборилган тилшунос олим, профессор Қайум Рамазоннинг укаси эди.) Самад Рамазон кўп йиллардан бери ТошМининг биология кафедрасида тажриба дарсларини олиб борар эди. Иккинчиси эса менинг ҳамкурсим (исмини айтмай қўя қоламан — Ҳ. Қ.) эди. «Қолганларини-чи?» «Билмайман». «Нега билмайсан, булар ҳаммаси ТошМининг студентлари-ку!» «Бўлса бордир, ТошМИ катта даргоҳ, ҳамма студентларни ҳам танийвермайман». «Манавиниси бешинчи курсда ўқийди, ўзи профком. Манавиниси тўртинчи курсда, қолган иккитаси учинчи курсда ўқийди. Етти киши бир аксилинқилобий ташкилотнинг аъзосисизлар, фамилияларини билиб ол, сен буларнинг раҳбарисан, тушундингми?!»

Орадан бир-икки кун ўтгач, мени яна терговга чақирдилар. Қарасам, иш катта. Виноградовнинг ўрнида узун бўйли, қомаги келишган, зарбоф пагонли генерал кийимларини кийган бир киши ўтирибди. Мени хонанинг ўртасига, генерал ўтирган столнинг яқинига ўтқаз-

дилар. Виноградов столнинг сўл томонида ўтирарди, ўнг томонида деворга тираб қўйилган стулга бир маҳбусни киритиб ўтқаздилар. Мен қизиқиб орқамга қайрилиб қарадим. Бироқ терговчим билан диванда ўтирган капитан баробарига: «Қарама, қарама, рухсат этилмайди!» — деб бақирдилар. Мен «хўп-хўп, кечирасизлар», — дедим. Аммо шу орада маҳбуснинг кимлигини кўриб улгурдим. У менинг ҳамкурсим бўлиб, уялар, буралар, ўзини тутишни билмас, дам осмонга, дам ерга қарар эди. Демак, у билан мени юзлаштирмоқчи, ундан қандайдир ёлгон гувоҳлик олиб, бўйнимга бир бўҳтон қўймоқчилар...

Виноградов ҳамкурсимга: «Қани, айтиб бер, Абдуллаев тўғрисида нималарни биласан, сенга нималар деган?» — деб сўради. Ҳамкурсим ўзига ишонмаган каби тутилиб-тутилиб: «Мен Абдуллаев билан ТошМИда ўқиш пайтида танишганман, биларикки марта уйига борганман ва бошқа ерларда ўлтиришларда кўришганман. Бир кун Абдуллаев менга: «Бизда аксилинқилобий бир ташкилот бор, шунга сен ҳам аъзо бўлиб киргин», — деди. Мен хўп дедим ва ташкилотга аъзо бўлиб кирдим», — деди.

Терговчим менга: «Эшитдингми, Абдуллаев, шерингнинг сўзини?!» — деди. «Эшитдим, қани давом этдираверинг-чи», — дедим мен. «Бўйнингга қўйди-ку, бас-да, нимани давом этдиради?!» «Айган билан бўйнига қўйилавермайди-ку, буни исбот қилиш керак. Масалан, ташкилотнинг программаси нимадан иборат экан, мен қандай топшириқлар берган эканман, у нималарни бажарди, совет жамиятига қандай зарар етказибди? Манави масалаларни тўлиқ гапириб берса, даъво исбот қилинган бўлади», — дедим ва ҳамкурсимга бирикки савол бериш учун яна орқамга ўгирилдим. Яна ҳай-ҳайлашиб «қарамачи-қарама!» — деб бақирди. Диванда ўтирган капитан ҳамкурсимни олиб чиқиб кетди. Сўроқ-жавоб қоғозларига ҳамкурсимнинг кўрсатмаларини инкор қилиб қўл қўйдим. Генерал индамай ўрнидан туриб гурс-гурс юриб чиқиб кетди. Назоратчини чақириб, мени ҳам ҳайтовур камерамга жўнатишди.

Эртасига яна қаттиқроқ сўроқ бошланди. Энди ташкилот, ташкилот раҳбари каби даъволар анча сусайган, уларнинг ўрнини бошқа бир талаб эгаллаган эди: «Совет ҳокимиятига қарши олиб борган аксилинқилобий агитация фаолиятингни айтиб бер!» Менинг жавобим эса битта эди: «Мен агитация қилган эмасман. Шоҳидларингизни чақиринг, исбот қилишсин». «Йўқ, аввал ўзинг айтиб берасан, кейин биз шоҳидлар билан юзлаштирамиз», — дер эди терговчим. Мен жуда қийин аҳволда қолган эдим. Ёлгон сўзлаб қутулай, десам, барибир ёлгоннинг таги очилади. Қийноқдан қутулиш учун ёлгон сўзлаганлар ҳам кўп бўлган. Масалан, Самад Рамазон шундай ҳикоя қилган эди: «Менинг терговчим ҳадеб қийнайвергач, ёлгон сўзлашга мажбур бўлдим. «Шўроо ислом жамияти»нинг аъзосиман», деб кўп ёлгон-яшиқларни айтдим. Терговчим хурсанд бўлиб ёзиб олди. Бироқ орадан бир неча кун ўтгач, у мени чақириб олиб: «Шўроо ислом жамияти» вақтида сен ўн ёшли бола бўлгансан-ку, нега алдадинг, ярамас!» — деб сўка бошлади. Мен: «Ўзларинг мажбур қилдиларингиз-да», деб қутулдим». Шуларни ўйлаб, ёлгон сўзласам ўзим шарманда бўламан, сабр қилиш керак, деган хулосага келдим.

Мени сўроқ қилишда конвейер усулини қўллашди, бу усулни қўллашга, менимча, генерал олдидаги муваффақиятсизликлари сабаб бўлди, чоғи. Бу усулга кўра сўроқхонадаги стулга ўтқазиб қўйишади-да, уч кишилашиб, бири чарчаса ёки иш вақти тугаса иккинчиси алмашиб, галма-гал сўроқ қилаверишади. Терговчим,

юқорида айтганимдек, ўзининг линейкаси билан «найранг» кўрсатади. Терговчи капитан, татар Эҳсоновнинг ҳам «найранги» зўр. У хром этикли ўнг оёғини келтириб менинг икки оёғим ўртасига — стул қиррасига қўяди-да, «айтасанми, йўқми» деб этиги билан сонимни стул қиррасига қаттиқ босади. «Хуш ёққанидан» додлаб юборишимга оз қолади. У эса энгашиб юзини юзимга шу қадар яқинлаштириб келадики, бурни бурнимга тегишига оз қолади. Учинчи терговчим — ўзбек, оғир киши. У унвон тақмайди, ўзи жуда маданий, савол бермайди, китоб ўқигани-ўқиган.

Овқатланиш вақти бўлганда «бор, овқатланиб чиқ», деб зўрға жавоб берадилар. Кўпинча энди овқат улашайтганида яна чақириб қоладилар.

Терговчимнинг яна бир сўроқ усули бор эди, кечқурунлари у мени сўроққа чақирарди-да, ўзи қандайдир ёзув-чизув билан машғул бўларди. Менга: «Хўш, гапирасанми, йўқми?» — дейди. «Гапим тамом бўлди», — дейман. «Тур ўрнингдан», — дейди у. Тик тураман. «Менинг рухсатимсиз ўтирмайсан!» — дейди-да, ўзи яна ёзув билан машғул бўлади.

Терговчим сўроқ-жавоб ҳужжатларини қўлдан чиқаргунча икки-уч марта кўчирар эди. Уруш йиллари, қоғоз тақчил. У оқ қоғозни иқтисод қилиш учун «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён» қўлёзмаларининг орқа, яъни тоза томонига хомаки қилиб ёзар, сўнг оққа кўчириб, хомаки қоғозларни йиртиб ёнидаги саватга ташлар эди. Гоҳ махорка ўраб чекишга қоғоз сўрасам: «Ма, дадангинг романларига ўраб чек», — деб, сиёҳ қаламда ёзилган қўлёзмалардан бир нечасини йиртиб-йиртиб менга берар эди.

Баъзан у ёзиб ўтириб мудраб қолар, мен бўлсам тик тураверар, у обдон ухлаб қолган вақтларда эса толиққанимдан мен ҳам секин ўтириб дам олиб олар, мабодо у қўзғалиб қолса, дарҳол тик туриб олар эдим. Шу йўсин руҳий, жисмоний ҳақоратлар ҳаддидан ошган, чўзилиб кетган сўроқлар мени роса ҳолдан тойдирган эди. Бир куни ўлимимга рози бўлганимдан: «Бу ерда совет ҳукумати йўқ», — деб юбордим. «Қандай ҳокимият бор?» — деб сўради терговчим. «Бир гуруҳ қуролланган бандитларгина бор, холос», — дедим мен. «Ҳа-ҳа», — деди у ўшқириб ва келиб сўл қулоғим тагига чунонам қулочкашлар урдик, стулдан учиб тушиб, кабинетнинг бир бурчига бориб ётиб қолдим. Кўзим тиниб, қулоғим шанғиллар, аъзойи баданимни совуқ тер босган эди. Бироз ётиб, аста ўрнимдан турдим. «Яна ур, ўлдириб қўя қол, номард, барибир сендан ҳам, генералингдан ҳам қўрқмайман!» — дедим ғазаб билан. У бир сўз демай назоратчини чақирди ва мени унга топширди.

Умуман тергов қонун-қоидада маҳбусга жисмоний ва руҳий озор бермаслик, кечқурун соат ўндан кейин сўроққа чақирмаслик, уч маҳал иссиқ овқат билан вақтида таъминлаш ва шунга ўхшаш кўп шартлар ҳақида қатъий кўрсатмалар қайд этилган. Бироқ бу қонун-қоидаларга Сталин ҳокимияти тупурган эди.

Уша кунги жанжалдан кейин терговчи мени тўрт ойгача сўроққа чақирмади. Тарсаки оғриғидан қулоғимни икки ойча сочиқ билан боғлаб юрдим.

Турма ичи ҳам катта бир даргоҳ, биров келади, биров кетади, ҳар бир янги келган одамнинг ўз тарихи, сарғу-зашти, дарди бор. Тинглаб гоҳ куласан, гоҳ хафа бўласан, бир дунё янгилик эшитасан, суҳбат қизиби, куннинг қандай ўтганини билмайсан. Бир вақт миллати қиримтатар бўлган физик Абляев билан ўтирганимда у менга рус грамматикасини ва физика курси асосларини ўргатган эди. Кейинроқ самарқандлик Зеҳний исмли тожик киши билан бирга бўлиб қолдим. Бу киши шоир ва

зўр шарқшунос олим бўлиб, Самарқанд университетида форс тилидан дарс берар экан. У киши дадамни яхши танир, ёши ҳам дадамга тенгдош экан. Дарҳақиқат, Қодирий йигирманчи йилларда ёзган ҳажвий бир мақолаларида Зеҳний исмини тилга олиб ўтадилар. Бу киши суҳбатда гўё менга Шарқ адабиёти дарвозасини очиб бергандай бўлди, ўзи кўрган, ўқиган, эшитган Шарқ олимлари, шоирлари, ёзувчилари ҳақида менга ҳикоя қилиб берди ва форс-тожик тилида сўзлашишни ўргатди. Бу икки олимдан ҳамиша қарздорман. (Мен Зеҳний домла билан бир камерада етти ой бирга ўтирдим. Эркинликка чиққач, Зеҳний домлани икки-уч бор уйларига бориб зиёрат қилиб қайтдим. У киши сўнгги йилларда Тожикистондаги Тил ва адабиёт институтида илмий ходим бўлиб ишлаб, анчагина китоблар ёзди ва тўқсон ёшдан ошиб, Душанбе шаҳрида вафот этди).

Қамалганимга ўн ойдан ошган, айтишларича, қонун-қоида бўйича тергов ишлари ўн бир ойда тугатилиши ва иш судга оширилиши керак эди. Узоқ муддатли «дам олиш»дан кейин мени яна терговга чақирди. Унда капитан Виноградов ва бир кўзи кўр, чўтир прокурор Собитов ўтирар эди. Собитов жуда эски ходим, у дадамни ҳам, мени ҳам қамаш учун ордерга қўл қўйган киши эди. У кишини мен охириги марта 1957 йили янги қуриб битказилаётган Тошкент меҳмонхонаси олдида тасодифан учратиб қолдим. Собитов жуда мункиллаб қолган эди. У мени танимаган бўлса ҳам уни тўхтатиб, ўзимни танитдим ва гарчи ўзи билса ҳам жўртга ота-бола оқланганимизни айтдим ва индамай йўлимга кетавердим...

Собитов, сезишимча, менинг ҳужжатларимдаги баъзи қоғозларга, ҳар ўн беш-йигирма кунда қамоқ муддатини чўзиш учун бериладиган ордерларга қўл қўйгани келган экан. У менга: «Сен отанга ўхшаб сўзга уста бўлма, жиноятларингнинг барчасини айтиб бер, барибир биз биламиз», — деди. Мен ўзбекчалаб: «Сизлар ҳеч нарса билмайсизлар. Билсаларингиз эди, мени қамамас эдинглар. Ахир шу чоққача менинг жиноятимни нимадан иборат эканлигини аниқламадинглар ва айбномамни менга кўрсатмадинглар-ку», — деб жавоб бердим. Собитов терговчимга гапимни тушунтирди. У аланг-жалаң бўлиб ишимни варақлай кетди ва айбномамни топиб, «бу-чи!» деди менга ўқрайиб. «Рухсат этинг, айбномамни бир ўқиб чиқай», — дедим. Айбномани қўлимга олдим дарҳол қайтариб бердим ва «Бу айбномани ўқиганман, бунда менинг имзом йўқ-ку!», — дедим. Улар бир-бирларига маъноли қараб олишди. «Бунинг аҳамияти йўқ, иш кўплигидан унутганимиз», — деди терговчим. «Бу, ҳар ҳолда, ғайриқонуний иш, қамалганимга қарийб бир йил бўлибди-ку, айбномамга шу кунгача қўл қўйишмаса, қамоқ ордерларимга шу бугун қўл қўйилса». Собитов минғиллаб чиқиб кетди.

У кетгач, терговчим айбномамга қўл қўйдиргани мени стол ёнига чақириб давом этди: «Биз сени яхшилаб текширдик, дарҳақиқат сен ҳеч қаерда Совет ҳокимиятига қарши агитация ишларини олиб бормаган экансан. Ишондик. Лекин сенга бир саволим бор. Айт-чи, нима учун агитация ишларини олиб бормадинг?». Бу маккорона савол эди. Бироқ мен бепарво жавоб қилдим: «Чунки мен Совет ҳукуматида содик, унинг ҳалол гражданиман». У истеҳзо билан кулди ва: «Сайра, бул-бул, сайра», — деб қоқириқ қилди. Мен индамадим. Терговчи давом этди: «Ўзинг ўйла, Ҳабибулла, отангни биз қамаб, қамоқда ўлдириб юборсак-да, сен бизнинг ҳокимиятга содик, ҳалол гражданд бўласанми?» Мен: «Отам қамоқда ҳалок бўлган бўлса, қилмишига яраша жазолангандир», — дедим. «Албатта», — деди у, — қилмишига яраша жазо олган. Лекин сен унинг ўлдир-

лишидан хурсанд эмасдирсан. Сен совет ҳоқимиятига очиқдан-очиқ душмансан, лекин қўрққанингда унга қарши иш олиб бормагансан». «Сиз ва сизга ўхшаганлар балки шундай деб ўйлар, ammo менинг виждоним, ўйлаган ўйим пок. Шу билан бирга, бировни ўйлаган ўйи билан айблаб бўлмайди, қилган иши — жинояти билан айбланади...».

Хуллас, шу кун терговчим менадан: «Ҳақиқатан ҳам мен Совет ҳоқимиятига душман бўлсам-да, қўрққанингда жиноий ишларни содир қилмадим», — деб қўл қўйдириб олди. «Майли, — дедим ўзимча, — ишқилиб шу жаллодларнинг қўлидан эсон-омон қутулсам бас». Чунки кейинги вақтларда шу одамларнинг номуборак башарасини кўрсам юрак ўйноғим тутиб қоладиган бўлган эди. Мақсадим — қандай бўлмасин шу ифлос ўрдан чиқиб кетиш эди.

Қамалганимга ўн бир ой тўлиб қолган эди. Бир кун Виноградов чақириб терговчим тамом бўлганини айтди ва тикилмаган делони (чунки, менимча, улар ҳали бу дело ичига кўп ёлғон-яшиқларни қўшишлари керак эди-да) менга узатиб ўқиб чиқишимни ва қўл қўйилмай қолган жойларга имзо чекишни буюрди. У бугун жуда юмшоқ ва ҳатто баъзан менга қилган зулмлари, ҳақоратлари учун узр ҳам сўрагандек бўлди ва: «Сени ҳарбий суд судлайди. Олдиндан айтиш қийин, ҳар ҳолда беш-ўн йил муддатга ҳукм қилишининг мумкин. Узоқ Сибирь, Урол қамоқ лагерларига жўнатиласан. У ерда қиш оғир, ҳаёт қийин, сен ўрганмагансан, тирик қайтиб келишинг даргумон», — деди.

Терговчим тамом бўлгандан кейин, суд бўлишини саккиз ойдан кўпроқ кутдим. 1946 йилнинг декабрида бир кун мени этап камерасига кўчиришди ва менга Москвадан келган қарорни ўқиб эшиттиришди. Қарорда тахминан шу сўзлар бор эди: «Махсус маслаҳат» комиссияси (Особое совещание) Ҳабибулла Абдуллаевнинг жиноий ишини кўриб чиқиб, Ўзбекистон Совет Социалистик Республикаси жиноят кодексининг 66—67-моддаларига биноан меҳнат лагерларида тарбияланиш, тузатиш шарти билан ўн йил қамоқ муддатига ҳукм қилади». Число.

Мен жуда ҳайратда қолдим. Ахир мени суд қилишлари керак эди-ку! Кейинчалик билсам, иш бундай бўлган: НКВД деломизни Олий Суд Ҳарбий Коллегиасига оширади. Бироқ Ҳарбий Коллегиа иш билан танишиб чиқиб: «Бу ишни биз кўрсак, етти кишининг ҳаммасини ҳам оқлаб юборишимиз керак. Чунки жиноятларини ишотлайдиган далиллар йўқ. Майли десангизлар, ишни кўраверамиз», — дейди. Бу жавобни эшитиб Виноградовга ўхшаганларнинг лабига учуқ тошиб кетади ва дарҳол делони қайтариб олиб бизнинг ҳақимизда: «Бундай қўрқинчли жиноятчиларни эркинликда қўйиб бўлмайди», — деган мазмунда «характеристикалар» ёзиб Москвага йўллайдилар. У ердан «Махсус маслаҳат» комиссияси (Бу ғайри қонуний «юридик» комиссия Сталин ҳоқимияти даврида жорий этилган эди. Сталин вафот этиши ҳамоно бу комиссия ҳам йўқ бўлди.) ҳар биримизга тўрт, олти, саккиз йилдан қамоқ муддати берди. Фақат менгагина Қодирийнинг ўғли бўлганим учун «сйлаб» ўн йил беришди.

Лагерларда

Поездда Чкалов (Оренбург), Свердловск (Екатеринабург) областларидан ўтиб, Сереево районига ва ундан Сосьва дарёси қирғоғига бориб тушдик. Бу ердан Шимолий Урол ўрмонзорлари бошлар ва ҳар ўн-ўн беш километрда биттадан қамоқ лагерлари ишлаб турар

эди. У ерда юмуш битта — ўрмон кесиб ёғоч тайёрлаш эди. Ана қишу ана ўрмон, ана тоза ҳавою ана меҳнат...

Сосьва — каттагина дарё экан. Кўприкнинг нариги томонида Шимолий Урол лагерларининг маркази ҳисобланмиш Комендантский лагери бор экан. Бизни (йўл-йўлакай қўшилиб ўттиз чоғлик маҳбус йиғилган эдик) дарҳол лагерь ичига қўймадилар. Йигирма бир кун карантин муддати ўтгунча лагерь ёнидаги баракда сақладилар ва ўрмонда дарахт кесиш тўғрисида озгина сабоқ-кўрсатмалар берганларидан сўнг аста-аста ўрмонга — ишга олиб чиқа бошладилар.

Ўрмон меҳнати оғир, қўлга арра, болта олган билан иш битиб кетавермайди. Балки иш техникалашиб, энди осон бўлиб қолгандир. Ammo у вақтларда меҳнат фақат қўл, от кучи ва арава билан бажарилар эди. Ҳар бир ишда бўлганидай дарахт кесишнинг ҳам ҳадиси, тартиби, қонун-қоидаси бор. Агар шу тартиб-қоидаларга риоя қилинмаса, иш фожеа билан тугаши муқаррар.

Карантин чоғида ўн беш кундан кўпроқ ўрмонга дарахт кесгани чиқдик. Бу меҳнатда бир жиҳатдан қон юришиб, ўзимни яхши ҳис этсам ҳам, узоқ камера ҳаётидан ва эски бел оғриғим асоратидан бўлса керак, ўзимда заифлик ва аъзойи баданимда оғриқ сеза бошладим.

Карантин муддати битди, бизни ичкарига олиб кириб баракларга тарқатдилар ва кечқурун медресачастга чақириб текширишдан ўтказдилар. Унда лагерь бошлиғи, медресачаст бошлиғи, иккита врач (терапевт, хирург) ва Шимолий Урол лагерлари бошқармасининг соғлиқ ва тозалик ишлари бўйича бошлиғи — Полевой фамилияли врачлар ўтиришарди. Комиссия маҳбусларнинг саломатлиги, ихтисоси ҳақида сўраб ва жавобларни тинглаб, текшириб, уларнинг меҳнат группасини аниқлар эди. Мен талаба эканлигимни, белим оғиришини айтдим. Полевой ҳақиқатан ҳам медицина институтида ўқиган-ўқимаганлигимни аниқлаш учун бўлса керак, менга тиббиётга оид баъзи саволлар берди ва қониқарли жавоб олиб, лагерь медресачаст бошлиғига:

— Мана сизга медресачаст-фельдшер. Фақат уни икки-уч ой врачлар орасига қўйиб, тажрибасини орттириш керак! — деди.

Лагерларда медицина ходимлари етишмас экан, шекилли, шу кунгек мени санчаастга тажриба орттиргани қўйдилар. Шундай қилиб, менинг лагердаги ҳаётим санчаастларда ишлашдан бошланди. Беш-ўн кундан кейин мени тажриба ўргангани ўн-ўн беш чақирим йироқликда, ўрмон орасида жойлашган Воробина деб аталувчи лагерга жўнатдилар.

Воробина лагери соғломлаштириш лагери деб аталарди. Унда асосан оғир касаллар, ишга яроқсиз, қариқаранг, «берсанг — ейман, урсанг — ўламан», дейдиганлар ётар эди. Билмадим, бу жиноятчилар давлатга қандай фойда-зиён келтира оларди. Уларни кўчага чиқариб: «Бор, кетавер», — десанг, уларини топгулик ҳоллари йўқ эди.

Икки юзга яқин бу касалларга бир врач, уч фельдшер қарар эдик. Врач Голованов эллик-олтмиш ёшларда, билим-тажрибасини ўзгандан аямайдиган, медицинага оид барча саволларимга эринмай жавоб берувчи оқкўнгил киши эди.

Шимолий Урол лагерларида озми-кўпми барча миллат кишиларини, жумладан, Урта Осиёдан ҳам жўнатилган маҳбусларни учратиш мумкин эди. Воробина лагерида Юсуф ака исмли бир ўзбекни учратдим. Юсуф ака Фарғонадан, ёши олтмишларда, вазмин, қорамоғиз киши бўлиб, айтишича, колхоз раиси бўлган, «икки ўғлим, уч қизим бор», дер эди. У нарнинг иккинчи қаваитига чиқиб чордана қурганича бошини эгиб ўтиргани-

ўтирган эди. Баъзан ишдан бўшаганимда унинг ёнига келиб суҳбатлашар, ҳазил-мутойиба қилар эдим.

— Раис бўлган бўлсангиз, колхозни роса ғорат қилгандирсиз-да, Юсуф ака?

— Худди топиб айтдингиз, — дерди кулиб Юсуф ака. — Уруш йилларида колхозимиздан кўплаб йигитлар фронтга кетишди. Шу кетганлардан қарийб ўттизининг оиласи оғир аҳволда қолди: ёрдамчи йўқ, ёш болалари кўп, қари ота-оналари боқувсиз эди. Мен шуларга, очликдан шишиб қолмасинлар деб, бошқарманинг қарори билан ҳар ой уч қадоқ (2,5 кг)дан бугдой бердириб турдим. Бу ишим баъзи қуруқ қолган ифвогарларга ёқмади, «колхозда иқтисодий кўпориш қиляпти», деб, кўшиб-чатиб ҳужжатлар тўплаб, қаматишди. Жиноятим уруш йилларига тегишли бўлганидан Ҳарбий трибунал суд қилиб, ўн йилга кесиб юборди.

Апрель ойлари бўлса керак, қорлар эриб, оқар сувлар ўзанидан кўтарила бошлади. Дарё лойқаланиб, сув сатҳи кун сайин юқорилай бошлади. Воробина лагеримиз хавфли аҳволда қолди. Сосьва дарёсида зўр тошқин бошланди. Лагеримиз сув ўртасида қолиб, тошқин ҳатто бараклар ичига ҳам кириб кела бошлади. Ниҳоят, Сосьва станциясидан моторли қайиққа шатак қилинган катта баржа етиб келди ва биз яна Комендантский лагерига қайтдик. Мен ундан Тесьма номли лагерга фельдшер этиб жўнатиладим.

Шу тариқа Ёрва, Агаповка, Шабурова номли лагерларда хизмат қилдим. Бу лагерлар шимолга томон бир-биридан ўн-ўн беш, йигирма чақирим ораликда жойлашган эди. Ўрмон ичи ботқоқлик, паст-баланд бўлгани учун йўллар илон изи шаклида бўлиб, қиш кезлари юк машиналари сув қуйиб музлатилган махсус йўлдан, ёзда эса қалин тахталардан ясалган йўлдан юрарди. Барча лагерларнинг машғулоти, юқорида айтганимдек, фақат ўрмон кесиш, ёғоч тайёрлашдан иборат эди. Баҳор келиб, қорлар эригач, тайёрланган ёғочлар дарёларда маълум жойларга томон оқизилар ва ундан вагонларга ортилиб, тегишли ерларга жўнатиладди.

Шимолий Уролнинг иқлими ўртача, ёзи жилла иссиқ эмас, кўкламдан йирик-йирик, чақувчи чивинлар, кузакка бориб эса майда чивин — искабтопарлар кўпаяди, картошка ва бошқа сабзавот ҳамда баъзи дон экинлари эса бўлади. Қиши жуда совуқ. Мен Шабуропада эллик етти даража совуқни кўрдим. Қанчалик иссиқ кийинманг, печкани қанчалик гуриллатиб ёқманг, барибир уй ҳам, одам ҳам исимади, игнадек ердан кирган совуқ гўё чақиб-тишлайверади, доим иссиқ ер излайсиз.

Лагерларда баъзан қочишлар ҳам рўй бериб турар эди. Лекин уларни икки-уч кунда тутиб келишар ва суд қилиб, қамоқ муддатига қўшиб қўйишар эди. Бир гал бизнинг Ёрва лагеримизда катта қочиш бўлди. Қотиллик билан қамалган беш-олти йигит шамғалат қилиб конвойнинг автоматини тортиб олишган ва ўрмон ичига кириб кетишган. Мақсадлари бирор шаҳарга етиб олиш бўлган. Бироқ йўл топа олмай, ўрмон ичида адашиб юришган ва ҳарбий қидирув бўлинмасига дуч келиб, отишма бошланган. Бирор ҳафтадан кейин уларнинг ўлигини келтириб лагер ёнига кўмишди. Шунга ўхшаш ҳолатлар рўй бермасин, қочган маҳбуслар танилиб турсин деган мақсадда бўлса керак, бир сидра лагерларга ғалати қишлоқ кийим: бир енгич оқ, иккинчиси қора материалдан бушлат (қавиқли камзул), худди шундай — бир почаси оқ, иккинчиси қора материалдан тикилган пахталик шим, пешонасига рақам тикилган (мени номерим тўрт юз етмиш икки эди) қалпоқ кийиш жорий этилди. Бундай «сарупо»ларни кийиб олгандан кейин циркдаги махарабозлар ҳам олдимизга туша олмасди. Биз кийимларни кийишдан сира уялмас эдик. Фақат та-

нимиз иссиқ, қорнимиз тўқ бўлса бас эди.

Ёдимда, лагеримизда Чиботников деган қувноқ беозор бир маҳбус йигит бўлар эди, уни ҳамма эркалаб Чиботян деб атар эди. Ишдан келар эди-да, ювиниб, овқатланиб олгач, скрипкани чалиб ашула айтар, барчани қувонтирар эди. Ола-була «сарупо»лар берилиши билан Чиботников дарҳол уларни кийиб олди. Унинг кўринишига ҳамма кулар, у бўлса парвойи фалак, у ёқдан-бу ёққа жиддий қадам ташлаб дер эди:

— Яшасин Сталин бобо! У омон бўлса ҳали кўп махарабозликларни ўрганамиз...

* * *

1949 йилнинг охири, 1950 йилнинг бошлари эди. Шимолий Урол лагерларидаги (унда қирқдан ортиқ лагерь бор эди) барча сиёсий маҳбусларни этап қилиб, қизил вагонларга ортиб Қарағанда шаҳрига келтирдилар. Қарағанда шаҳрини (областини) умуман маҳбуслар шаҳри деса бўлади. Шаҳар ва атрофи кўмир конларига бой, ҳар қадамда шахта ва шахта қурилиши, завод, фабрика. Муддатини ўтаган маҳбусларга яхши уй-жойлар берилди. Иш ҳақи тўланади. Шу йўсин улар шунда болачақалик бўлиб қолиб кетадилар.

Биз Дубовка деб аталмиш лагерга келиб қўндик. Лагерь қарийб икки-уч минг одам сиғадиган даражада катта бўлиб, тартибли қурилган, алоҳида ошхона, касалхона, амбулаториялари бор эди. Айтишларича, то биз келгунча бу лагерларда япон тутқунлари яшаган ва уларнинг ўзлари бу лагерларни қурганлар. Бараклар ярим ертўла шаклида содда қурилган бўлса-да, аммо қаттиқ қиш кунларида иссиқ бўлади. Қарағанданинг қиши бўронли, жуда совуқ, баъзи кунлари ҳатто ишга ҳам чиқиб бўлмайди, ёзи эса анча иссиқ; мевали дарахтларни кўрмадим, аммо картошка, сабзавот ва дон экинлари битади.

Маҳбуслар лагерь ёнидаги катта шахта қурилишида ишлар эди. Лагеримиз тартиби Уролдагига нисбатан қаттиқ, бошлиқлари ўта жиддий эди. Қишлоқ, ёзлик кийимларимизни барчаси катта-катта рақамлар билан номерланган, яъни қалпоғимизнинг пешонасига, сўл кўкрагимиз, икки курагимиз ўртаси ва шимимиз ёнига рақам босилган эди. Бизни рақамимиз бўйича чақирар эдилар. Менинг рақамим Қарағанда лагерига, янглишмасам, бир минг бир юз ўн уч эди. Бир нарса ҳеч эсимдан чиқмайди. Бир гал назоратчи менинг рақамимни айтиб чақирди. Бу менга эриш туюлиб, унга: «Менинг фамилиям бор, гражданин назоратчи», дедим (маҳбуслар эркин кишиларни ўртоқ дейишга ҳуқуқсиздирлар). У: «Сен инсон эмас, номерсан!» — деб жавоб қилди.

Мен баъзан лагерь касалхонасида, баъзан эса қурилишдаги биринчи ёрдам кўрсатув тиббий бўлимида фельдшер бўлиб ишлар эдим. Лагеримизда турли тоифадаги халқлар бўлиб, айниқса, Ғарбий Украина (бендерлар), рус, Болтиқбўйи, Кавказ ва Ўрта Осиё халқлари кўп эди. Маҳбуслар меҳнат қилиб чарчасалар ёки совуқ қотсалар, ҳовлида гулхан ёқиб, атрофида ўтириб исинишар, дам олишар, суҳбатлашар эдилар. Баъзан қаттиқ қор ёғиб, совуқ бошланиб кетганда бир хиллари иссиққина тиббий бўлимга кириб жон сақлашар, гурунқ қуришар эди.

Лагерда бир киши бўлар эди. Ўзи рус, эллик беш-олтмиш ёшларда, ўртабўй, елкалари кенг, соч-соқоллари қорамтир-сарғиш, ўта маданиятли бу одам лагерда бухгалтер бўлиб ишлар эди. У қурилишга келган юк машиналарини ҳисобга олар, бригадирга ёрдам-

чилик қилиб, ҳисоб-китоб ишларини олиб борар эди. Шу киши баъзан иш кам чоқларда исингани тиббий бўлимга кириб ўтирар, мен билан бирга чой ичар, баъзан китоб ўқиб ўтирганимни кўриб, «китоб ўқишни севар экансиз, бу яхши, баракалла», деб мени мақтаб кўяр эди. У бир кун мендан:

— Сиз «Уруш ва тинчлик» романини ўқиганми-сиз? — деб сўраб қолди.

— Йўқ, бўлса жон деб ўқир эдим, — дедим мен.

— Ҳали ишдан кейин ётоғимга келинг, мен сизга шу китобни бераман. Роман икки томлик, аввал биринчисини оласиз, кейин иккинчисини. Лекин ҳеч кимга бермайсиз, қўлма-қўл бўлиб йўқолиб кетиши мумкин.

Шундай қилиб, биз анча яқинлашиб қолдик. У Москва атрофидан бўлиб, айтишича, ёзувчи Лев Толстойга (у Лев Толстойни жуда ҳурмат билан «Лев Николаевич» деб тилга олар эди) яқин қариндош экан. Уни ҳам менга ўхшаб айб топа олмаганларидан кейин, Особое Совешание (тройка) ҳукм қилган экан. Мен бир кун уни юпатиб:

— Мана, муддатингиз ҳам оз қолибди, яна икки йилдан кейин кўрмагандай бўлиб уйингизга кетасиз, — дедим.

— Кетасиз?! — у заҳархандалик билан кулди, — булар кетқазиб бўпти, агар муддатим тамом бўлса, яна кўшиб кўяверадилар!

— Нимани кўшиб кўяверадилар? — Тушунмай сўрадим мен.

— Сиз ҳали билмайсиз шекилли, — деди у кинояли назар ташлаб, — агар суд қилинсангиз, суд берган муддат тамом бўлгач, сизни бир кун ҳам қамоқда ортиқ ушлаб туришга ҳақлари йўқ. Агар Особое Совешание сизнинг ўзингизни кўрмай, орқангиздан ҳукм чиқарган бўлса, муддатингиз тамом бўлгандан кейин ҳам яна хоҳлаганча муддат кўшиб кўяверишлари мумкин.

Шу суҳбатдан сўнг бирор йил ўтар-ўтмас бу кишини этап қилиб бошқа лагерга жўнатдилар ва кўп ўтмай унинг кимлар томонидандир ўлдирилганлигини эшитдик...

* * *

Бир кун кечки соат тўртлар эди, тиббий бўлимда ўтирсам: «Шахта тагида катта фалокат рўй берган, ҳалок бўлганлар бор, тезда ер остига тушинг!» — деб хабар қилишди. Мен дарҳол биринчи ёрдам учун зарур бўлган дори-дармонларни олиб ер остига тушадиган клетъ (қурилиш материалларини ер остига туширадиган лифт)га югурдим. Бироқ клетъ ишламас, чунки ҳалокат лифтда рўй берган, шунинг учун то махсус комиссия келиб, текшириб рухсат бермагунча, уни қўзғатиш мумкин эмас эди.

Воқеа бундай бўлган: одатда шахталарда иккита алоҳида лифт бўлади; бирида қурилиш материаллари, иккинчисидида фақат одам ташилади. Бироқ бу шахта ҳали қурилиб битмагани учун одамлар ҳам, юклар ҳам вақтинча бир лифтдан чиқариб-туширилар эди.

Клетъ худди тарози палласига ўхшаб ишлайди: бир палласи ер остига тушса, иккинчиси ер юзига чиқади. Аммо чиқувчи ва тушувчи клетлар оралиғи бир-биридан тўсиқ билан ажратилмаган бўлади.

Юк ортиб-тушириб турувчи мутасадди ишчи, сме-на алмашинаётган вақтда, бир вагонча тўла бетонит (ҳар бири икки-уч ғишт катталигидаги цемент қотишмаси)ни клетъ ичига ғилдиратиб киритиб, «пастга!» ишорасини беради. Юк пастга туша бошлайди. Бироқ клетъ эллик метр чамаси пастга кетганда ишчи хато қилганини, яъни у вагончани клетга киритишга киритгану, вагон-

чани қимирлатмай ушлаб турадиган илгакни солишни унутганини сезиб қолади ва шошганидан ўйламай-нетмай «тўхтат!» ишорасини беради. Кўққисдан тўхтаган лифт қаттиқ чайқалиб кетади. Натижада маҳкамланмаган вагонча клетдан чиқиб пастга қулаб кетади. Пастдаги клетда эса тўртта ишчи сменасини топшириб чиқиб келаётган бўлади...

Шувиллаб бир юз олтмиш метр чуқурликка шўнғиб борган вагонча қаршидан келаётган клетга бориб чуо-нам уриладики, ичидаги одамларнинг барчаси тубанликка учиб кетади...

Мен пешонамга чироқ тақиб олиб, йўл бошловчи ёр-дамида шахтага пиёда тушиб кетдим. Қия йўл қоронғи, пиллапоясиз бўлиб, муттасил оёқни тираб сирғалиб тушишга ўрганмаган киши учун қийин эди. Баъзан тўсиқларни айланиб ўтишга тўғри келар, гоҳо эса йўлни сув босган бўлиб, тахта, тўсинлар устидан сакраб ўтиш лозим эди.

Шундай қилиб, фалокат рўй берган жойга етиб бориб қарасак, икки киши клетъ тушадиган ерда ўлиб ётар, учинчиси оғир ярадор бўлиб, уни замбилга ётқизиб боғлаб кўйишган, у бор овози билан додлар эди. Мен унга укол қилдим ва ёрилган бошини авайлаб боғлаб кўйдим. Тўртинчиси эса Тавгина^а фамилияли болтиқбўйилик киши эди. Унга ҳеч нарса қилмаган, фақат қаттиқ кўрқиб кетган, бир чеккада чўнқайиб ўтирар эди. Эртасига учинчи ярадор ҳам касалхонада ўлди...

* * *

Лагерларда шундай бир одат бор: бирор киши этап билан келса, лагерь ичига киргач, дарҳол лагерда ўз халқидан одам борми-йўқми, бўлса нечта ва кимлар, деб сўрайди.

1952 йил ёзи эди, шекилли. Бир кун кечки пайт тиббий бўлимда бемор қабул қилиб ўтирар эканман, бир киши кириб ўз тилимизда салом берди. Мен саломлашдим, лекин у кишини танимаганим учун: «Сиз бугун этапда келдингизми?» — деб сўрадим. Чунки, «этап келибди», деган хабарни эшитган эдим. «Яна икки соатдан кейин келинг, қабул тугайди, хотиржам сўзлашамиз, узр», — дедим. У киши айтилган пайтда келди. Чой-нон қилдим. У Фрунзе шаҳрида яшовчи қирғиз бўлиб, Қирғизистон университетидида тил-адабиётдан дарс берад, манасшунос бу олимнинг исм-шарифи Ташен Байжиев экан.

— Мен сизни кўпдан шахсан танийман, — деди кулиб Ташен ака, — бироқ сиз энди бироз каттарибсиз, ўзгарибсиз. Агар лагердаги ҳамюртлар сизнинг кимлигингизни айтмаганларида, балки танимас эдим.

— Қаерда кўришганмиз, Ташен ака, мен ҳеч хотирлай олмаяпман? — деб сўрадим мен.

— 1936 йил ёз ойлари эди, мен уч-тўрт кун дам олгани «Арашон» курортга чиқдим. Шоир Ғайратий билан сиз ҳам шунда даволанар экансиз. Уша кунларда жой масаласи бироз танқис экан. Илтимос қилиб сизларнинг хонангиздан уч-тўрт кунга жой сўраб беришди. Шундай қилиб, мен сизлар билан танишган эдим. Сиз унда жуда ёш йигит эдингиз, эслайсизми?

— Эсладим, эсладим, — дедим кулиб. — Ушанда сиз биз билан кўп турмадингиз. Шундай бир гапингиз ёдимда қолган: Қай бир вақт сиз Андижон вокзали чойхонасида уч-тўрт қирғиз зиёли оғайниларингиз билан чойхўрлик қилиб ўтирганингизда уч-тўрт ўзбек зиёли йигитлари ҳам ёнларингизга келиб ўтириб чой чақирадилар. Улардан бири дўстларига мақтанганнамо: «Мен Абдулла Қодирийнинг «Ўтган кунлар» романини ўқиб тугатдим», — дейди... Шунда сизлар бу гапни эшитиб: «Бечора ўзбеклар «Ўтган кунлар»ни энди ўқиш-япти», — деб ўзаро кулишгансизлар...

— Тўп-тўғри, ёдингизда қолган экан, ҳақиқатан қирғиз зиёлилари романи янги босилиб чиққан пайтларидаёқ қўлма-қўл ўқиб чиққанлар, булар бўлса энди ўн йилдан кейин ўқиб мақтанадилар...

Ташен Байжиев — елкалари кенг, ўртабўй, қотмадан келган, жилла ҳам соғлом киши кўринмас эди. У ёзи билан у-бу иш қилиб юрди. Кузакка бориб совуқ бошлангач, шамоллаб касалхонамизда ётди. Унда эски ўпка касали бўлиб, шамоллаш натижасида у янада зўрайган, оғирлашган эди. Марказий касалхонадан маслаҳатга докторлар чақирдик, турли-туман даволар қилдик. Беморнинг нафас олиши тобора қийинлашиб, ҳаво етишмас, ўпкаси ғижирлар эди. Ташен ака бир кун менга: «Сиз менинг ёнимдан узоқ кетманг, аҳволим оғир. Уйда хотиним, икки қизим бор. Уларга мен ҳақимда хабар етказинг», — деди. Ташен акага ўша вақтдаги антибиотик дорилар кор қилмади. Аҳволи борган сари оғирлаша бориб, охири ўпка шишидан вафот этди. Биз уни дафн қилдик...

Ташен ака тўғри ўғлининг ўн олтига кирганлигини айтиб, яхши ният билан унга Мар деб ном қўйганлигини сўзлар эди. Мен Ташен аканинг васиятига мувофиқ Марнинг номига насихатомуз, ётиқ бир хат ёздим. Лекин ўз номимни, адресимни билдирмадим... Ҳозир Мар Қирғизистонинггина эмас, Иттифоқнинг машҳур ёзувчиларидан, драматургларида биридир.

* * *

Кунларнинг бирида пешинлик қилиб тиббий бўлимга келсам, бир киши мени кутиб ўтирар эди. Кўришдик, сўрашдик. У тошкентлик, ўзбек, бугун этап билан лагеримизга келган экан. Исм-шарифи хотирамда қолмаган, паст бўйли, мош-гуруч соқол-муртли, шилпик кўз, эллик ёшлардаги киши эди. У «Уқчи» маҳалласида турар ва шу маҳалла комитетининг раиси экан.

— Этапдан лагерингизга кириб, «Ўзбеклар борми», деб сўрасам, сизни айтишди. Ётоқ еримни тайин қилиб, овқатланиб тўғри олдингизга келдим.

У бу сўзларни шу қадар секин, кўрқиб айтар эдики, икки гапнинг бирида «бирова эшитаётгани йўқми, дегандай атрофига қараб олар эди. Мен ҳам Тошкентнинг қаерида туришимни айтдим ва кулиб сўрадим:

- Хўш, нима жиноят қилдингиз?
- Эй, менинг жиноятим йўқ, доктор.
- Айбсиз қаммайдилар-ку...
- Айбим бўлса ҳам жуда арзимайдиган...
- Хўш?

У яна атрофга бир қараб олиб аста деди:
— «Уқчи»даги чойхонада кечаси тўрт-беш ўртоқлар тўпланиб «Ўтган кунлар» романини ўқиган эдик. Ичимизда битта-яримта хуфия бор экан шекилли, тегишли жойларга етказибди, барчамизни қамаб, уч-тўрт кун сўроқ қилдилар, ҳаммамиз ўқиганлигимизни бўйнимизга олдик. Дарҳол суд қилиб, барчамизни шу ёққа жўнатдилар.

- Неча йилданга кесдилар?
- Ҳаммамизга бирдек, йигирма йилдан.
- Ҳо-о, жуда баракали қилиб беришибди-ку, — дедим кулиб, — майли, ҳечқиси йўқ, сизлар албатта бу муддатни ўтамайсизлар. Хоҳласангиз, Москвага бир шикоят аризани ёзиб берай?
- Майли, раҳмат, — деди ва уҳ тортиб қўшиб қўйди, — бир қизимни тўй қиламан деб турган эдим-а...
- Озгина илгари кетамиз: мен у кишига ариза ёзиб бердим. Муддатим битиб уйга қайтгач, бир кун кўчадан келсам, уйдагилар: «Уқчи» маҳаллалик бир ўртоғингиз

қамоқдан келибди, сизга раҳмат айтиб, меҳмонга таклиф қилиб кетди», — дейишди. Мен меҳмонга бормасам-да, у киши билан баъзан кўчаларда кўришиб юрдим.

* * *

1953 йилнинг мартада Сталин вафот этди. Мен бу вақтда янглишмасам «Ғишт заводи» деб аталувчи лагернинг тиббий бўлимида ишлар эдим. Шу кун эрталабки кўриқдан сўнг лагерь раҳбарлари барчани ҳовлидаги радио карнайи тагига йиғдилар. Жимжитлик. Радиодан кимдир мотам нутқи сўзлади. Маҳбуслар бўйин эгиб, аза тутиб тик турдилар. Ниҳоят, нутқ тугади, ҳамма ўз барагига тарқади. Мен ҳам ўз барагимга кирдим-да, ажабланиб қолдим. Барагимизда Мирзахамдам исмли жамбуллик жуда қувноқ, қизиқчи йигит бўлар эди. У негадир жунчойшаб билан бошини буркаганича ўкраб йиғлаб ётар эди. Мен бошидан жунчойшабни тортиб:

— Ҳа, Мирзахамдам, нима бўлди, бирон ерингиз оғриятими? — деб сўрадим.

— Йўқ, — деди у ўксиб, — Сталин бобонинг дунёдан кетганига йиғлаяман, доктор. Энди... энди... бизларга йигирма беш йиллаб қамоқ муддатини ким беради?!

Бошқалар тушунмаса ҳам, биз уч-тўрт ўзбеклар кулиб юбордик. Мирзахамдам ўз газабини ва хурсандлигини шу йўсин изҳор қилган эди.

Тўғриси, Сталин ўлдию одамлар ҳам, олам ҳам ўзгача бўлди. Неча ўн йиллардан буён темир панжара, қонли панжа исканжасида инграб умр кечирган халқ энди бу шафқатсиз-раҳмсизликлардан озод бўлган, аста-аста юзларида қон, лабларида кулги, кўнгилларида умид, руҳларида эзгулик ҳувайдо бўла бошлаган эди. Айниқсан, ярамас Бериянинг ўлими байрам тантанасига айланган, халқ ҳукуматимизнинг ижобий янгиларга ўзгаришлар қилишига умид кўзини тиккан эди. Дарҳақиқат, бу ўзгаришлар аста-секин намоён бўла бошлади.

* * *

Ниҳоят, 1955 йилнинг январь ойи охирларида бўлса керак, «Оқтош» лагеридан озодликка чиқдим (майнинг охирида озод бўлишим керак эди. Яхши ишлаганим учун муддатимдан тўрт ой камайтирилди). Бироқ озод қилинганим билан уйга қайтишга ҳуқуқим йўқ, Қарағанда областига бадарга қилинган эдим. Паспорт ўрнига пропусса берилган, область ҳудудидан ташқари чиқишга ҳаққим йўқ, ҳар ойда комендатурага бориб, рўйхатдан ўтиб туришим шарт эди. Ишни эса ўзим излаб топишим, уй-жой масаласини ишхона таъмин этиши ёки ижарага уй олиб яшашим керак эди.

Шаҳар соғлиқни сақлаш бўлимига иш қидириб бордим. Улар мени Шахта районидаги бир касалхонанинг поликлиника бирлашмасига ишга йўлладилар. У ерда бир шахтанинг тиббий бўлимига фельдшер қилиб тайинладилар ва шахта қошидаги ётоқхонадан уй бердилар, кўмир билан таъмин этдилар.

Менинг девор-дармиён бир озарбойжон кўшним бор эди. Ёши 45—50 ларда, хотини рус, тўртта ёш боласи ва бир кексайиб қолган онаси билан турар эди. Бу каттагина оиланинг барчаси биргина кишига қарам, у эса мен ишлайдиган шахтада гўлаҳлик қилар эди. Бу жуда аҳил оила бўлиб, иноқ яшашар, менга меҳрибонликлар кўрсатиб, «кўчада овқат ема, уйда қозон осма, уч маҳал таомни биз билан бирга еявер, уялма, рўзғор ҳам қилма», деб таъкидлар эдилар (Афсуски, улар билан оз вақт бирга бўлганим учун номларини унутганман). Хотини эса доим печкамни ёқиб, уйимни иситиб қўяр эди.

Эсимда, бир кун мен дўкандан гўшт келтириб берганимда эри мендан қаттиқ ранжиган эди...

Кунларимиз шундай тинч, иноқ ўтиб борарди. Бу орада мен бир марта комендатурага бориб рўйхатдан ўтиб келдим. Орадан уч-тўрт кун ўтди. Бир кун эрталаб ҳаммамиз чой ичиб ўтирганимизда бир ҳарбий ёш йигит уйга кириб келди ва менга: «Сизни комендатурага чақиришяпти», — деди. Мен ҳайрон бўлдим. Бошқалар ҳам ажабланиб бир-бирларига қарашди. Чунки улар уч-тўрт кун бурун рўйхатдан ўтиб келганимни билишар эди. Яна нега чақиришди экан?

Мен шошиб чойимни ичдим-да, кийиниб комендатурага бордим. Унда менга таниш ҳарбий кийимдаги комендант ўтирар эди. У жилмайиб:

— Табриклайман, сизга Қарағандадан кетишга, истаган ерингизга бориб яшашга рухсат келди. Мана қоғозингиз, — деди.

Бу кутилмаган (чунки, мен бу ҳақда ҳеч қаерга ариза ёзмаган эдим) севинчи хабардан қай ҳолга тушганлигимни тасаввур қилаверинг... Комендант:

— Паспортингизни хоҳласангиз шу ердан, йўқса борган ерингиздан олишингиз мумкин. Фақат пойтахт шаҳарларда яшашингизга рухсат этилмайди, — деб қўшимча қилди.

Мен, ҳар ҳолда Тошкентга, уйимга яқин ҳисоблаб, Тошкент область Чиноз районида яшашни танладим ва раҳмат айтиб, комендант билан хўшлашиб чиқдим. Йўлда кўнглимдан, Сталин ва Бериялар ўлгач, МВД ишларида ҳам ўзгаришлар бўла бошлабди-да, деган фикрлар кечмоқда эди.

Етоғимга келиб бу қувончи хабарни энг аввал озарбойжон қўшимга айтдим. Бечораларнинг роса хурсанд бўлганларини айтмайсизми! Кампир йиғлаб, «Маним ўғлима ҳам сани йўлингни берсин», — деб дуо қилди. Мен кампирга янги бир бушлат совға қилдим. Уч-тўрт кун йўл ҳозирлигини кўриб, поездга билет буюрдим, ҳужжатларни тайёрладим, уйга телеграмма бериб, Қарағанда билан хайрлашдим.

* * *

Юқорида айтганимдек, менинг яшаш жойим Тошкент областининг Чиноз райони деб белгиланса ҳам, аввал тўғри келиб Тошкентга — ўз уйимга қўндим. Уй ичимиз омонлик, тинчлик экан. Бу жиҳатдан хурсанд бўлдим. Табиийки, қариндош-уруғлар, қадрдон маҳалла аҳолиси бирор ҳафтача кети узилмай, кўнгил сўрашга келиб туришди. Бу орада участка милицияси икки дапқир келиб менинг ҳужжатларимни текширди ва фўдайиб:

— Сизнинг Тошкент шаҳрида яшашга ҳақингиз йўқ, йигирма тўрт соат ичида шаҳардан чиқиб кетинг, ҳар гал келганингизда, кетаётганингизда милиция органларига хабар беришга мажбурсиз, — деди.

Мен узр айтдим ва кетма-кет келиб турган ёр-дўстлар, қариндош-уруғларга ишора қилиб: «Бўларнинг оёғи сал камайса, албатта шаҳардан чиқиб кетаман», — дедим. Яна бир гал тун ярмида, ширин уйқода эканман, ухлаётган уйим эшиги кўққисдан тақиллаб қолди. Туриб эшикни очдим. Тўрт киши турар эди. Бириси баланд бўйли, қора кийинган, кўзойнак таққан, иккинчи ва учинчилари участка милицияси ва ёрдамчиси, тўртинчиси эса маҳалламизнинг «энг севимли» аҳолисидан бири эди. Кўзойнакли киши ҳужжатларимни сўради ва уларни синчиклаб ўқиб чиқиб қайтариб берар экан, рус тилида: «Кимнинг уйида турасиз?» — деб сўради. «Ўз туғилиб ўсган уйимда», — деб жавоб қилдим мен. «Эртагаёқ шаҳардан чиқиб кетинг!» — дея жўнаб кетишди.

Бу кетма-кет тафтишлардан англашиладики, чамаси, маҳалламизнинг битта-яримта «халис» гўйлари «Ҳабибулла қамоқдан қочиб кемадимикин», деб тегишли жойларга хабар қилган бўлса керак...

Мана, 1937 йилдан буён шундай эрксиз, ҳуқуқсиз, оромсиз ҳаёт кечирдик. Халқ бизга доим душманнинг оиласи деб ишончсизлик билан қаради. Ҳақорат қилди. Оиланинг ички қонун-қоидаларига риоя қилиш йўқ. Кўча эшигини тақиллатиш, чақириш йўқ. Маҳалланинг қоровули Ҳусан читтакдан тортиб барча сипоҳлар бизга хўжайин, хоҳлаган вақтларида уйимизга рухсатсиз тўғри кириб келаверар, буйруқ, тергов қилаверар эдилар. Биз бўйин эгар, ойим бечора ҳарбий ёки милиция кийимидаги одамни кўрсалар юрак ўйноғи бўлиб қолар эдилар.

Қизиғи шундаки, шунчалик алам-ситам, сиқув, хўрлик, эрксизлик, ҳақоратда яшасак ҳам, негадир кўчада гайриихтиёрий равишда «Яшасин ўртоқ Сталин! Бизни озодликка, мисли кўрилмаган эркинликка, ҳурликка чиқарди!» — деб ҳайқираверар эдик...

Чинозга бориб, ҳужжатларимни расмийлаштириб, бир дўстимникида уч-тўрт кун тургач, тагин уйга қайтиб келдим.

* * *

Тутқундан келган кунимданоқ уйимиздаги бир ҳол менга қаттиқ таъсир этган эди. Жойимизнинг ўша машҳур шийпон қурилган олмазор қисмини Октябрь район ижроқўми биздан тортиб олиб, ёзлик болалар боғчаси очиб берибди. Бу хайрли иш. Бироқ махсус жой қурилиб, болалар боғчаси кўчиб кетгач, шийпонни Фрунзе район озиқ-овқат савдоси бўлимининг отхонаси қилишибди... Йигирма тўрт сотих ердаги олмазор, мезазор ерларни бузиб, лойгарчиликда от-аравалар ботиб қолмасин деб эллик-олтмиш машина шағал тўкилибди. Узун отхона, ем-хашакхоналар қурилибди, бир томонга эса юзта чўчка боқишга мўлжалланган чўчкахона қурилибди. Ёз кунлари отхона ва унинг теварагида яшовчи хонадонлар пашшанинг қони бўлгани етмаганидек, устига-устак шийпон тагидан оқиб ўтадиган, четларига қозиқ тол ўтқазилган узун чиройли ариқда ёз кунлари иссиқлаб қолмасин, яхши ўссин, семирсин деб ўша юзта чўққани чўмилиришар экан. Ваҳоланки, бу ариқ бизнинг шийпондан ўтгандан кейин яна йигирма хонадонни сув билан таъминларди. У вақтларда ҳали бизнинг томонларга водопровод ўтқазилмаган, ҳалиги йигирма хонадон эса овқатга ва ичишга фақат шу чўчка ювиндиси билан «табаррук» этилган ариқ сувидан фойдаланишар, челақларга, бак, хумларга сув тўлғазиб қўйиб, тинитиб ичишар эди. Жумладан, биз ҳам шу йўсин ўша ариқдан фойдаланар, сувга аччиқ тош ташлаб тиндириб ичар эдик.

Гўзал романлар, ажойиб ҳикоялар яратган Абдулла Қодирийнинг илҳомбахш уйи ана шу ҳолга келтирилган эди! Бунинг устига ҳалиги йигирма хонадон келсаларининг норозилик сўзларини айтмайсизми: «Бу отанг Жулқунбой қандай касофат одам бўлган-а, унинг жатига биз чўчка шалтоғини ичиб ўтирибмиз!» — деб менга кесатик, ўпка қила бошладилар.

Бу аччиқ-тизиқ гаплар менинг суяк-суягимдан ўтиб кетар эди. Ниҳоят, бу отхонани йўқотишга, кўчириб юборишга бел боғладим. Октябрь район ижроқўмига чиқдим-да, коммунал хўжалик бўлимига кириб, бизнинг жой қандай асос билан давлат ихтиёрига ўтказилганлигини сўрадим. Улар: «Жойингиз мусодара қилинган», — дея қисқагина жавоб бериб қўя қолдилар. Мен уларнинг жавобига бовар қилмадим. Чунки бизнинг жойлар

бобомиздан қолган, дадамнинг ҳалол меҳнати, билак кучи билан обод қилинган, бундай жойларни мусодара қилмасалар керак эди... Бу масалани аниқламоқ учун Туркистон ўлка Ҳарбий прокуратурасига «Дадамиз суд қилинганда уй-жойи мусодара қилинганми, йўқми? Унинг суд ишини кўриб-билиб беришларингизни ва гувоҳнома берилишини сўраймиз», — деган мазмунда укам Масъуд номидан бир ариза ёзиб бордим. Чунки ўз номимдан — собиқ сиёсий маҳбус тарафидан шундай жойга ариза ёзсам, ҳали ҳам норозимисан, деб балки яна қамаб қўйишларидан чўчидим. Эшиқда турган милтиқли кишидан руҳсат олиб, бир хонага кириб аризамни бердим. Ҳарбий киши аризамни ўқиб кўриб: «Хўп, жавоб қиламиз», — деди. Бу аризани 1955 йилнинг май-июнь ойларида ёзиб, ўзим бир-икки ўртоқларим билан Москва шаҳрига саёҳат қилгани кетдим. Уруш йилларида Тошкентда ошналашиб қолган бир рус дўстимнинг уйда кўниб, шаҳар томошасига берилдик. Бир кун Ленин қабрини зиёрат этишни истадик. Зиёратчилар жуда кўп бўлиб, турнақатор навбатда турардилар. Милиция тартиб сақлар ва навбатдаги ҳар бир кишидан мақбарага кириш учун махсус пропусқа талаб қиларди. Бизда эса пропусқа йўқ... Милиционерлардан бири бизга бирор ташкилотми, райижроқўмми ёки райкомга кириб, паспорт кўрсатиб, пропусқа олиб чиқишимизни маслаҳат берди. Биз яқинроқдаги бир райкомга кирдик. Пропусқа берувчи аёл паспортларимизни текшириб кўриб, икки ўртоғимга пропусқа берди, менга эса паспортимдаги «тавқи ланъат»ни кўриб бермади. Ялиндик-ёлвордик, бўлмади. Шундан сўнг бир ўртоғим бошқа ташкилотга кириб ўз паспортига яна битта пропусқа олиб чиқди. Сўнг учов кириб улўф Ленинни ва унинг ёнида ётган Сталинни зиёрат қилиб чиқдик.

Икки-уч ҳафта саёҳатда юриб қайтиб келсам, Ҳарбий прокуратурадан укам номига чақириқ қоғози келибди. Укам Арис станциясида докторлик қилар эди. Шунинг учун чақириқ қоғозини олиб Турквога, Ҳарбий прокуратурага ўзим бордим. Бичков исмли, ёши улғайиб қолган кўзойнакли полковник (кейин билсам бу киши Туркистон ўлка Ҳарбий прокурорининг катта ёрдамчиси экан) мени қабул қилиб, рус тилида:

— Бизда отангизнинг исм-фамилияси ва статьяси ёзилган бир рўйхатдан ўзга ҳеч қандай ҳужжат йўқ. Ҳужжатлар ҳаммаси Москвада, отангизнинг суд делосини талаб қилиб ёзишимизга тўғри келади. Бинобарин, ҳозирча сизга ҳеч қандай қоғоз бера олмаймиз, — деди.

— Майли, талаб қилинлар, кутамиз, — дедим. «Хўп», — деди у менга боқиб. Раҳмат айтиб кабинетдан чиқа бошладим. Эшиқ яқинига борганимда орқамдан ҳалиги полковник соф ўзбек тилида:

— Бу ёққа қаранг, йигитча. Бери келинг, — деди.

Мен у кишининг соф ўзбек тилида сўзлашидан ҳайрон қолиб дедим:

— Кечирасиз, мен ўзбек тилини билмайсиз деб...

— Зарари йўқ, — деди у ва ғалати истеҳзо билан хитоб қилди, — сизларга отангизнинг уй-жойи керагу ўзи керак эмасми?

Аъзойи баданим зир қақшаб қалтираб кетдим.

— Керак, нега керак бўлмасин...

— Ундай бўлса, — деди полковник, — Туркистон ўлка Ҳарбий прокуратураси номига отангизнинг жиноий ишини қайтадан кўриш ва оқлашларини сўраб менга тезда бир ариза ёзиб келтиринг.

Мен ишонқирамай, титроқ овоз билан сўрадим:

— Шундай ариза ёзиш мумкинми?

Менда ғалати бир кўникма, яъни Давлат Хавфсизлиги идорасига асло шикоят ёзиб бўлмайди, деган ақида

ҳосил бўлиб қолган эди. Чунки бу идора пок, бировга ҳақсиз жабр қилмайди. Бинобарин, ёзилган шикоятни улар ўзларига ҳақорат деб билиб, шикоятчини одобсизликда айблаб, ҳатто жазо ҳам беришлари мумкин, деб тушунар эдим. Лагерда шундай ҳолатнинг шохиди бўлганман: маҳбус ўзини ноҳақ ўтирганлиги тўғрисида шикоят ёзади ва олти ойдан сўнг шундай жавоб олади: «Шикоятингиз бўйинча жиноий ишингиз қайтадан кўрилар, ўша пайтларда очилмай қолган бошқа жиноятларингиз ҳам аниқланди ва қамоқ муддатингизга яна беш йил қўшиб қўйилди».

Ким билсин, узоқнинг иши қийин, балки бу беш йил ҳақли равишда қўшиб қўйилган бўлиши мумкин...

— Вазият энди ўзгарди, отангиз оқланса ҳам ажаб эмас, — деди полковник ва стол устидаги аризамни олиб менга узатди, — унда манови аризангиз керак бўлмай қолади...

Мен аризамни олиб, ўзимда йўқ севиниб, маст кишилардай гандираклар чиқар эканман, полковник мени яна тўхтатиб:

— Аризани юристга ёздирсангиз яхши бўлади, — деди. «Хўп» деб ташқари чиқдим. Бу ҳеч қутилмаган, хаёлга ҳам келмаган ҳодиса эди. Балки бу ҳазилдир, янги найрангдир? Йўқ, у жиддий гапиряпти-ку, ахир.

Шундай хаёл, васвасалар билан Пушкин кўчасидаги адвокатлар уйига келдим. Қатор столларда ўтирган юристлардан бирига қамти ўтириб масалани айтдим. У мени жиддий тинглаб ўтириб деди:

— Бундай ариза ёзиш мумкин эмас! Бу — провокация!

Унинг баланд овозда айтган сўзига бошқа столларда ўтирганлар ҳам қизиқсинишди. Бир-бирларига қарашиб, «Шундай ариза ёзиш мумкин эканми-а?» — деб елка қисиди. Ниҳоят, ҳалиги рус адвокат ариза ёзиб беришга рози бўлди. Эртасига уйимизда қолган-қутган дадамга тегишли баъзи ҳужжатларни келтирдим ва шу ҳужжатлар асосида адвокат катта бир ариза ёзиб, машинкада кўчиртириб берди. Мен аризани дарҳол полковникка етказиб бердим. У ўқиб кўриб, «Ҳа, манави бошқа гап, йигит. Энди кетаверинг», — деди.

Ордан етти-саккиз ой ўтиб кетди. Гўё мен ёзган аризамни, айтди-қўйди-да, отамнинг иши қайтадан кўрилармиди, деб унутиб юборгандай ҳам бўлдим. Қарангки, Ҳарбий прокуратура унутмабди. 1956 йилнинг февраль ойи охирларида яна чақириқ қоғози олдим. Бордим. Мени Гришченко фамилияли полковник — Ҳарбий прокурор қабул қилди. У жуда оддий, хушчақчақ, яхши киши кўринар эди.

— Отангизнинг иши назорат тариқасида қайтадан кўриш учун Москвадан келди. Бу иш билан шуғулланиш менга топширилди, — деди.

Мен раҳмат айтдим ва ўнғайсизланиб:

— Кечирасиз, манави чақириқ қоғози укам номига ёзилган. У эса узоқда ишлайди, ўрнига мен келдим. Бунинг фарқи йўқми? — деб сўрадим.

— Фарқи йўқ, — деди у кулиб ва тағин жиддийлашди. — Отангиз қамалганидан то шу кунгача йигирма йил вақт ўтибди, иш гўё кўмилиб, унутилибди. Энди бу чигал ишни ечмоқ, ойдинлаштирмоқ керак. Бу ишлар менга таниш эмас. Отангизни ва ўша даврларни қай бирларингиз яхши билсангиз, мени қизиқтирган саволларга жавоб бера олсаларингиз, бас...

— Тушундим, бўлмаса мен билан гаплашаверинг. Укам у чоқларда ёш бўлган, — дедим.

Шундай қилиб Қодирий ким, яшаган муҳити, у кишини биладиган, муносабатда бўлган ёзувчилар, қамоқда тергов ишини олиб борган кишининг фамилияси ва шу кабилар ҳақида билганларимни гапириб бердим. Гриш-

ченко масалага, вазиятга бир мунча тушунди ва кейинчалик ҳам у иш юзасидан баъзан мени чақириб турди. Бир гал у менга деди:

— Делода кўрсатилишича, кўп ёзувчилар отангиз ҳақида ёлғон, салбий гувоҳлик берганлар. Мен уларни бир-бирин чақириб сўзлашяпман. Уларнинг барчаси ҳам «ўша вақтда мени ёлғон гувоҳлик беришга мажбур қилган эдилар, узр», деб ўз кўрсатмаларини ёзма равишда инкор қилиб кетишяпти. Бу яхши, иш охири сизни фойдангизга ҳал бўлишдан дарак беради. Энди биз ёзувчи Ойбек билан ҳам отангиз ҳақида сўзлашмоқчи, кичкина характеристика ёздириб олмоқчи эдик. Лекин у касал эмиш, чақириб безовта қилишни хоҳламадик. Сизга бир хизмат: унинг уйига борсангиз, ётиги билан масалани тушунтирсангиз ва бизнинг тилагимизни ёзиб берса, келтирингиз...»

Мен хўп дедим ва шу куниеқ Ойбеклар уйига бордим, аҳволни ва мақсадни тушунтирдим. У хурсанд бўлиб кетди, чой ичишиб, дадам тўғрисида бироз сўзлашиб, эслашиб ўтирдик. У шу кун тутилиб-тутулиб (Ойбек сўнгги вақтларда тутулиб сўзлайдиган бўлиб қолган эди — Ҳ. Қ.): «Абдулла акам ўжар эдилар», — деб кулгани аниқ ёдимда. Ойбек мазкур хатни эртасига тайёрлаб қўймоқчи бўлди. Эртасига маълум вақтда келсам, Ойбек уйда йўқ кўринди. Зарифа опа (ёзувчининг хотини) чиқиб, айвон устунига қистириб қўйилган очиқ хатни олиб берди. Мен раҳмат айтиб, кўчага чиқиб хатни йўлакай ўқиб кетдим.. Хат қўлда сиёҳ билан орқаўнг бир ярим бет, фикрлар ижобий, лекин эҳтиёткорлик билан ёзилган эди...

Шу куниеқ хатни элтиб топширдим.

— Бугун мен ёзувчингиз Иззат Султонни чақирдим. У ҳам ўзининг аввалги салбий кўрсатмаларидан қайтди ва яхши характеристика ёзиб берди, — деди подполковник Гришченко ва кулди, — бу дейман, ҳамма ёзувчилар ҳам сиёсий идора аъзоси бўлаверган экан-да...

Мен кулдим:

— Фафур Фуломни чақирдингизми?

— Ҳ-ў-ў, у билан ишимиз жуда қизиқ бўлди. Мен уни телефонда идорамизга таклиф қилдим. У келишни рад этди. Шундан сўнг менинг ўзим унинг уйига бордим. «Сиз Абдулла Қодирий тўғрисида анча салбий кўрсатмалар берган экансиз. Энди ўша кўрсатмалардан қайтасизми, йўқми?» — дедим. У: «Қайтмайман, ўша сўзим сўз!» — деди...

Мен Гришченконинг гапини эшитиб ўйланиб, бўшашиб қолдим. Менинг бу тушкунлик ҳолатимни сезган подполковник деди:

— Хафа бўлманг, ҳаммаси яхши бўлади. Бир киши жанг майдонида жангчи ҳисобланмайди. Мана, мен отангизни тергов қилган татар — Тригуловни ҳам чақириб сўзлашдим. У ҳозир заводда уста ёрдамчиси бўлиб ишлар экан. Тригулов етти қоғоз изоҳнома ёзиб берди. Унда: «Дарҳақиқат, биз Абдулла Қодирийга нисбатан (менимча, фақат Қодирийга эмас, барча маҳбуслар учун ҳам — Ҳ. Қ.) бўлган тергов қонун-қоидаларини қўпол равишда бузганмиз. Кўп нарсаларга мажбуран ҳам қўйдирганмиз. Абдулла Қодирий рус тилини билса ҳам, баъзи юридик ва сиёсий сўзларнинг туб маъносига тушуниб етмас, шу боисдан ўз жиноятининг оғирлашувини билмаган ҳолда ёзган тергов-сўроқ протоколларимизга қўл қўйиб бераверар эди», — деди Тригулов. Фақат ана шу кўрсатманинг ўзигина ҳам отангизни оқлашга гаров бўла олади...

Полковник Бичков ва подполковник Гришченко ўртоқлар оққўнгил, раҳмдил, шафқатли кўринар эдилар. Бир кун мен уларга ўз «сирим»ни очиб айтдим, яъни ўзим ҳам ўн йил сиёсий маҳбусликда бўлиб қайт-

ганимни сўзладим. Улар менинг бу сир сақлашимга ажабланиб, ранжиб кулишди ва дарҳол ўзимнинг ҳам ишимни қайта кўришлари ҳақида ариза ёзиб келишимни буюрдилар.

Полковник Бичков Сталин ҳокимияти ваҳшатларидан нафратланиб шундай бир даҳшатни сўзлаб берди:

— Бир кун менга кекса бир аёл ариза кўтариб келди. Аризада аёл эрининг ҳақсиз отилганлигини, ишини қайтадан текшириб оқлашларини сўрайди. Мен ариза бўйича унинг делосини топдириб, танишиб чиқдим. Аёлнинг эри Туркистон Улка ГПУсининг махсус ишлари бўйича бошлиғи бўлган экан.

Терговчи айбдор (ГПУ бошлиғи)ни:

— Сен махсус давлат топшириғини бажармадинг! — деб айблайди.

Айбдор жавоб қилади:

— Ахир менга Туркистон ўлкаси бўйича саксон минг одамни қамаб, отишга буйруқ берилган эди. Мен бу буйруқни тўла бажардим-ку!

Сталиннинг бундай қонхўрлик қилиб из йўқотиш усуллари ҳақида ҳисобсиз мисоллар келтириш мумкин.

Айтишларича, 1937—1938 йилларда Ўзбекистонда ўтказилган қонхўрлик даврида Ўзбекистон Ички Ишлар Халқ Комиссари (НКВД) Апрессиян фамилияли киши бўлган. Сталин Апрессиян кўли билан Ўзбекистонда қонхўрлик қилиб, планни тўлдириб бўлгач, уни Тожикистонга ишга ўтказди ва депутатликка сайлаб, лавозимга кўтариб-да, кейин бўйнига қандайдир айб қўйиб, отдириб юборади. Шунинг билан Ўзбекистонда бўлган барча қонхўрликлар гўё Апрессияннинг бўйнида ер қаърига кўмилади.

* * *

Қодирий ишини қайта текшириш охирлаб борар эди. Бир кун подполковник Гришченко аста бош қимирлатиб деди:

— Отангиз ҳақида, унинг ёзган асарлари тўғрисида энг охири машъум фожиали хулоса — характеристика ва шохидлик ўша вақтда Ўзбекистон Ёзувчилар союзининг раиси бўлган Холмат Қурбонов¹ билан Насрулло Охундийлар тарафидан берилган. Улар ишончли раҳбар-ходим бўлганлар-да...

Одатда тергов тамом бўлгач, терговчи барча ёзилган сўроқ-жавоб материалларни тартибга солиб, тиқиб, муқовалаб маҳбусга беради. Маҳбус эса делони бир йўла тўлиқ ўқиб чиқиб, охири бетга сўроқ-терговдан рози ёки норози эканлигига қўл қўяди. Шундан сўнг иш судга оширилади...

Гришченко менга деди:

— Араб ҳарфида ёзилган хатни ўқий оласизми?

— Ҳа, — дедим мен.

У стол устида турган қалин қора муқовали дадам делосининг охири варағини очиб кўрсатди. Унда кўк сиёҳда арабча ёзилган дадамнинг менга таниш дастхати бор эди. Унда шу сўзлар ёзилган эди:

«Делони ўқиб чиқдим. Менга қўйилган айбларни бошдан-оёқ рад этаман.

Абдулла Қодирий».

Менинг «жиноий» ишимни қайта кўриш, оқлаш ишлари ҳам қизғин бошланиб кетган эди. Бир кун подпол-

¹ Айтишларича, Х. Қурбонов Жиззах педтехникумида хўжалик мудири, сўнг Тошкент партия ходими, Ёзувчилар союзининг раиси, Узкомпартия тарихи институтининг директори бўлиб ишлаган. Ёзувчилар союзининг аъзоси эмас, адабиёт ишларидан мутлақо узоқ, илмий уввонсиз шахс бўлган (Ҳ. Қ.).

ковник Гришченко мени прокуратурага чақирди. Кабинетига кирсам, Виноградов ўтирар эди... Гришченко менга ўтиргани жой кўрсатар экан: «Танийсизларми бир-бирларингизни?» — деди кулиб.

Мен Виноградов билан саломлашмадим, кўришмадим... У энди аввалги шахдидан жуда тушиб кетган эди. Орган ишларидан бутунлай қувилиб, бир ҳол эски солдат кийимини кийган, Фарғонадаги бир заводда бригадирлик қилар экан. Гришченко бизга баъзи саволларни бериб, масаланинг ёритилмаган жойларини аниқлаб қўл қўйдириб олгач, мен Виноградовга дедим:

— Сизнинг барча жиноятларингизни кечириб мумкин, аммо учтасини халқ сира-сира кечирмайди. Бу жиноятларингиз: «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён», «Обид кетмон» романларининг қўлёзмаларини йиртиб-ёқиб ташлаганингиздир. Шундай бебаҳо нодир қўлёзмаларни ёқиб юбориб Совет қонунда зўр жиноятдир ва сизнинг ўқимаган, саводсиз, ваҳшийлигингиздан бир далолатдир. Халқ, айниқса Фарғона халқи (чунки, романлар ўшалар тарихидан ёзилган), сизнинг бу жиноятингизни билса, эшитса, эски одатимиз бўйича тошбўрон қилишлари мумкин...

Виноградов миқ этмай ерга боқиб ўтирар эди. Гришченко кулиб:

— Жавоб беринг, жабрланувчининг даъвоси ҳақ. Онгли инсон ҳеч маҳал қимматли ҳужжатларни, гарчи у сиёсатга зид бўлса ҳам, ёқиб юбормайди. Қоида бўйича хат-ҳужжат ёзиб, архивга топширишингиз керак эди, — деди.

— Биз акт тузганмиз...

— Ўзингизга ўхшаш тўртта онгсиз, саводсизлар акт тузгансизлар-да, — дедим мен. — Сизлар умуман кўпларнинг жонига, ҳатто мол-мулкига акт тузгансизлар. Қайси жабрланувчи билан сўзлашмайин, айниқса, сиздан кўп заҳмат чекканлигини айтади. Дадамни қамгани келганларида маҳалла комиссияси билан уйимизга кирган эдилар... Аммо сиз шу қадар ҳаволаниб кетган эдингизки, бундай қонуний расмийликларга тупурган, гўё ўзингизни Ўзбекистоннинг худоси деб ҳис қилардингиз. Кўнглингизга нима хоҳиш келса, шуни қилаверар эдингиз. Хайр, энди бу гаплар фойдасиз. Уйимдан тинтув чоғида олган «Атлас командира» китобим қани?

— Мен уйингиздан ундай китоб олмадим. Мана, акт қоғозига фақат деворий географик харита ёзилган.

— Бу актни мен эмас, ўзингиз хоҳлаганингизча қилиб тузгансиз. Мен умримда биринчи марта қамоққа тушганлигим учун ўзимни йўқотиб қўйган эдим. Нимани ёзсангиз қўл қўйиб бераверганман. Уша куни девордан болаларнинг жуғрофий харитасини кўчириб олаётганингизда, «бу харита унга нега керак бўлди экан?», деб ҳайрон бўлган эдим, ваҳоланки, хаританинг орқа ўнгига ҳеч қандай ёзув-чиқув йўқ эди. Энди билсам, кўзингиз ўшанда жуда узоқни кўрган, вақти келиб даъво қилинса, актдан ўттиз тийинлик харитани «мана» деб кўрсатиб, магазинда юз сўм турадиган китобни ўзлаштиришни кўзлагансиз. Бу китобни мен бир ўзим сотиб олишга қимматлик қилиб, қўшни ўртоғим, ҳамкурсим Азим Аҳмедов билан шерикликка сотиб олган эдим. «Атлас командира» китобим кабинетингизда узоқ вақт турди. Мен уни ҳар гал терговга чақирганингизда столнинг устида кўрар эдим. Мен бу билан сиз фақат терговчигина бўлмай, тўхматчи, муттаҳам, ёлғончи, ўғри эканлигингизни ҳам таъкидламоқчиман...

Мен подполковник Гришченкодан Виноградовни судга беришларини талаб қилдим. Бироқ Виноградов ўн-ўн беш кун ичида Фарғонадан қаёққадир кўчиб кетганини айтишди...

1956 йил июнь охирида дадам ишининг қайта текшириш ишлари тугади ва у Москвага, СССР Бош Прокурорига тасдиқлаш учун юборилди. Бош Прокурор ҳам ишнинг адолатли ҳал қилинганлигини тасдиқлаб, уни қайта кўриш учун СССР Олий Судига оширади. Бироқ, Олий Судда бундай кўриладиган ишлар кўп бўлганлиги учун, бир оз навбат кутишга тўғри келди.

Бир кун прокуратурага борсам (энди ўз ишимни қайта текшириш бошланган эди) полковник Бичков:

— Марказқўм секретари ўртоқ Муҳиддинов отангизнинг иши билан қизиқяпти. Биз тегишли жавобни бердик. Чамаси, яқинда, бўлажак зиёлилар сеъзидида отангиз ҳақида бирор гап бўлса керак, — деди.

Дарҳақиқат, ўша кезларда Ўзбекистон зиёлиларининг биринчи (аслида учинчи — Ҳ. Қ.) съездини ўтказиш учун тайёргарлик борар эди. Гарчи бу хайрли иш мени обдон қизиқтирса-да, бироқ «кишт» текканлардан бўлганим учун уни фақат йироқдан кузатиб турдим. Шундай қилиб, 1956 йилнинг 11 октябрида Тошкентда Ўзбекистон зиёлиларининг биринчи съезди бўлиб ўтди. Съездда Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг биринчи секретари Нуриддин Акрамович Муҳиддинов катта нутқ сўзлади.

Ёшлиқдан бирга ўсган қўшним, Тошкент Медицина институтида ўқишган дўстим Тоир Олимжонов ўша вақтларда Тошкент область Оҳангарон район марказий касалхонасида бош врач бўлиб ишларди. У шундай хикоя қилади:

— Зиёлилар съездида Оҳангарон районидан икки киши делегат бўлиб келган эдик. Съезд Свердлов концерт залида бўлиб, Нуриддин Акрамович етти соат нутқ сўзлади. Куннинг иккинчи ярмида, танаффусдан сўнг, у ўз нутқини маориф, маданият, адабиётга бағишлади. Нуриддин Акрамович, жумладан, нутқида шу сўзларни айтди (бу сўзларни биз ўша кунларда босилган «Қизил Ўзбекистон» газетасидан айнан кўчирдик. — Ҳ. Қ.)

«Ўртоқлар, ўзингиз айтинг, Навоий асарларидан сўнг то шу даврга қадар Абдулла Қодирийнинг «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён» романлари каби қўлма-қўл бўлиб келган бирон китоб борми? Абдулла Қодирий — Жулқунбой каби машҳур ўзбек ёзувчисининг жиноятчи бўлганлигига ишониш қийин! Абдулла Қодирий — Жулқунбойни оқлаш ва унинг асарларини қайтадан нашр этиш керак».

— Биласизми, — деб давом этди дўстим Тоир Олимжонов, — Нуриддин Акрамович бу сўзни айтганда залда гулдурос қарсақлар, ўкраб йиғлашлар бошланиб кетди. Чунки Нуриддин Акрамович ҳамманинг дилидаги, лекин шу чоққача тилида айта олмаган гапни айтган эди. Барча ўқради (менимча барча эмас, орада битта-яримта бўзрайганлар ҳам бўлган бўлса керак — Ҳ. Қ.). Нотиқ ҳам, «майли обдон кўнгили бўшатиб олишсин», дегандай сўзини анча вақт, ўн беш-йигирма минут тўхта-тиб турди. Менинг ёнимда Госпланинг Раиси Зиёдуллаев ўтирар эди. У ҳам йиғлар, дастурмоли билан дамбадам кўз ёшини артар эди. Ниҳоят, зал тинчигандек бўлди, нотиқ сўзини давом эттирди.

Съезддан сўнг катта концерт берилди. Соат тунги ўн иккилардан ошганда концертдан чиқдик. «Бугун бориб бир ойимни ёнида ётай, эртага барвақт Оҳангаронга жўнаб кетарман» деб, Самарканд Дарвозасига жўнадим. Машина, автобус йўқ. Чорсуда трамвайдан тушиб аста пиёда Сузукота маҳалласи орқали уйга кета бошладим. Кўнглим, «бу хушxabарни бировга айт», дегандай

ҳаприқарди. Бироқ айтишга кўчада ҳеч зоғ йўқ. Сузукотадан Чақар маҳалласига ўтсам, олдимда қўлтиқтаёғини дўқиллатиб Азим чўлоқ кетяпти (Азимбой ҳам бизга тенгқур, қўшни, уруш қатнашчиси, савдо ходими эди — Ҳ. Қ.). Кўришиб-сўрашиб, йўлимизда давом этдик. Мен чидаб тура олмай янги хабарни унга батафсил айтиб бердим. «Нима деяпсан, ростданми?! — дея у тўхтаб қолди, сўнг йиғлаб юборди-да, мени қалиб ўпа бошлади. Иккимиз ҳам худди ўз отамиз, ўз халқимиз оқлангандай хўнграб йиғладик. Шу ҳолда сўзлаша-сўзлаша уйингиз қаршисига бориб тўхтадик. Азимбой: «Юр, Ҳабибуллараникига кирамиз, суюнчи ола-миз!» — деди. Мен чарчаганимни, эртага барвақт ишга жўнашимни айтиб, уйга кириб кетдим. У бу хушхабарни етказгани уйингизга бурилди...

Мен шу кун уйда йўқ, Чинозга кетган эдим. Эртасига кечқурун келиб, севинчли хабарни эшитдим. Шу кунги «Қизил Ўзбекистон», «Правда Востока» газеталарида ва «Литературная газета»да (Москва) СССР Олий Суди-нинг ҳарбий коллегиясида машҳур ёзувчи Абдулла Қодирий — Жулқунбойнинг жиноий иши қайтадан кўри-либ, айблов ҳукми бекор қилинганлиги тўғрисида махсус хабар эълон қилинди. Бу хушхабарни эшитган қариндош-уруғ, маҳалла, ёр-дўстлар бизни табрикла-гани уйимизга тинимсиз кела бошладилар. Уйдагилар-нинг айтишича, шоир Ғафур Ғулом съездининг эртаси кунги биринчи бўлиб келиб, бизнинг оилани табриклаган...

Шундай қилиб, Қодирий 1956 йил 9 октябрда ва мен 1957 йилнинг 27 апрелида оқландик.

Оқланган куннинг эртасига бўлса керак, «Қизил Ўзбе-кистон» ва «Правда Востока» газеталарида ёзувчининг ижодий меросини ва унга тегишли бўлган шахсий буюм-ларни тўплаш, асарларини босмага тайёрлаш бўйича Ўзбекистон Ёзувчилар союзи қошида комиссия тузил-ганлиги эълон қилинди ва шу муносабат билан союзда комиссиянинг биринчи йиғилиши бўлди. Албатта, йиғи-лишда нима масалалар кўрилганлигини сўзлаб ўтириш мавзумизга сиғмас. Аммо Қодирий шахсига тегишли айтилган манави гаплар қизиқ.

Кабинетда Абдулла Қаҳҳор, Иззат Султон, Раҳмат Мажидий, мен ва яна кимлардир ўтирибмиз. Яна ким-нингдир келиши кутилмоқда, ундан-мундан сўзлаша-миз. Шу пайт Абдулла Қаҳҳор мендан сўраб қолди:

— Дадангиз «Ўтган кунлар»ни неча ёшда ёзганлар?

— Йигирма етти-йигирма саккиз ёшларда.

— Буни қаранг-а, қандай талант, — деди Абдулла Қаҳҳор ажабланиб, — биз шу ёшга кириб ҳали шунга ўхшаш бирор асар ёза олмабмиз...

* * *

Энди бир неча оғиз сўз Қодирийнинг вафоти ва сўнгги ҳаёти тўғрисида. 1938 йилда Абдулла Қодирий вафот этибди, деган хабар тарқалгач (бу тўғрида юқорида ҳам озгина сўз бўлган эди), бир кун ТуркВО прокуратураси-га кириб, дадамнинг жинояти, аҳволи ва ўлик-тириклиги тўғрисида бир ҳарбий кишидан (прокурор бўлса керак) оғзаки сўраганим ёдимда (улар умуман ёзма жавоб бермас эдилар). Шунда у столи ёнидаги қутиллардан бир папка олиб нималарнидир ўқиди. Мен узоқдан кўзим қирини ташладим. Унда нима учундир баъзи ёзувлар тагига қизил қалам билан чизилган эди. У шундай жавоб қилди: «Отангиз тирик, жинояти: халқ душмани, аксил-инқилобчи, ўн йилга ҳукм қилинган, уй алоқасидан маҳрум, омон бўлса бир кун ўзи келади».

Бу жавобдан, ҳар ҳолда, дадамнинг тирик эканлиги-

дан қувонган бўлсам ҳам, унинг ташқи дунё билан алоқа қилишидан маҳрум этилганлиги мени чуқур ўйлатиб қўйган эди. Кўнглимда дадамга нисбатан қандайдир ўмидсизлик, эндиликда шикоятлар ёзишдан бирор фойда чиқишига ишончсизлик пайдо бўлган эди.

Бунинг устига яқин-яқин кунларгача ҳам Қодирий ҳақида турлича миш-мишлар, масалан, у очлик эълон қилиб ёки бошини тош деворга уриб ўлган эмиш, деган овозалар чиқиб турарди. Ҳаммадан кўра қамоқдан чиқиб келган турли кишиларнинг «Мен Саликамскида дадангиз билан бирга бўлдим, у кишини ўз қўлим билан кўмдим», «Мен Қолимада бирга ўтирдим, салом айтиб юбордилар», «Мен у кишини Хатангида кўрдим. Соқол-мурт қўйиб юборганлар, ҳамма ҳурмат қилади, бакда чой қайнатиб иссиқ хонада ўтирадилар, ёзган китобларидан ҳикоя қилиб берадилар. Менинг озод бўлишимни билиб, Тошкентга қўнсанг уйимга хабар айтиб ўт, дедилар!» — ва шунга ўхшаш хабарлари бизни ажаблантирар эди.

Мен бу хабарларни биронтасига ҳам ишонмас, суҳ-батдаёқ уларнинг сўзида ҳақиқат йўқлигини сезар ёки ўша «Абдулла Қодирий»нинг ясамалигини, кимдир бошқа биров ўзини Жулқунбой қилиб танитганлигини фаҳмлар эдим. Балким, «хўш, бундан уларга нима манфаат?» — дерсиз. Туркистон ўлкаларидан ўша жой-ларга бориб қолган маҳбуслар Қодирийнинг ўзини кўрмаган бўлсалар ҳам, номини эшитган бўлишлари ва ҳатто баъзиларнинг номлари ўхшаб кетиши мумкин (масалан, Абдулла Қодиров). Шундай ўхшаш фамилия-лилар ўзларини «Мен ёзувчи Абдулла Қодирий бўла-ман» деб танитсалар, маҳбуслар «табаррук одам» деб ҳурмат қилишлари, оғир ишларга қўл урдирмасликлари ва суҳбатлашиб, емак-ичмагидан доим хабар олиб туришлари мумкин-да...

Мадҳиддин ака исмли тошкентлик адабиёт ўқитувчи-си шундай ҳикоя қилади: «Мен Қолима лагерларида муддатимни ўтаб юрганумда ўша яқин оралардаги лагерлардан бирида Абдулла Қодирийнинг яшашини эшитар эдим. Муддатим тамом бўлди. Бироқ пароход фақат уч ой ёз кунларидагина қатнаши, бошқа пайтлар-да дарё муз билан қопланиши сабаби бир-икки ой паро-ход кутишимга тўғри келди. Ишим йўқ, бекорчиман. Бир кун кўнглимга Абдулла акамни бир кўриб қайтиш фикри келди. Йўловчи юк машиналарига ўтириб, юз километрча юриб, маълум лагерга бордим. Сўрасам, у кишининг шу ерда эканлигини айтишди. Бошлиқлардан рухсат олиб лагер ёчига кирдим, у кишини топиб кўришдим, сўрашдим. Абдулла акам жуда қариб, соч-лари, соқол-муртлари оқариб, ўсиб танимас ҳолга келиб қолибдилар. У киши негадир мени совуққина қабул қилдилар. Мен ўзимнинг тошкентлик эканимни айтиб танитдим. Абдулла акам бўшгина «ҳа-ҳа» деб қўя қол-дилар ва мендан қизиқиб ҳеч нарса сўрамадилар ҳам. Мен ўнғайсизландим, гапимиз қовушмагач, кетишга чоғландим. У киши, йўлда еб кетарсиз, деб менга нон бердилар, бироқ ҳатто «Тошкентга борсангиз, мен ҳақимда уйимга хабар беринг», — ҳам демадилар».

Авалло, бу ҳикоядан кўриниб турибдики, Мадҳиддин ака гарчи тошкентлик бўлса-да, Қодирийни шахсан умрида кўрмаган. Кўрганда эди, қаршисидаги «Абдулла Қодирий» олдида бунчалик довдираб ўтирмас эди. Иккинчидан, нима бўлибдики, Қодирий ҳамшаҳри Ясама Қодирий эса Мадҳиддин аканинг йўқлаб боришидан беҳад кўрққан ва ортиқча сўзлашиб ўтиришдан чўчиган. Чунки ўзга шахарлик кимса тошкентлик билан эзилиб сўзлашиб ўтирса, ўз сирининг очилиши, яъни ясамалиги ошкор бўлиб қолиши мумкин эди-да...

Кўпчилик, юқорида ёзганимдек, масаланинг нозик жиҳатларига тушунмай ёки эътибор бермай, ясамаларнинг ҳалигидек келтирган хабарларига лаққа ишонаверган. Натижада товламачилар бундан яхшигина фойдаланганлар. Опа-сингилларим бу хабарчиларга ишонишар, «дадагинамнинг олдидан келибди», деб йиғлаб кўришар, меҳмон қилишар, бош-оёқ саруполар кийдириб, поезд билетларини олиб бериб, уларига кузатишар эди. Қизиги шундаки, у хабарчиларнинг баъзилари қўлларида билетлари бўлса ҳам Тошкентдан жўнаб кетишмас, гўё мурид овлаган эшон каби бошқа биз каби хонадонларни овлаб юраверишар эди. Ким билсин, бунда балки уларнинг бошқа кузатган мақсадлари ҳам бўлса бордир...

Бу хотирани ёзарканман, бундай бир-бирига тўғри келмаган чалкаш хабар ва маълумотлар, (ҳатто 1987 йилгача) жамоатчиликнинг қизиқиб менга берган саволлари бу масалани жиддий ва расмий равишда аниқлашга, тегишли идораларга мурожаат қилишга мажбур этди. Давлат Хавфсизлик Комитетидан маълум қилишларича, Абдулла Қодирий — Жулкунбой 1938 йилнинг 5 октябрида Ўзбекистон Жиноят кодексининг 57 ва 66-моддаларига биноан СССР Олий Суди Ҳарбий Коллегиyasi тарафидан суд қилиниб, энг олий жазо — отиб ўлдиришга ҳукм этилган ва ҳукм қатъий, шикоятга ўрин бўлмаганлиги учун ўша кунгидея ижро этилган...

Демак, англашиладики, бизга берган аввалги жавоблари ёлғон, яъни бизни ва жамоатчиликни тинчлантириш учун айтилган.

Бечора дадам... «Менинг ҳеч гуноҳим йўқ», — дер эдилар-а. Менимча, дадам ҳукм чоғига қадар ҳам отилишларини гумон қилмаган бўлсалар керак. Ҳукм эълон қилингандан то ижросига қадар қай аҳволга тушдилар экан?!

Миллионлаб сара инсонларни хуниноҳақ ўлдирган ваҳший, қонхўр, разил, қабиҳ Берия отилиш чоғида тиз чўкиб ерга бош урган, ялиниб-ёлворган, шафқат сўраган... У ярамаснинг ҳақ ўлимига ҳеч кимса ачинмайди. Аммо қонхўрнинг ўлим олдидан ўзини шундай кўрқок, номард, пастарин тутганига киши ачинади, аччиғланади. Олдин пичоқни ўзингга ур, оғримаса бировга, дейди доно халқимиз.

Лекин Қодирий ундай номардлардан эмас эдилар. У киши ҳақиқат фидойиси, кўрқок мунофиқлар душмани, асло ўлимдан кўрқмагувчи олийжаноб инсон эдилар. «Мен ҳақиқат йўлида ҳеч қандай жазодан, қийноқдан кўрқмайман, агар отмоқчи бўлсалар, кўкрагимни кериб тураман. Фақат ўқ ботган чоғда кишида бир лаҳзалик қийналиш, беҳузурлик бўлади, холос», — дер эдилар баъзан оилавий суҳбатларда мавриди келиб қолганда.

* * *

Мен Қодирий жасади кўмилган жойни аниқлаш, қабрини тиклаш борасида ҳам мўътабар идораларга, билимдонларга кўп мурожаат қилдим. Афсуски, улар бу ҳақда ҳеч нарса дея олмадилар. «Отангизнинг отилганига қарийб эллик йил бўлибди, афсуски, ҳукм қаерда ижро этилган, қаерга кўмилган, бу тўғрида на делода ва на бошқа ерда бирор из қолмаган, қайд этилмаган, биландиганлар эса ўлиб кетган», — деб жавоб қилдилар. Ким билсин, балки шундайдир, бу иш ҳам атайлаб қилингандир. Агар халқ Қодирий кўмилган жойни билиб олса, у ерни зиёратгоҳ қилишларидан чўчигандирлар ёки яна бошқа сабаблар бордир.

Тоғаларимнинг иккита боғлари бор эди. Бириси Шиблидан сал нарида — Лайлақобод маҳалласида, иккинчиси — Яланғочда. Иккиси ҳам обод мевазор, экинзор эди. Болалик чоқларимда (1930 йилларга қадар) ёз

ойларида уларнинг боғларига чиқиб ярим-бир ойлаб туриб, ўйнаб қайтар эдим.

Олой бозори томондан (трамвай йўлидан) борганда, Шибли гузарига йўл уч тарафга бўлинар: бириси сўлга — Минор мачити (Ғалаба хиёбони, Семашко касалхонаси) томонга, иккинчиси ўннга — Яланғочга ва учинчиси тўғрига — Чимкентга борадиган йўллар эди. Баъзан Асомиддин тоғам мени ўйнайти Чимкент йўлига томон олиб борарди. Унда, кўп юрмадан, темир ва бетондан қурилган қизил бўёқли катта бир кўприк бор эди. Негадир халқ бу кўприкни «Алвасти кўприк» деб атар, кўприк тағидан поезд ўтар, устидан эса от-аравалар қатнар эди. Тоғамдан, «нега алвасти кўприк дейдилар», деб сўраганимда, «бунда жин-ажиналар кўп бўлади. Ҳов анави тепаликда алвасти сочини ёйиб ўтирар эмиш, у ерга бориб бўлмайди», — деб кўрқитганлари ёдимда. Дарҳақиқат, тоғам айтганларидек, кўприкдан ўтгач, йўлнинг сўл томонида ўпирилган, чўккан катта-катта тепалар, унинг орқа томонида эса жаҳаннамдек тик жар-чуқурликлар бўлар, атрофида ҳеч кимса яшамас эди. Билмадим, бу гиёҳсиз, хунук, файсиз, кўрқинчи жойлар қандай пайдо бўлган. Қайси бир вақт тоғам худди ўша баландликларни кўрсатиб, паст овоз билан: «Ана шу тепаликка чиқариб одамларни отишади, ўлик орқадаги жарга қулайди», — деганлари ва мени титроқ босгани ёдимда...

Айтишларича, 1937—1938 репрессия йилларида отишга ҳукм қилинганларнинг ижроси ана шу ерда бажарилган. Энди-чи, ҳукм қилинганлар ҳам, ижросини бажарганлар ҳам — барчаси ер тағида ётибдилар, битта-яримта қолганлар эса навбат кутадилар... Тепаликлар текисланиб, жарликлар ахлат билан тўлдирилган. Унинг сирлари ҳам унут бўлиб кетган. Фақат нозик кўнгилларида совуқ бир хотирагина сақланиб қолган, холос.

Қодирий: «Жасадимни ўзим қурган шийпон қаршиси-га қўйишларини васият қилиб қолдираман», — дер эдилар.

Тошкент шаҳар Хўжааламбардор қабристонидея хилхонамизда дадамизга атаб бир қабр кўтарганмиз, тош ўрнатганмиз. Қодир бобом, Жосият бибим, Раҳбар ойим, Раҳимберди, Қудратилла амакиларим ва бошқа яқин қариндош-уруғларимиз ҳам шу ерда дафн этилган...

РЕДАКЦИЯДАН:

Мухтарам журналхонлар! Мана, Сиз Қодирийлар хонадонининг изтиробли дostonи билан танишдингиз. Ушбу қисса қўлёзмасини редакцияга топширганларидан бир неча кун кейин Ҳабибулла Қодирий ҳам оламдан ўтдилар. Гўё халққа айтилиши керак бўлган энг зарур сўзларини айтиб улгурдилар.

Ўттизинчи йиллар даҳшати... Асарда болалигимиздан таниш, номлари қалбимиз тўридан жой олган инсонлар ҳақида кутилмаган лавҳаларни ўқиб, кўпчилик таажжубга тушиши мумкин. Аммо марказий матбуотдан маълумки, Сталиннинг гунаҳлари энг йирик давлат арбобларини ҳам «айблари»га иқрор қилдириб, сохта даъволар билан бадном қилганар. Мураккаб шароитда баъзи таниқли кишиларимиз бобоп усул оқибатида фақат жазо группасигагина зарур бўлган гапларни айтгандирлар. Бу давра инсоф, имон, виждон билан ёндашиб кимларгадир ачинишимиз, кимларгадир жиндек афв назари билан қарашимиз керакка ўхшайди. Чунки уларнинг халқимиз маданиятига қўйган ҳиссалари беқиёсдир.

Ҳаёт давом этади. Ошкоралик, янгилиниш бизнинг ақлу идрокимиз ва дунёқарашимизни бир поғона баландга кўтарди. Ва бугун бизда эркин, сипо, вазмин ва далилли сўз имкони мавжуд. Бу имкониятдан ўзимиздан олдин ўтганларнинг ютуқ ва камчиликларига зукколик билан қараб, келажак авлодга тўғри гапни айтиш учун фойдаланишимиз керак.

Мабодо ўрта асрларда Флоренция осмонига самолётлар галаси ёпирилиб келсаю вайрон қилувчи авиабомбаларни ёғдира бошласа, шаҳар аҳолиси тушгуси даҳшат ва ваҳиманинг чек-чегараси бўлмас эди. Агар бу самолётлар Флоренция тепасида тахминан биринчи жаҳон уруши даврида пайдо бўлиб қолса ва шаҳарни бомбардимон қила бошласа, буни фақат бир жиҳатдангина тушуниш мумкин эди — зеро, одамлар бу даврга келиб, самолёт, бомба деган нарсалар нима эканлигини англаб етишган эди. Лекин шунда, ҳам ушбу вайронгарчиликни ваҳшийликдан бўлак нарса деб изоҳлаш мумкин бўлмасди. Зотан, Флоренция Европа маданиятининг рамзи, усталар ва меъморлар, рассомлар ва ҳайкалтарошлар силсиласидан иборат ўнлаб авлод меҳнатининг натижаси ўлароқ вужудга келган меъморчилик қўриқхонаси ҳисобланади.

Бари бир, музей шаҳарнинг бомбардимон қилинишини ҳеч қандай гоя билан, саройларда бекиниб олган душманни янчиб ташлашга қаратилган бирон-бир ҳарбий-стратегик режа ёки ўзга бир ваз билан оқлаб бўлмайди. Ўқувчи: «Бу сафсатанинг нима кераги бор?», дейиши мумкин. Гапнинг «берди»сини эшитинг. XX аср бошларида Бухоро амирлиги емирилди, шу тарихга бир назар ташлайлик. Ўша пайтдаги Бухоро амирлигини Флоренциядаги демократия билан қиёслаб бўлмайди, албатта. Бухоро юзлаб қуллар бандиликда сақланган шаҳар, шафқатсиз мутлақ ҳокимликнинг пойтахти эди. Айни пайтда Бухоро — Шарқнинг қадимий шаҳарларидан бири, муслмон ренессанси шаклланган ва гуллаб-яшнаган гўша, Шарқнинг ўзига хос тарихий-меъморчилик музейи эди.

1920 йилда Туркистонда Совет ҳокимиятининг Бухоро амирлигига қарши бешафқат, мурасасиз кураши авж олди. Бухорода ёш бухороликлар партиясининг аъзолари қўзғолонга тайёрлана бошлашди. Ниҳоят, шаҳарга ҳужум бошланди. Ерданга авиация ташланди. «Қумдаги жанглар» (Ўрта Осиёда граждандар уруши тарихига доир материаллар, 1935 й. М. Горький таҳрири остида) китобида таъкидланишича, Бухорони бомбардимон қилиш учун «Туркистон фронтига илгари мисли кўрилмаган бутун бошли ҳаво кемалари армадаси ташланди» (298-бет). 1920 йил август ойининг сўнгги кунларидан биринчи «Бухоро яқинидаги Когон станциясида ўнга яқин самолёт шайлаб қўйилди. Улар орасида самолётларнинг «форман», «фарсал», «совпвич», «ньюпор», «вуазен» ва «альбатрос» каби турлари бор

синовчи-учувчи Фоусек шундай хотирлайди: «Биз Бухорони бомбардимон қилдик. Қадимий амирликни вайрон этиб ташладик. Хусусан, машҳур «Ажал минораси»га тушган бомба, гарчи моҳиятан бу миноранинг мўлжалга олиниши биз учун мутлақо фойдасиз бўлса-да, бизга алоҳида завқ-шавқ бағишлади» (303-бет). Шундай қилиб, учувчи, бомбардимон иштирокчиси ташланган бомбалар ҳеч қандай ҳарбий хавф-хатар туғдирмайдиган бино ва обидаларни бемаъни равишда вайронага айлантирганини очиқ-ошкора тан олади. У тагин бундай деб ёзади: «Бомба олиб учиб борар эканман, пастда бир маҳитни кўриб қолдим. Мен худди мезанни кўпориб ташладим, деб мақтанди бир кузатувчи учувчи, биз мириқиб кулдик. Шу-шу кузатувчи учувчининг лақаби «мезана» бўлиб қолди» (303-бет).

БУХОРО БОМБАРДИМОН ҚИЛИНГАНДА

эди. Чоржўйдан махсус авиаотряд (самолётлар дастаси) олиб келинди. Юқоридаги китобда қайд этилишича, Степанов, Столяров, Фоусек, Ильин, Зеленский каби учувчилар бомбардимон қилишга тайёрлаб қўйилди. Бу орада Бухорога самолётларнинг биринчи учиши ўз ишини қилиб бўлган эди. Иккинчи учишда эса ҳар бири 64 килограмм келадиган бомбалар бир неча юз метр бандилиқдан тўппа-тўғри «амирнинг беадад бойликлар тўпланган қордек оппоқ саройига» ёғила бошлади (299-бет). Фоусек деган учувчи бошқарган «Форман» туридаги енгил бомбардимончи самолёт ўз юklarини шаҳарга «муваффақият» билан ташлаб, ҳаммадан кейин қайтиб кетди. Учинчи кун эрталаб бомба ортиб олган самолётлар тагин Бухоро томон ёпирилишди.

Бухоронинг бомбардимон қилиниши иштирокчиси ва шоҳиди,

«Замбараклар дарвозаларни ва яқин-атрофдаги аҳоли яшайдиган мазеъларни вайрон қилаётган» (304-бет) бир пайтда авиация аҳоли ва амир армиясига даҳшат солибгина қолмасдан, ваҳимадан эси оғиб қолган аҳоли тўпланган тоқлар, гумбазлар ва маҳитларга бомбалар ёғдирди. Зеро, аҳоли бу пўлат қанотли қушларни умрида кўрмаган эди. 20-йилларда Бухоро аҳли учун самолётларнинг пайдо бўлиши дўзахдан, қиёматқойимдан бўлак нарса эмас эди.

Замбараклар тўғри мўлжалга олиши учун махсус аэроостатлар учирилди. Авиация қўмондони «бензин ва бомба тугагунга қадар» (304-бет) шаҳарни бомбардимон қилиш ҳақида буйруқ берди. Тошкентдаги Туркистон ҳарбий округи музейининг кўрғазмаларида таъкидланишича, Николай Алексеевич Ласкин деган учувчи ҳужум пайтида Бухорога 26 пуд бомба ташлаган.

Бомбардимон учинчи кунда

ҳам давом этди. «Амирнинг шаҳар чеккасидаги қароргоҳи — Ситораи Моҳи Хоссани бомбардимон қилдик. Амирнинг ҳиди келган ҳамма жой ва ҳамма нарсани вайрон этдик». Дарвоқе, Ситораи Моҳи Хоссада амир ҳарамидоги аёллар ва хизматкорлар яшар эди.

Амирга қарши урушнинг бошқа бир иштирокчиси ва шоҳиди бўлмиш В. Клеменьев «Совет Туркистони учун» деган китобида (Тошкент, 1963, 458-459-бетлар) Бухоро амрлиги қўшинининг фавқулодда саросима ва ваҳимага тушиб қолганини ёзади. Амирнинг қароргоҳи — Бухоро Аркининг йил бўлмаганда ҳам, бир неча юз йиллик тарихнинг гувоҳидир. Аркининг оппоқ тош ва мрамар миноралари, асосий саройи юзлаб чақирим наридан кўриниб туради. Бомбардимонда Аркининг асосий мезана ва миноралари вайрон қилиб ташланди.

Бухоро 30 та минорадан иборат қадимий қалъа девори билан ўралган эди. Ана шу миноралар ва девор қарийб бутунлай яқсон қилинди. Артиллерия ва авиация тўғри нишонга олиш йўли билан бу қалъани бузиб ташлади. Деворда ўн битта қадимий дарвоза бўлиб, уларнинг баъзилари темирдан ясалган эди.

Оқорида номи тилга олинган китобда Бухоронинг ана шу ўн битта дарвозасидан бири қандай портлатилгани тасвирланади. «1 сентябрь куни соат 3 ларга яқин Қарши дарвозасининг чапроғида девор ости чуқур қовлағиб, 52 пуд портловчи модда кўмилгани ва портлаш учун тайёрлаб қўйилганлиги ҳақида инженер маълумот берди» (462-бет). Бухородаги бу уруш ниҳоятда шафқатсиз бўлди. Ҳар бир гузар, ҳар бир ҳовли учун жанг кетди. Қанча киши ҳалок бўлгани тарих учун сирдир. Бундай маълумотларнинг ўзи йўқ. Бироқ бир неча кун муттасил артиллерия ҳужуми ва ҳаводан ялли бомбардимон қилиниши натижасида Бухородаги кўпгина иншоотлар қарийб бутунлай вайрон бўлди. Бугунгача омон турган ёдгорликлар эса гумбаз ва тоқлар панасида «жон сақлашган» эди. Бироқ ана шу омон қолган обидаларнинг ўзи ҳам ватанимиз ва жаҳон маданиятининг фахри ҳисобланади.

Бухоро амири 1920 йилда қочиб кетишга муваффақ бўлди. Унинг кетидан қувлаб, ҳужум қилиб борган авиация уни чегарада

тўхтатиб қўйишига оз қолди. Ташиб кетилаётган баъзи олтинлар ва амир хонадонига мерос дуржавоҳирларнинг бир қисми, ҳар қалай, қўлга киритилди ва Москвага жўнатилди.

Дунёнинг турли бурчакларидан келадиган минглаб туристлар унинг обидаларини ҳайрат билан томоша қилишади. Яқинда Бухоро шаҳрининг «интурист»ида ишлайдиган гид зилзила натижасида оппоқ тошлардан қурилган арк қулаб тушганини жуда жонли қилиб тушунтириб берди. Лекин унинг бу изоҳлари алланечук ишончсиз чиқди. Бунинг устига, кўпгина сайёҳлар, нега энди Аркдан кўра омонатроқ бўлган иморатлар зилзиладан омон қолди-ю, бу обидага зарар етди, деб сўрашди. «Ахир, Бухоро Арки бомбардимон пайғида вайрон бўлганини уларга қандай қилиб ҳам айта оламан», деб кейинроқ менга шикоят қилиб қолди гид.

Бугунги ошкоралик ва поклашиш даврида 1920 йилда Бухорода содир бўлган воқеаларга қайтмаслигимиз мумкин эмас.

Муаррихларимиз ўша йилларнинг қаҳрамонликка ва фожиаларга бой воқеаларини тўлиқ ёритишлари лозим. Бугунги ошкоралик даврида Бухорода рўй берган воқеалар тарихимиз саҳифаларидан ўзининг ҳақиқий ифодасини топади, деган умиддамиз. Бухорода Совет ҳокимиятининг ўрнатилиши Ўрта Осиёда социализмнинг тақдири учун тарихий аҳамият касб этди, албатта. Бироқ бунинг учун Бухорони бомбардимон қилиш шартмиди? Амирни бошқача йўл билан енгил мумкин эмасми? Жаҳон маданияти ёдгорликлари — инсониятнинг дахлсиз бойлиги-ку ахир. Вухоройи шариф ҳам бундан мустасно эмас эди-ку. Бухоронинг бомбардимон қилиниши — граждандар уруши давридаги энг улкан фожиалардан биридир. Уни бизнинг хотирамиздан ўчириб ташлаб бўлмайди.

Тоҳир ТОИРОВ,
ҳуқуқшунослик фанлари
доктори,
ВЛКСМ Марказий Комитети
қошидаги Олий комсомол
мактабининг профессори

Бош сабаб —

иқтисод

Маҳаллийчилик бизга ўтмишдан, аниқроғи, хонликлар давридан мерос қолди. Утган асрнинг иккинчи ярмида Қўқон хонлигининг чекка шахри Тошкентни чор аскарлари босиб олиши арафасида генерал Кауфман Бухоро амирига: «Сизларга тегмаймиз, биз фақат қўқонликлар билан уруш қиламиз...» деб нома юборади ва бунга Бухоро амири ишонади. Натижа ҳаммага маълум...

У пайтлар маҳаллийчилик қилиш учун шароит бўлган. Яъни миллат учун энг керакли компонент — территория бирлиги йўқ эди. Ўзбеклар Хива хонлиги, Бухоро амирилиги, Қўқон хонлиги каби учта мустақил давлатда яшардилар. Нега бу иллат ҳозиргача барҳам топмади? Ахир бугун ўзбек халқи ҳар томонлама шаклланиб қолган миллат-ку?

Бош сабаб — иқтисодий ночорлик-дадир. Маълумки, ўзбекларнинг 80 фоизи қишлоқларда яшайди. Қишлоқларимиздаги оғир аҳвол эса кўпчиликка маълум. Монокультуранинг авж олиши билан боғлиқ турмуш шароитининг ёмонлиги, иқтисодий ночорлик, халқнинг мағнавий савиясига салбий таъсир этмай қолмайди. Маълумки, шахсга сиғиниш даврида деҳқонларнинг қишлоққа, аниқроғи, қолхозларга мажбуран «михлаб» қўйилиши, биллимли талантили зиёлиларнинг қиргин қилиниши маҳаллийчиликнинг янада чуқур илдиш отиши учун қулайлик туғдирди.

Қишлоқ одамлари ҳозир ҳам ишга шунчалик кўмилиб кетишганки, бир кунга ҳам ўз қишлоғидан чиқишга вақт топишолмайди, топганида иқтисод кўтармайди. Ўзбекистонда яшаб туриб, Тошкентни кўрмаганлар анчагина. Тошкентдаги шахри азимда истиқомат қилувчи фан кандидати ёки фан доктори ўзбекнинг фахри ҳисобланган Бухоро ва Хива минораларини ҳали кўрмаганлигини биллиб ёқа ушлайсиз. Шаҳардагиларнинг аҳволи шундай экан, қишлоқдагиларниқини ўзингиз тасаввур қилаверинг. Шу ўринда таниқли бир олимнинг қишлоқда яшовчи амакиси ҳақида айтган гапини келтираемиз: «Мен учун мана шундай қадрли, ардоқли инсон қарийб етмиш йиллик умри мобайнида ўз қишлоғидан лоақал бир марта ташқарига чиқиб, бирор санаторийда даволанганини, дам олиш уйида бўлганини, яйраб яшаганини билмайман». Буни деярли бутун қишлоқда яшовчилар учун типик ҳол деса бўлади.

Оддий ҳарф таниш, ёки «99 фоз саводхонлик» бу ҳали асло мағнавий етуклик дегани эмас.

Бердақ ЮСУПОВ

Қосимжон Содиқов

Турк-уйғур ёзуви

Туркий халқларнинг ёзув маданияти кўхна тарихга эга. Араб хатини қабул қилмасларидан бурун ҳам аждодларимизнинг бир қанча мукамал алифболи ёзувлари бўлган. Ана шулардан бири ҳозир фанда «уйғур ёзуви» деб юритилади. Мазкур ёзувга нисбатан қўлланилган бу ном шартли бўлиб, ўзини тўлиқ оқламайди. Чунки, эски ёзма манбаларда у турлича номлар билан тилга олинган. Маҳмуд Кошғарий ўзининг «Девону луғатит турк»ида уни «туркча ёзув», «турк хати» деб атайди. Алишер Навоий ҳам уни «турк хати» номи билан тилга олади. Араб-форс манбаларида «уйғур хати», «мўғул хати» деган атамаларга дуч келамиз. «Уйғур хати» номининг келиб чиқиши XIX асрда Шарқий Туркистондан ана шу ёзувда битилган туркий ёдгорликларнинг кўпроқ топиллиши билан боғлиқ.

Бу даврда Шарқий Туркистонга уюштирилган экспедициялар натижасида будда ибодатхоналари ва турар жой харобаларидан қадимги туркларнинг жуда кўп ёдгорликлари топилди. Шу даврдан эътиборан ушбу битикларни «қадимги уйғур ёдгорликлари», хатини эса «уйғур ёзуви» деб аташ Европа шарқшунослигида расм бўлди.

Маълумки, илк ўрта асрларда Урта Осиё қадимий халқларидан бўлган суғдларнинг қўшни халқлар билан маданий, савдо алоқалари кучли эди. Шу тўғрисида уларнинг оромий алифбосига асосланган «суғд ёзуви» деб аталувчи ёзувлари ҳам кенг ёйилган эди. Суғдлар ва туркий халқларнинг маданий алоқа-аралашуви натижасида эрамининг VI асрларида уйғур ёзуви шаклланди.

Уйғур хати туркий халқларнинг ўтмишда қўлланган бошқа алифболаридан, жумладан араб хатидан фарқ қилувчи, тамоман мустақил ёзувдир. Уйғур алифбосида ҳарфлар сони кўп эмас — жами 18 та, турли шакллар билан 23 тагача боради. Алифбодаги ҳарфлар ўзлигининг сабаби бир белги бир қанча товушни ифода эта олган. Баъзан улар-

га қўшимча белгилар ҳам орттирилган. Турли орфографик усул ва қўшимча график воситалар ёрдамида тилнинг мураккаб товуш қурилишини акс эттиришга эришилган. Шу каби омиллар натижасида уйғур хатидан туркий халқлар ҳеч бир қийинчиликсиз фойдалана олганлар.

Одатда, араб ёзувида унлилар доимо ифода этилавермаган. Уйғур хатининг афзаллиги шундаки, унда унлилар ҳар қачон ифода этилган. Ёзувнинг бу каби хусусиятлари унинг туркий сингармонизм (унлилар уйғунлиги) қонунига бўйсунганлигидан далолат беради. Ундошларнинг ифодаланишида ҳам ўзига

УЙҒУР АЛИФБОСИ

Сўз бошида	Сўз ўртасида	Сўз охирида	Ифодаланган товуш
ا	ا	ا	а, ä, э
ب	ب	ب	б, и, э
پ	پ	پ	в, у
د	د	د	о, у
ت	ت	ت	п, б
ث	ث	ث	в
ج	ج	ج	қ, г
چ	چ	چ	х
ح	ح	ح	к, г
خ	خ	خ	т, д
د	د	د	д, т
ذ	ذ	ذ	и
ر	ر	ر	л
ز	ز	ز	ш
س	س	س	н
ش	ش	ش	р
ص	ص	ص	с, з
ض	ض	ض	ш
ط	ط	ط	з, ж

АРАБ АЛИФБОСИ

МУСТАҚИЛ	Сўз ОХИРИДА	Сўз УРТАСИДА	Сўз БОШИДА	ТАЛАФФУЗ ЭТИЛИШИ
ا	ا	—	—	(А) Алиф
ب	ب	ب	ب	(Б) Ба
ت	ت	ت	ت	(Т) Та <small>ОҒИЗНИ ЁЙИБ</small>
ث	ث	ث	ث	(С) Са тиш <small>ОҒИЗДИН С</small>
ج	ج	ج	ج	(Ж) Жим
ح	ح	ح	ح	(Х) Ха <small>УРТАЧА Х</small>
خ	خ	خ	خ	(Х) Хо <small>ЙЎҒОН, КАТТИК, Х</small>
د	د	—	—	(Д) Дал
ذ	ذ	—	—	(З) Зал <small>ТИШ ОРАСИДАГИ, З</small>
ر	ر	—	—	(Р) Ро <small>ЙЎҒОН</small>
ز	ز	—	—	(З) За <small>ОҒИЗНИ ЁЙИБ</small>
س	س	س	س	(С) Син <small>ОҒИЗНИ ЁЙИБ</small>
ش	ش	ش	ش	(Ш) Шин <small>ОҒИЗНИ ЁЙИБ</small>
ص	ص	ص	ص	(С) Сод <small>ИҶҒОН</small>
ض	ض	ض	ض	(З) Зод <small>ИҶҒОН</small>
ط	ط	ط	ط	(Т) То <small>ИҶҒОН</small>
ظ	ظ	ظ	ظ	(З) Зо <small>КАТТИК</small>
ع	ع	ع	ع	(Б) Айн <small>ДИМОҒДА</small>
غ	غ	غ	غ	(Ғ) Ғойн <small>ЙЎҒОН</small>
ف	ف	ف	ف	(Ф) Фа <small>ОҒИЗНИ ЁЙИБ</small>
ق	ق	ق	ق	(Қ) Қоф <small>ЙЎҒОН</small>
ك	ك	ك	ك	(К) Каф
ل	ل	ل	ل	(Л) Лам
م	م	م	م	(М) Мим <small>ИНГИЧКА</small>
ن	ن	ن	ن	(Н) Нун
ه	ه	ه	ه	(Х) Ха <small>МАЙИН ҚИЛИБ</small>
و	و	—	—	(В) Вов
ي	ي	ي	ي	(Й) Йа
لا	لا	—	—	(Ла) Ла

хос томонлари бор. Унда қатор ҳарфлар бир қанча ундошни ифода этган (б-п, т-д, к-г, қ-ғ-х, с-з каби).

Уйғур ёзуви туркий халқлар орасида кенг қўлланилди. Маҳмуд Кошғарий унинг қадимийлиги ва тарихда тутган ўрнини таъкидлаб ёзади: «Барча ҳоқонлар ва султонларнинг китоблари, ёзувлари қадимги замонлардан шу кунгача, Кошғардан Чингача — ҳамма турк шаҳарларида шу ёзув билан юритилган»¹.

Х асрга келиб қорахонийлар давлатида ислом расмий дин сифатида қабул қилинди. Натижада араб ёзуви кенг оммалашди. Бу даврга келиб ҳар икки ёзувдан фойдаланила бошланди. Шуниси характерлики, уйғур хати кейинги бир қанча аср мобайнида ҳам асосий ёзувлардан бири бўлиб келди. Мўғуллар империяси даврида ҳам расмий идора ишларида кенг қўлланилди. У бошқа ёзувларнинг шаклланишига ҳам асос бўлди. XIII асрда ундан мўғул ёзуви, мўғул хатидан эса манжур ёзуви ажралиб чиқди.

Олтин Урда давлатида уйғур хатига эътибор кучли бўлган. Ёзув анъанаси давом этиб, XIV-XV асрларда темурийлар ўзларининг давлат-идора ишларида ушбу ёзувни кенг қўлладилар. Мовароуннаҳр ва Хуросон маданий муҳитида бу ёзувнинг ўрни катта бўлди.

Уйғур ёзуви Урта Осиёнинг туркий халқлари орасида XV аср охирига қадар араб хати билан ёнма-ён қўлланилди. Кейинги асрдан бошлаб унинг ўрнини тамоман араб ёзуви эгаллади. Ислом таъсири ҳали тўла этиб бормаган жойлар — Турфондаги будда ибодатхоналарида XVII асрда ҳам ундан фойдаландилар.

Уйғур хатидаги ёдгорликларнинг энг қадимгилари VI-X асрларга мансуб. Бу даврга оид будда, моний, христиан диний-фалсафий асарлари, юридик ҳужжатлар ва бошқа турдаги битиклар бизгача этиб келган. Буддизм афсона ва ривоятларидан ташкил топган «Олтин ёруғ» сутраси, қадимги туркий адабиётнинг драматик намунаси бўлган салкам 600 саҳифага яқин «Майтри ситим» асари, монийлик мазҳабининг муқаддас китоби «Хуастуанифт» асари шулар жумласидандир.

XI-XV асрларда уйғур хатида битилган ёдгорликлар ҳам оз эмас. Бу даврда уйғур ва араб ёзувлари ёнма-ён қўллангани сабабли бир қатор асарлар ҳар икки ёзувда кўчирилган. Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг», Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибат-ул-ҳақойиқ», Хоразмийнинг «Муҳаббатнома», Хўжандийнинг «Латофатнома», Юсуф Амирий ёзган «Даҳнома» асарларининг ҳар икки ёзувдаги нусхалари бор. Туркий халқлар оғзаки адабиётининг энг қадимги намуналаридан бири «Уғузнома» достонининг энг эски варианты ҳам уйғур хатида бизгача этиб келган. Лутфий, Саккокий ва бошқа бир қа-

¹ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғатит турк, 1-том, Тошкент, 1960, 50-бет.

тор классик шоирларимизнинг уйғур хатида кўчирилган ғазал, қасидалари бор. Мир Ҳайдарнинг «Маҳзан-ул-асрор» асарининг уйғур ёзувидаги нусхаси маълум. Шунингдек, «Сирож-ул-қулуб», «Роҳат-ул-қулуб», «Меърожнома», «Тазкираи авлиё» каби бир қатор диний-фалсафий, ахлоқий асарларни биламиз.

Юқоридики уйғур хати расмий-идора ишларида ҳам қўлланилгани айтиб ўтилди. Бу даврдан бизгача бир қатор ёрлиқлар ва эпитафик матнлар (тошга битилган ёзувлар) сақланган. Тўхтамишхоннинг 1393 йилда поляк кироли Яғайлага йўллаган ёрлиғи, 1397 йилда ёзилган Темур Қутлуг ёрлиғи, Заҳириддин Бобурнинг отаси Умаршайх Мирзонинг 1469 йилда Марғилонда битган ёрлиғи шулар қаторига киради.

Уйғур хатида ҳарфлар урхун-енисей ёзувидаги каби алоҳида-алоҳида эмас, балки бир-бирига улаб ёзилган. Шунингдек, ёзувнинг турли хил шакллари бўлган. Ёзувнинг бу хусусияти китобатчилик ишида жуда кўл келган. Маълумки, XIV-XV асрлар Урта Осиё китобат санъатининг гуллаб-яшнаган даври ҳисобланади. Бу даврда араб хатида ғоят ажойиб қўлёзмалар битилганлигини жуда яхши биламиз. Китобатчилигимиз тарихида уйғур хатининг ҳам ўрни кам эмас. Мовароуннаҳр ва Хуросонда уйғур хатидаги асарлар асосан Язд, Ҳирот, Самарқанд каби маданий марказларда кўчирилган. Бу давр маданий муҳтида махсус уйғур хатида кўчирувчи котиблар мактаби ҳам вужудга келди. Бизга бундай котиблардан бир қанчасининг номлари маълум. Уларни ўша пайтларда «бахши» деб атаганлар. Жумладан, Язд шаҳрида Мансур бахши, Ҳиротда Абумалик бахши, Ҳасан Қора, Сайил Шамс, Самарқандда Зайнул Обидин, бахшилар яшаганлар. Истамбулда яшаб ижод этганлардан Абдураззоқ бахшининг номи маълум.

Уйғур хати билан ажойиб қўлёзма

китоблар битилган, мажмуалар тузилган. Мажмуага мисол қилиб Яздда 1432 йилда Мансур бахши томонидан кўчирилган қўлёзмани кўрсатишимиз мумкин. Унга «Роҳат-ул-қулуб», «Масала китоби», «Сирож-ул-қулуб» каби насрий асарлар, Хоразмийнинг «Муҳаббатнома»си, шунингдек, қўлёзма котибининг бир қасидаси, Лутфийнинг тўртта ғазали, Қамбар ўғлининг учта, Жавҳарий, Сайид, Қосимнинг биттадан ғазали ва бешта тўртлик киритилган, Ҳошияда эса Рашидиддин Ватвотнинг «Сад калима»сидан бир қисми, ундан ташқари араб хати билан Камол Исфаҳонийнинг форсий девони кўчирилган. 1480 йилда Истамбулда Абдураззоқ бахши тузган қўлёзма мажмуага «Ҳибат-ул-ҳақойиқ», «Маҳзан-ул-асрор» асарлари, шунингдек, Лутфий ва Сакокий ғазалларидан намуналар киритилган.

XIV-XV асрларга келиб Урта Осиёда араб ёзуви уйғур хатини тобора сиқиб чиқара бошлади. Натижада котиблар уйғур хатини оммага кенгроқ етказиш заруратидан келиб чиқиб, айрим китобларда араб ёзувини ҳам қўшиб ишлатишга мажбур бўлдилар. Шунинг учун бу даврда уйғур хати билан кўчирилган матнлар орасида ҳар бир сатр остида араб ёзуви билан изоҳлаб чиқилганларини, шунингдек, уйғур хатида ёзилиб, айрим ўринлари араб хатида ёзиб қўйилганларини ҳам учратамиз. Тарихда турли тил намояндалари талабини назарда тутиб, икки тилда икки хил ёзув билан битилган ёдгорликлар бор. Лекин уйғур хатидаги китобларда иккинчи ёзув турк хатидаги матрни изоҳлаб бориш, маълум ўринларни ажратиб кўрсатишга хизмат қилган. Еки бахши ўз даври удумига кўра айрим сатрларни (масалан, арабча ҳадис, оят ва б.) араб хатида беришни лозим топган. Ҳар икки ёзув бир-бири билан уйғунлашиб, китоб кўркига кўрк қўшган.

Уйғур хатидаги қўлёзма китоблар эътиборли шахслар томонидан махсус буюртирилган бўлиб, улар қунт билан тайёрланган. Китоб саҳифалари миниатюралар, турли геометрик шакллар ҳамда бошқа хилдаги нақшлар билан безатилган. Уйғур хатидаги матн эса ана шу геометрик шакллар орасига ёки нақшларга мослаб кўчирилган эди. Ёзув билан нақшлар ўзаро уйғунлашиб, умумий оҳангдошлик касб этган. Китобат санъатининг энг гўзал намуналари қаторига Британия музейидаги Ориент 8193 номерли мажмуани, «Ҳибат-ул-ҳақойиқ»нинг Самарқанд нусхасини, «Меърожнома» кабиларни киритишимиз мумкин. Бу қўлёзма китоблар ўзининг нафислиги, шарқоналиги, такрорланмас безаклари билан кўрган кишини ҳайратга солади. Турк ёзувидаги китобларда унинг хатига алоҳида эътибор берилган. Турли сиёҳлар ишлатилган. Зарур ўринларда зарҳал рангдан ҳам фойдаланилар эди.

Одатда, араб хатидаги қўлёзмаларда асарнинг номи матн орасига киритилган. Бу борада туркий хатдаги битикларнинг ўзига хос хусусиятлари бор. Уларда дастлаб асарнинг номини йирик ҳарфларда ажратиб ёзиб, ундан кейин битик кўчирилган эди.

Кўринадикки, ҳозир шартли равишда «уйғур ёзуви» деб аталадиган умумтуркий ёзув аждодларимизнинг қадимий битиги сифатида маданиятимиз тарихида катта ўрин тутди. Уйғур хатида битилган ёдгорликларни ўрганиш соҳасида амалга оширилгандан кўра амалга оширилиши лозим бўлган ишлар кўп. Бу ёдгорликларнинг адабиётимиз, тилимиз, халқимиз тарихини ўрганишдаги аҳамиятини бир сўз билан айтиб ўтишнинг ўзи мушкул. Уларни чуқур тадқиқ этиш, аждодларимиз яратган бебаҳо меросдан халқимизни бахраманд этмоқ лозим. Бундай хайрли ишларнинг амалга ошуви фанимизнинг фақат ютуғи бўлади, холос.

سۇنگاک کا ییلیک تاک اران کا ییلیک
 اران کورکی عقل اول سۇنگاک نینگ ییلیک
 ییلیک سیز ییلیک سیز سۇنگاک تاک خالی
 ییلیک سیز ییلیک سۇنگاک کا سونولس الیک

ўқилиши:

Сўнгакка йиликтег эранга билиг
 Эран кўрки ақл-ул сўнгакнинг йилиг
 Билигсиз йилигсиз сўнгактег хали
 Йилигсиз сўнгакка сунулмас алиг

Мазмуни:

Сўнгакда илик бўлгани каби эр кишига билим
 (даркор),
 Эр кишининг кўрки ақлдир, сўнгакнинг [кўрки] илик.
 Билимсиз [киши] гўё иликсиз сўнгак кабидир,
 [Шуни билик] иликсиз сўнгакка қўл урилмайди

Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибат-ул-ҳақойиқ» («Ҳақиқатлар армуғони») асаридан.

(1480 йилда Истамбулда Абдураззоқ бахши кўчирган нусхасидан бир парча)

Қадимги қўшиқ

Ўртамизда катта тоғ бор,
Сен томонга ўтолмайман.
Менга интиқ-интиқ боққан
Кўзларингга чўмолмайман.
Тоғ бошида илон бордир,
Қора илон, захри ёмон.
Тил ўйнатиб ташланади
Сенга томон, менга томон.

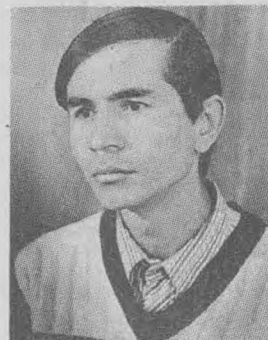
Қора илон, мақсадинг не,
Иккимизни айирмоқми?!
Йўлимизни олис ҳижрон
Саҳросига қайирмоқми?!
Бундан сенга нима наф бор?
Йўлимизни тўсмасанг-чи.
Икки гулнинг ўртасида
Тикон бўлиб ўсмасанг-чи!
Қора илон, даф бўлгина,
Ёр қошига ўтайин-ей.
Менга интиқ-интиқ боққан
Кўзларидан ўпайин-ей.
Қўрқма, қўриб ётганинг ул
Хазинангнинг зори бўлак.
Менинг эса ёр қалбининг
Ганжи, дея жоним ҳалак.
Ёргинамнинг бир боқиши,
Сенинг босиб ётган ўшал
Бағрингдаги сандиқ-сандиқ
Олтинлардан қиммат, афзал!

Яроғим йўқ, сўроғим бор,
Ялинишим бекормикан?
Қора илон инсоф қилиб
Тоғ бошидан кетармикан?
Ёр, илоннинг захри ёмон,
Сен томонга ошолмайман.
Балки менсиз яшарсан сен,
Сенингсиз мен яшолмайман.
Сабринг етса кутавергин,
Фол очмайин ёмонидан.
Ўтаман йўл топиб тоғнинг
Илони йўқ томонидан.

* * *

Ой булутдан тикилган
Либосларин ечади.
Сутдек оппоқ бадани
Ёритади кечани.
Чор тарафдан ҳаёсиз
Кўзлар боқар илғамай.
Тунги қайғудек ёлғиз
Чўмилади жилғага.
Жимирлаган кумуш сув
Қучиб яланғоч танни,
Энтикар, сочиб инжу,
Бузгудайин ўзанни.

Амир Худойбердиев

Бирдан қаттиқ уятдан
Ой қалтирар: шарманда!
Юлдузлар самоватдан
Қараб турган экан-да.
Кияй, дея шошилиб,
Либосини излайди.
(Еллар уни яшириб
Қўйишганин сезмайди.)
Ой изиллар, ўзини
Ололмайин панага.
Ўғриларнинг изини
Гуллар кўмар далада...

Унутилган гул

М.га

Боғнинг хилват чеккасида
Малаклардай ҳур, тоза
Ўсган гулнинг чеҳрасидан
Кўзлар олмаган бўса.
Маъюслигин яширолмай
Бошин эгмиш паришон.
Баҳоридан сафо олмай
Ғунчалари туфлар қон.
Нега бундай? Атроф сўлим,
Яшнамас у, кулмас у?
Нима бўлди сенга, гулим,
Дилингдаги не қайғу?
Зўр хўрсиниқ дудоғидан
Энар, тебранар саслар:
— Нечун мени бутоғимдан
Узиш учун келмаслар?!

Пахта яккахокимлиги (монокультура) кейинги бир неча йил ичида пайдо бўлган ҳодиса бўлмай, балки ўзининг қарийб юз йиллик ривожланиш тарихига эга. Маълумки, ўтган асрнинг 60-йилларида Урта Осиёнинг чор Россияси томонидан босиб олинган 90-йилларга бориб, асосан, тугалланди. Ўлкамиз чоризми ва унинг ривожланиб келаётган капиталистик саноатини биринчи навбатда арзон хомашё манбаи сифатида қизиқтирар эди. Агар 1886 йилда рус тўқимачилик саноати истеъмол қилган пахта толасининг ҳажми 123 минг тоннани ташкил қилиб, шундан 96 фоизи чет эллардан келтирилган бўлса, 1914 йилга келиб тўқимачилик саноати учун жами 454 минг тонна пахта толаси етказиб берилди. Лекин бу толаннинг фақат 48,7 процентигина чет

мамлакатлардан (Америка ва Мисрдан) келтирилган эди. Қолган қисмини эса Урта Осиё халқлари етиштирдилар. Шундай қилиб, 1886—1914 йилларда рус тўқимачилик саноатига Урта Осиёдан пахта толаси етказиб бериш 42 марта кўпайди. Агар 1888 йилда регионда 13,2 минг гектар

Монокультура ҳақида

суғориладиган ерга пахта экилган бўлса, 1914 йилга келиб бу кўрсаткич қарийб 600 минг гектарга етди. 1916 йилга келиб пахтага ажратилган экин майдонларининг умумий ҳажми революциягача максимал нуқтага — 748 минг гектарга етиб, энг юқори,

яъни 301 минг тонна пахта толаси таъйёрланди.

Фарғона водийси революцияга қадар ҳам Урта Осиёда асосий пахтачилик райони бўлган. 65 фоиз пахта майдони водийда эди. Бу ерда монокультура ўша йиллардаёқ илдиш ота бошлаганди. Чунки суғориладиган ерларнинг 75 дан 100 фоизигача пахта экилар эди.

1920—30 йилларда «пахта мустақиллиги учун кураш», «пахта учун кураш — социализм учун кураш» шiorлари остида янги ерлар ўзлаштириш ҳамда ғалла ва бошқа экинларни қискартириш ҳисобига пахта экиладиган майдонлар жадал суръатлар билан кенгайтирилди.

1914—1929 йиллар орасида Ўзбекистоннинг суғориладиган ерларида пахта экин майдони 41,5 процентга

Сенинг бахтли бўлишингни истайман, ўғлим. Бахт деб, мен сенга данғиллама саройларни, энг сўнги марказдаги автоларни, кўз тушса қамашувчи биллур қандилларни ва яна баҳоси чайқовда уч баробар қиммат турадиган «импорт» кийимларни тортиқ қилолмайман. Сабаби, менинг тасаввуримдаги бахт булардан жуда йироқ.

Мен сенинг онангман, менинг тугал бахтим шу. Сенинг йўлингда торган заҳматларим, азоб-қуқубатларим ҳам доим менга ҳузурбахш. Негаки, сен улғаяяпсан, негаки, сен менинг эртанги кунимга айланаяпсан!

Тасаввур яхши нарса. Бугунни яшаб, эртанги кунга етиш ва келажакни башорат қилиш учун тасаввурнинг ўзини кифоя қилмайди. У инсонни янада олға интиштирувчи оний эҳтирос, холос.

«Инсон даҳо даражасига етиши мумкин ва шундай бўлади ҳам». Қаредир ўқиганим бу иборани мен дезарли ҳар кун такрорлайман. Ва беҳосдан, бошқа бир ҳикматни орқасидан қўшиб қўяман: «Инсон энг худбин махлуқ даражасига ҳам етиши мумкин», (ва шундай бўлиш-ликдан ўзинг асра) Вир-бирини инкор этувчи бу икки аксиоманинг қўлларни беқийёс.

Ҳозир ёшларнинг маънавиятига жиддий зарар етаётганлиги, аксарият ўсмирларнинг ўта номуносиб ҳатти-ҳаракатлари ҳақида ташвишланиб гапирилмоқда. Аслида ҳам ўн-ўн беш

ёшдаги болаларнинг қорадори чекиши, текин пул топиш, ўғирлик йўлига кириши ва жиноят содир қилиши ачинарли ҳолдир. Бу ўсмирлар қандай қилиб ашаддий жиноятчига айланишяпти? Нега улар эрта «улғайишяпти»?

Ҳамма бола онадан бир хил туғилди. Уларнинг шаклланишини эса, оиладаги муҳит, қарашлар белгилайди. Инсон тарбияси масаласида ўта саводли бўлиш ҳам «шоҳ санъатдир». Баъзан шундай «шоҳ санъаткор»лар йўқлиги сабабми, энг намунали деб қараладиган оилалардан ҳам «безори»лар етишиб чиқади. Негаки бу

Ўзинг соҳиби ИНОЯТ

«безорилар» гўдақлигиданоқ яхши еб, сара кийиниб тенгқурларидан бир поғона юқори юришга мослашиб улғаядилар. Уларнинг назарида, заёт доим шундай давом этиши шарт. Аммо, ҳаёт шундай давом этмаса, истаганлари муҳайё бўлмаса, уларнинг «жинкўчалар»га кириши шубҳасиз. Сен ҳам яхши эслайсан, ўғлим, шу йилнинг март ойида Ўзбекистон телевидениеси орқали республика Ички ишлар министрлиги билан журналистларнинг очиқ суҳбати намоён бўлди. Шунда Ўзбекистон ССР Ички ишлар министрининг ўринбосари Ғ. Раҳимов болалар содир этаётган жиноятларда ота-оналарнинг «хизмати» салмоқли ўрин тутганини алоҳида таъкидлади. Мисол тариқа-

сида у тошкентлик савдо ходимининг ўн уч яшар ўғли кўчага «Жизули» миниб чиқгани ва бир неча болани бостириб кетганини айтди.

Кел, энди фикрларимизни уйғунлаштириб олайлик. «Она суги оғзидан кетмаган» бу ўспирни фожиасининг бош сабабчиси ҳали айтганимдай, «шоҳ санъаткор» — унинг ота-онасидир. Ота эрка ўғлига машина ҳайдашни ўргатган, унга эрк берган, эҳтиёсизлик қилиб ёш боланинг қўлига машина калитини тутқазиб қўйган. Балки ота фожага рўй беришини ўйламагандир. Лекин фожа содир бўлди, сўнги пушаймон, афсуски, унинг ўзига ёв бўлади, холос. Кўрдингми, оддийгина лоқайдлик оғир кўргиликларга олиб келяпти. Таёқ яна ўша «шоҳ санъаткор» бошида синаяпти. Мана бу сагрларга қулоқ тут:

Эй боғбон, ўзинг соҳиби иноят, Аҳволимга бўлгил эмди ҳимоят. Дашти жунун ичра сарсон ўлмайин, Ноҳақ йўлдин ёнушмағай жиноят. (Дилшод)

Сенинг ёшингдагилар ҳар нарсга қизиқувчан, ўзини кўрсатиш ва тақлидга мойил бўлишади. Бунинг ижобий ва салбий томонлари бор. Ижобийлик сенинг ёшингдагилар учун КАМОЛОН белгиси, салбийлик эса имжониятларни бой бериш, вақтдан кечикиб «уйғониш». Яқинда телевизордан болаларга аталган «Катта саргузашт» фильмини кўргандим. Унда шундай саҳналар борки, кўриб ёқа ушлайсан киши. Унлаб болалар КамАЗнинг тумшуги, кабинаси устига миниб олишади-да, сайр қилишади, қандайдир фидойи пионерлар яхши ниятда(!) «Жизули»га ўтириб ўрмонга йўл олишади. Машина рулида ўтирган ҳам қизил галстук таққан бола. Болаларга аталган асарлар,

ошган бўлса, Туркменистонда 38, Тожикистонда 28 мартага кўпайди. Шунга мувофиқ равишда галла ва бошқа донли ўсимликлар экиладиган майдонлар бизнинг республикамизда 31, Тожикистонда 50, Туркменистонда 18 процентга қисқарди. Шу билан бирга полиз, боғ ва узумзорлар билан банд бўлган майдонларни сезиларли кенгайтириш имкониятлари ҳам чекланди. Илгари Ўрта Осиёда галла маҳсулотларига бўлган эҳтиёж ички резервлар эвазига тўла қондириларди. Пахта экиладиган майдонларнинг кескин ўсуви ҳисобига ўлкада дон тахчиллиги вужудга келди. Агар 1927—1928 йилларда Ўрта Осиёга ташқаридан 560 минг тонна дон маҳсулотлари келтирилган бўлса, бу кўрсаткич беш йилдан кейин 820 минг тоннага етди.

50-йилларда қўриқ ва бўз ерларни ўзлаштириш учун умумиттифок ҳашири бошланди. Жиззах ва Сирдарё музофотларида, кейинчалик Қарши ва Сурхон-Шеробод, Бухоро ва Қуйи

Амударёда янги-янги пахта майдонлари очилди. Бу эса 60-йилларнинг бошидаёқ Амударё ва Сирдарё ҳамда Орол денгизиде сувнинг кескин камайишига олиб келди. Шундай бўлса-да, ҳозир республика агроноати комплексиде пахтачиликнинг ҳиссаси 70 фоизни ташкил этади. Республикадаги барча экин майдонларининг деярли ярмига, яъни 2 миллион гектардан ортиғига пахта экилмоқда.

Шуни қайд қилиш лозимки, жаҳон пахтачиллиги аллақачон интенсив йўлдан, гектар ҳосилдорлигини ошириш ҳисобига ривожланмоқда. Кейинги 40 йил ичида жаҳонда пахта ишлаб чиқариш 2 мартага ошган бўлса, пахта экиладиган майдонлар 10 процентга қисқарди. Бизда пахтачиликда экстенсив йўл ҳамон сақланиб келмоқда.

Қайта қуриш, жамият ҳаётининг барча жаҳаларини демократлаштириш амалга оширилаётган бир пайтда пахта яккаҳокимлигига чек қўйиш, пахта ишлаб чиқаришни

оқилона доирада чегаралаш пайти етди.

Табиийки, биз пахта етиштиришдан бутунлай ёки жуда катта миқдорда воз кечолмаймиз. Гап монокултура-ни жиловлаш, пахта экиладиган ер майдонларини жиддий суратда камайитириш устиде бормоқда. Агар ҳолисона фикр юритадиган бўлсак, шуни айтиш керакки, иқтисодий мустақил республика, бутун халқ пахтачиликдан жуда катта фойда кўриши аниқ. Чунки уни ташқи ва ички бозорда истаган маҳсулотга айирбошлаш мумкин. У қиммати тезда бузилмайдиган маҳсулот. Полиз, сабзавотчилик ва боғдорчилик маҳсулотлари эса бундай вазифани бажармаслиги мумкин.

Лекин пахта республиканинги ўзида иложи борича кўпроқ қайта ишланиши ва тайёр маҳсулотга айланиши учун ҳам жон куйдириш лозим.

Нурислом ТУХЛИЕВ,
иқтисод фанлари доктори

табиийки, юксак тарбиявий аҳамиятга эга бўлиши керак. «Катта сарғузашт»ни томоша қилган ўсмирлар эса, гарчи кўлларида бир иш келмаса-да, машина миннети, гаройиб хунарлар кўрсатишга ошиқлиги табиий. Демак, биз ҳам шунага ўхшаш асарларимиз билан болалар тарбиясига жиддий таъсир этамиз ва ўз навбатида содир бўлаётган жиноятларнинг кўпайишига сабаб бўламиз. Айниқса, шу кунимиздаги кўнгилсизликлар кишини довларитиб қўяди. Мўйлаби энди сабза урган, кўринишдан ўқтам, одобли йигитча куппакудузи чўнтаккесарлик қилади. Еш қизларнинг, кексаларнинг йўлини тўсиб, дўқ-пўписа билан ҳамёнини тортиб олади, тақинчоқларини юлқийди. Мана буниси ҳаётий мисол: етмиш тўрт ёшли Ҳаким отани яхши танийсан. Ҳаким ота одағидек, алоқа бўлимидан пенсиясини олиб қайтаётганида, уч-тўрт ўспирин отага тажовузлик қилиб, бор-йўқ пулини олиб қўйишади. Бу ҳам етмаганидек, уни тош билан уриб жароҳатлашади. Эҳтимол, бу воқеа овлоқ ерда содир бўлган-у, атрофдагилар новоқиф қолишгандир. (Чўнтаккесарлар билишади қайси пайтда иш тугишни!) Ҳаким ота ёрдам сўраб участка инспекторига борса, у бамайлихотир: «Э отахон, энди биз уларни қаердан топамиз? Хафа бўлманг, ҳозир жуда кўпайиб кетган бундайлар. Мана сизга озроқ... ул-булга яратиб турасиз, кейинги пенсиягизча яна бир ой бор», деб пул узатибди. Ҳаким ота: «Мен сендан пул сўраб келмадим, ўғлим. Киссавурлар кўпайиб кетган деб маъруза ўқишингни қара. Ҳамёнини йўқотган — мен индамай кетсам, тартиб-интизом соқчиси — сен индамай кетсанг, эрта-индин тўшақда пистирма ушлаб ётишга тўғри келади-ку», дебдилар. Кунора қуло-

ғимизга чалиниб турган машина ўғирлашлар, эгалари ишда бўлган уйларини ўмарилар нега камаймапти? Бу жиноятчиларни тартибга чақариш нега мураккаблашиб қолди? Бу ота-оналарнинг бефарқлигиданми ёки мактаб ва бошқа таълим муассасаларининг хўжақўрсинга иш тугишлариданми? Ҳа, худди шундай.

Ешлик — жуда катта қудратга эга. Ешлар уддасидан чиқмайдиган иш йўқ. Шунинг учун уларни ишга банд қилмай, бекор, ўз эркини ўзига бериб қўйиш ёшларнинг ўзи учун ҳам, жамият учун ҳам фақат зарар келтиради. Шу ўринда Япониядаги бир яхши одағни эслаб ўтмоқчийдим. Меҳнатга лаёқатли ўсмирлар қизиқиш ва истақларига қараб ўқишдан бўй вақтларини завод-фабрикалар ва турли хил ишлаб чиқариш корхоналарида ўтказишаркан. Уларнинг ишига қараб пул тўлараркан. Ўсмирлар ўз кучлари, пешана терлари билан «бойишади», рағбатлангириш уларнинг меҳнатга бўлган иштиёқларини янада кучайтиради. Бундан жамият ҳам катта фойда кўради. Ўсмирлар эса бўй вақтларини турли хил бемаъниликларга сарфламайдилар.

Ўғлим, эггибор берганмисан, ҳув анови икки дарахта: биринчиси бу — сенинг олма дарахтинг, иккинчиси сал нарида ўсаётган сирен. Сиренга қара, тарвақайлаб хоҳлазан томонига қараб шох ёзган, сенинг олма дарахтинг эса унинг акси. Чунки сен уни доим парваришлаб, эрта баҳорда бутаб турасан. Меҳрда, тўғри парваришда ҳам хосият кўп, ўғлим.

Менинг фикрим

«Ешлик» журналида эълон қилинган Хулқар Ҳамроеванинги «Ўрнинг йўқолмасин, Болакай» номли танқидий мақоласиде кўтарилган масалаларни жуда тўғри деб ҳисоблайман. Кўрсатилган ҳамма камчиликлар то ҳозирги кунгача давом этапти. Қишлоқ болалари қанча бетоб бўлиб, касалхоналарда ётишибди, сариқ касал, ревматизм, ошқозон-ичак касалликлари, бош оғриғи, танзилит сингари касалликлар айниқса кўп учрайди; ота-оналари қатори ишласалар ҳам уларга эггибор кўнгилдагидай эмас. Қачон аҳвол яхшиланир экан, деб ўйид қила-қила ёшликни ўтказамиз. Мана, оддий мисол. Бизнинг Қарнаб қишлоғимизда на бир маданият уйи, на бир клуб, на катта, ёруғ кутубхона бор. Бизлар мактабга борамиз, келамиз, ундан кейинги 7—8 соатни унумсиз ўтказамиз.

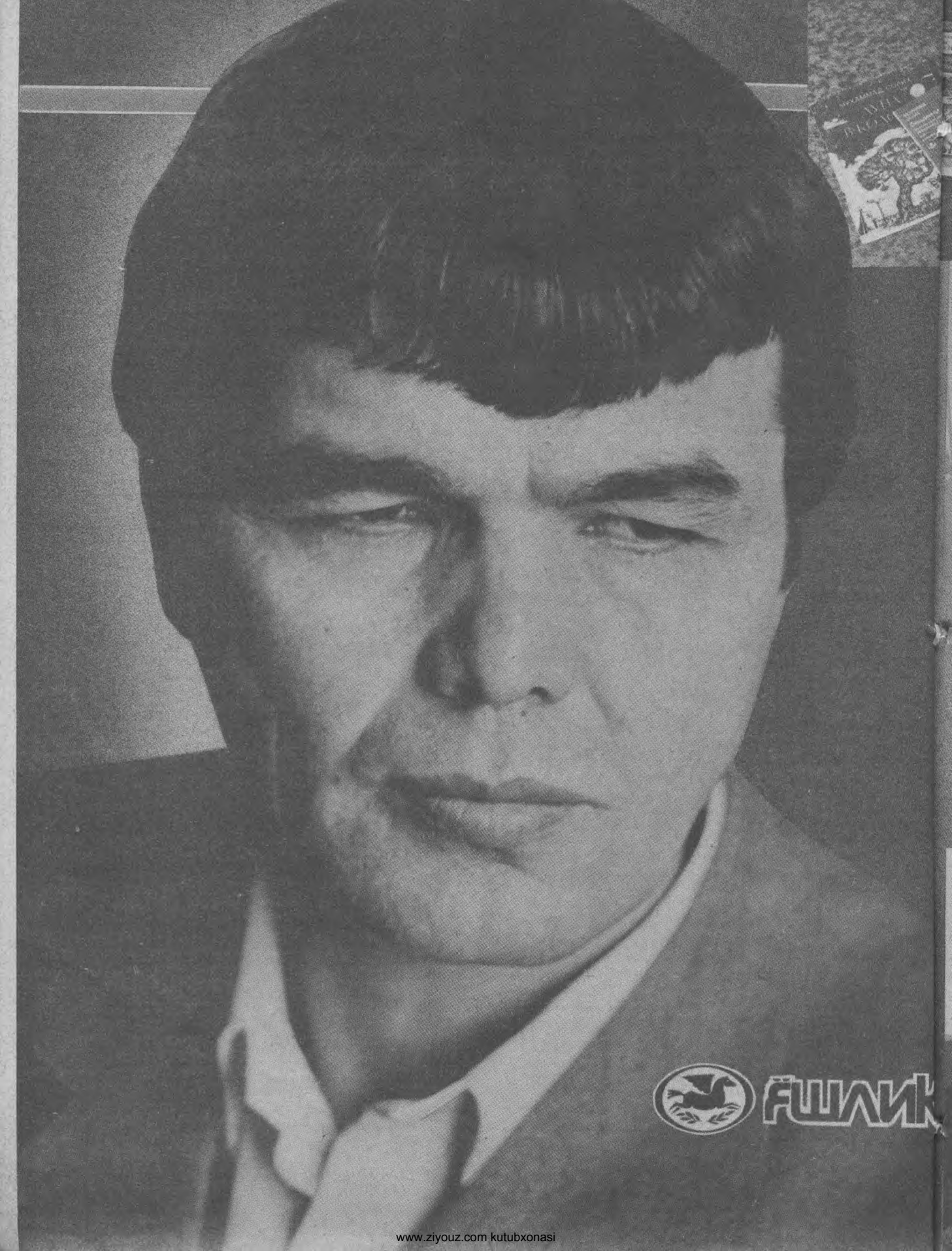
Ҳай, мактабимиз озода ва чиройли бўлиб қолди. Директоримиз ўзгариб. Лекин қишлоқ қачонгача бундай аҳволда қолади? Е қишлоқ «директорлари» ҳам алмашса, ўзгарармикан?

Ҳурматли редакция ва Ҳ. Ҳамроева, Сизларга катта раҳмат! Қишлоқ болаларининг ҳаётини шаҳарлик тенгдошларимизга кўрсатиб бердингизлар. Азиз шаҳарлик тенгдошлар, бизнинг ҳаётимизга «ҳавас»ингиз келсин, дегим келади.

Илтимос, журналга шу мактубини чиқарсангизлар, зорак қишлоқ раислари кўриб, уялиб, тушуниб, шунга қараб иш юритсалар.

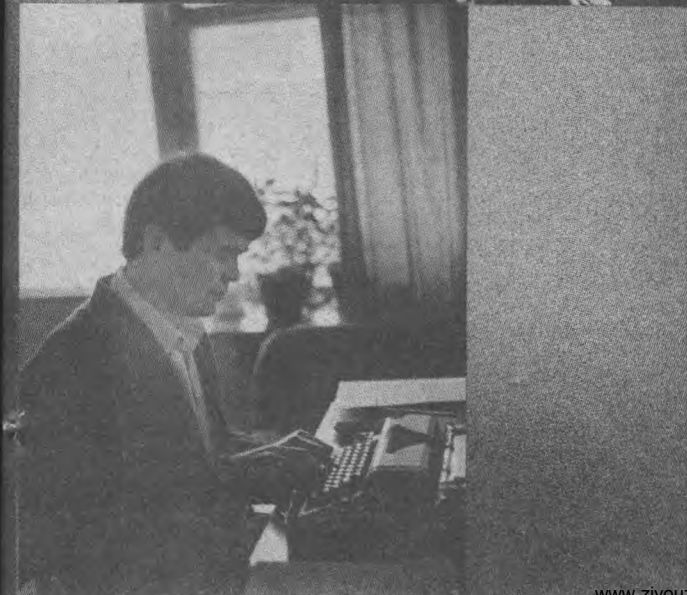
Жамила ҚУРБОНОВА,
Самарқанд область Советобод
районидаги Қарнаб қишлоғидан.

Матлуба ҲАМРОЕВА

НИГОХ

МУҲАММАД СОЛИХ

Шундан шоирлар борни, улар ўзликни буюк
 лодда эрта таниган, дунёнинг бош Сўзи у
 қалбларида пинҳон етганини ҳис қилган юндо
 қорлардир. Навқирон шеърятимизнинг ис
 тевдодли вакили Муҳаммад Солиҳ ана шу
 характердаги шоирлардандир. Унинг «Яшай
 ман, Токи бу табиат Менга қараб сезским
 доимо Узининг нақадар буюқлигини», дейиши
 ҳам бежиз эмас. Муҳаммад Солиҳ шеърла
 рининг ички ҳақиқатини белгилловчи етакчи
 руҳ — Шахс ўзлиги. Шоирнинг поэтик тал
 қинларида ўзликни англаш халқ ўтмиши ва
 келажакига назар ташлаш, она юртни таниш
 тушунчалари билан уйғунлик касб этади.
 Унингча, «Буюк бир халққа қараш учун
 одамнинг ўзида буюк бир ахлитлик», «фақат
 ўзининг ўлими юзига» тик қарайдиган жасо
 рат, мардлик керак. Буни у бир Юрак, ало
 ҳида бир вужуднинг «улкан лашкар» даража
 сига эришиши деб таърифлайди:

*Одам жамлаб олса узини,
 Узини катта бир майдонга йиғса,
 У улкан лашкардир.*

Муҳаммад Солиҳнинг ўзбек тилида олти
 рус тилида иккита шеърини тўпламлари боси
 либ чиқди. Агар уларни варақлаб кўрсангиз,
 Ватан ва халқ сўзлари қўлланилган ўн тага етар
 емас шеърни учратасиз. Бироқ шоир маж
 муаларидаги деярли барча шеърларда Ватан
 бор, уларнинг деярли барчаси халқ ҳақида.
 Улар элни севишга, она диёр ва дунёни таниш
 га ўргатади.

Шеър — Эрк эҳтиёжи. Шеър — Руҳга саё
 ҳат. Шеър — Покланиш, сийратининг аёсиз
 тозалаш истаги. Чинакам шеър — дард ёлқини.
 Шу ёлқин бўлмаса одамнинг ичи қорайиб кета
 ди. Шунинг учун ҳам истеъдод нафаси билан
 ёзилган шеърларни ўқиганингизда дилнингизда
 сеҳрли бир равшанлик туясиз. Муҳаммад
 Солиҳ шеърлари ана шундай фазилат ва ҳус
 сиятлари билан келажакда ҳали кўп юксак
 дидли ўқувчиларга маъқул ва манзур бўлади.

Шерали Турдиев

Маорифат қалдирғочлари

ГЕРМАНИЯДА ТАЪЛИМ ОЛГАН ТУРКИСТОНЛИК
ТАЛАБАЛАР

Октябрь инқилобига қадар ва 20-йиллар бошларида хорижий Шарқнинг Қоҳира, Стамбул каби шаҳарлари дорилфунунларида ўқиб қайтган Ғозиолим Юнусов, Абдурауф Фитрат, Холид Саид Хўжаев, Миён Бузрук Солиҳов, Мулло Бекжон Раҳмонов ва бошқаларнинг янги ўзбек маданиятини ривожлантиришдаги хизматлари ва сўнги фожиали тақдирлари ҳақида бир қадар маълумотларга эгамиз. Лекин ўша йиллари Фарба, айниқса, Германияга ўқишга кетган туркистонлик талабаларнинг ўқиш ва ишлари бизга қоронғу, Германияга Туркистондан талабалар юбориш ҳаракати қачон бошланган? Бу ҳаракатнинг ташаббускорлари, ҳомийлари кимлар эди? Дастлаб Германияга борганлар кимлар, улар қайси шаҳарларда ва қандай мутахассисликлар бўйича ўқишган?

20-йиллардаги айрим матбуот материалларининг хабар беришича, Туркистондан четга, масалан, Германияга ўқишга юборишни дастлаб 1921 йилда «Ўзбек билим ҳайъати» тузган «Кўмак» уюшмаси бошлаган. Бу ҳақда «Туркистон» газетасининг 1923 йил 27 январь сонида «Хумсонлик» тахаллусли муаллиф «Сўнги кўмакни кимлардан кутишимиз керак?» мақоласида шундай ёзади: «Туркистондан четга бориб ўқиш учун 21-йил бошларида «Ўзбек билим ҳайъати» томонидан бир лойиҳа тузилиб, бошда студент Саидалихўжа бўлган ҳолда бир неча ўқувчиларнинг рўйхати олинди, ҳукуматга топширилган эди. Бир неча муддат бунинг кетидан юриб, натижада ҳукуматимизнинг моддий кўмак бераолмаслиги билинган, бу масала ўз-ўзидан тўхталди. Лекин ўқиғувчиларнинг орасида кўтарилган четга кетиб ўқиш ҳаваси эса бунинг билан битмади. Ўқиғувчилардан қайси бир ўзига тўқлари (гарчи борлиқ нарсаларини сотиб бўлса-да) яна четга кетмак орзусида бўлинди.

Буларнинг ўзaro ташаббусини кўрган «Билим ҳайъати» четдан томошачи бўлиб тураолмади. Ва четга кетувчи студентларнинг ўзларидан бир комиссия тузиб ва ўз аъзоси Саидалихўжани шул комиссияга бошлиқ этиб, «Кўмак» остида бир уюшма тузди. Уюшма кеча-кундуз ишлаб бир кишини четга жўнатаолди.

«Кўмак» уюшмасининг ёрдами билан Германияга ўқишга кетган ўша биринчи ўзбек талабаси ким эди? У Германияга қачон кетди ва қайси ўқув юртида ўқиди, унинг ўқиши, моддий аҳоли, Туркистон билан алоқаси қандай бўлди?

«Қизил байроқ» газетасининг 1922 йил 29 июль ва 1 август сонларида босилган хатга қараганда шу вақтга қадар Германиядаги Зироат академиясида фақат тошкентлик Абдулвоҳид Муродов исми талаба ўқиб турган. Хат муаллифи ҳам

айни шу Абдулвоҳид Муродий бўлиб, Тошкентдан олган мактубларидан бирида ватандошлари томонидан Оврўпага талабалар юбориш мақсадида уюшма тузилганлиги хабарини ўқиб ғоят хурсанд бўлганини, бир йилдирки, Европада ёлғиз ўзи ўқиётганлигидан ўксинганлиги ва жаҳон ёшларининг қизиқиши ва интилишлари Туркистон ёшлари учун ҳам ибрат эканлигини изҳор қилиб ёзган эди: «Бир йилдирким, Оврўпада яшамоқдаман, илм-маорифда Оврўпанинг биринчиси бўлган Германия дорилфунунларида бутун дунёдан, ҳатто татарлардан ўнлаб, турклардан эса минглаб талабалар бўлгани ҳолда бизнинг Туркистондан мендан бошқа талаба бўлмаслиги юрагимни парчаламоқда, бошқаларга ҳасад сезгиси уйғотмоқда эди. Мана сизларнинг бу хайрли муборак ташаббусингиз кўп йиллардан бери кулмаган кўнглимни кулдирди. Ва руҳимга жон берди.

Германияга келганимдан сўнг Оврўполиларни яқиндан танимоққа муваффақ бўлдим... Маорифда, илмда булар бутун Оврўпада устод ҳисобланадилар. Немисларнинг олий мактабларида юзлаб америкалик, француз ва инглизларнинг бўлиши ва бу ерда муҳандис тўпламоқ учун бирмунча Ҳайъатларнинг келиши менинг бу даъвомни исбот этар.

Сўнгра бошқа Оврўпа давлатларига қараганда энг яқини ҳам шудир. Шўролар ҳукуматининг Германия билан яхши алоқада бўлиши ва Германия билан Шўролар Россияси орасидаги мувоҳадалар яна бизни Германияга тортар. Шул сабабларга кўра Оврўпага юборилатурғон талабаларнинг энг аввал Германияга юборилмоғи ҳар тўғридан ақлга мувофиқдир. Бунга муваффақ бўлмоқ ҳам унча қийин эмас. Бизнинг ўз тилагимиз ҳам, Шўролар ҳукуматининг бу кунги сиёсати ҳам бу фикрга тўғри келадир».

Революциядан кейин Фарбий Европада ўқиётган биринчи ўзбек йигити Абдулвоҳид Муродийнинг бу мактуби, рағбати ва Туркистон ёшларига қизғин тарғибини кўрган тошкентлик бир гуруҳ маориф ва маданият ходимлари унинг моддий таъминоти учун пул тўплаб жўнатадилар. Булар орасида туркистонлик Саидносир Миржалолов (20 минг сўм), шоир Абдулҳамид Сулаймон (Чўлпон) (7500 сўм), Мунаввар Қори Абдурашидхонов, Шокиржон Раҳимийлар бўлган. Бундан ташқари Тошкент зиёлилари 2 декабрда бир адабий кеча уюштириб, ундан тушган фойдани (75 минг сўм) ҳам Германияга, Абдулвоҳидга юборганлар («Туркистон» газетаси, 1922 йил, 18 декабрь.)

Абдулвоҳид Муродийнинг замондошларидан бири, марҳум шарқшунос олим Лазиз Азиззоданинг хотирасида унинг

инкилобдан бурун Маннон Уйғур, Абдулхай Тожилар билан бирга 1916 йилнинг ёзида Шайхонтахурдаги Мерганча маҳалласида очилган муаллимлар курсини тамомлаганини биланми; холос. (Лазиз Азиззода. «Саргузаштимдан бир лавҳа» (Кўлёмза, 20-бет. Шахсий архивдан.)

Шундай қилиб, ўзбек совет театрининг асосчиси Маннон Уйғур, таниқли жамоат арбоби Абдулхай Тожи ва шарқшунос олим Лазиз Азиззодининг мактабдоши тошкентлик Абдулвоҳид Муродий Берлиндаги Зироат академиясига бориб ўқиган биринчи ўзбек талабасидир. Бу ташаббус сал кейинроқ, 1922 йилнинг августидан бошлаб Туркистондан Германияга бир гуруҳ маҳаллий йигит ва қиз қалдирғочларни ўқишга отлантиради. Бу ҳаракатнинг сабаб ва мақсадлари, келгусидаги аҳамиятларини шу даврда биринчилардан бўлиб, машҳур ўзбек шоири Абдулҳамид Сулаймон Чўлпон, Берлин университети талабалари Аҳмад Шукрий, Аҳмаджон Иброҳим ўғли ва Хайринисонинг отаси Мажидхонлар ўз мақола ва хатларида фахрланиб ёзадилар.

«Қизил байроқ»нинг сўнги сонларидан бирида Оврўпага ўқимоқ мақсадида бир ўзбек қизининг кетмакка ҳозирланганлиги ёзилган, — деб ёзади бу ҳақда шоир Чўлпон. — Биз сўнги вақтларда ўзбек ёшларининг узоқ элларга, ёт юртларга кетиб билим орттирмоқ учун жуда қизиқиб борганликларини кўриб севинмоқдалар. Бу ҳаракатга тўғридан-тўғри аралашмаганларнинг вазифаси восита билан бўлса-да кўмак қилмоқ, қўллашмоқдир. Бу ҳол бизнинг келгусимиз учун катта умидлар берганлигини унутмайлик.

Чор ҳукумати вақтида ички Россия мусулмонларини чўқинтирмоқ ишида Рустами зол бўлган бизнинг маълум Остроумов тўрамининг устоди саналган машҳур Ильминский чўқинтириш сиёсатининг пири бўлган Победоносевга ёзган хатида:

«Ерлиқ халқ орасидан бизнинг учун фойдалиқ ва ҳеч бўлмаганда зарарсиз кишилар ўрусча тилни тутилиб, уялиб гапиратурғон, ўрусча ёзғонда бирмунча хато билан ёзатурғон, бизнинг губернаторимиздан эмас, ҳатто устал бошлиғи (мирза)-миздан ҳам кўрқатурғон кишилардир», — деган эди.

Бунга қарши биз рус тили билан эмас, ҳатто Оврўпа маданий миллатларининг тили ва билими билан жавоб берсак, одам қатори яшамоққа албатта ҳақ қозонамиз.

Энди бу эзгу ҳаракатга тарихимизда кўраолмаганимиз бу нарса кўшилса, яъни ўзбекнинг эркин йигитлари эмас, тутқун қизлари ҳам Ильминский васиятига қарши исён бошласа, ўзи учун энг тотли бўлган элидан, ота-онасидан кечиб неча минг қақирим ерга кетсалар, одам қатори яшаш ҳаққини, туртки емасдан, урулмасдан кун кўриш ҳуқуқини ортиғи билан қозонаоламиз.

Ўзбек хотин-қизлиғи ҳуқуқ ва эрк учун кураш бошламоқда. Ўзбек қизининг Ғарбга, ғарбнинг чин билим, чин маданиятига қараб юриши унинг ҳақ-ҳуқуқини бутун элнинг ҳақ-ҳуқуқи билан бирга тез ва тез фурсатда қўлга келтурғусидир» (Абдулҳамид Сулаймон. «Истиқбол учун кураш». «Қизил байроқ» газетаси, 1922 йил, 2 сентябрь.)

«Кўмак»нинг ташаббусидан чексиз шодланган оталардан бири тошкентлик Мажидхон исмли киши ўз хатида қизи Хайринисо билан фахрланиб, маърифатпарвар зиёлилардан олган табриклари учун ташаккур изҳор этади: «Эзилган миллатлар қоронғуликда қолган юртини келгусида чин билим билан ёритмоқ учун бу йил хорижга кетган талабалар орасида қизим Хайринисо ҳам бор эди.

Билим учун узоқ элларга биринчи ўзбек қизини юбориш шарафи, шукрлар бўлсинким, менга насиб бўлмиш. Ҳозир мен шу муносабат билан ҳар ердан қўтлаш хатлари олмақ-

Германияда ўқиган туркистонлик талабалар. Берлиндаги «Озод Шарқ» нашриётида туркистонлик талабалар томонидан нашр этилган ўзбекча «Кўмак» [1923 йил, 1-сон] номли илмий, адабий, ижтимоий журналнинг биринчи саҳифасидан кўчириб босилмоқда.

даман. Уларнинг ҳаммасига бирдан, айниқса, қизғин туйғулар билан қутлаган Масков ва Бокудаги талабаларимизга, Қозон ва Оренбург маданият ва маориф ходимларига, ёш шоиримиз Боту ўртоққа ташаккуримни билдириб, билим истаб дунёнинг ҳар томонига ёйилатурғон йигит ва қизларимизни «Кўпайсин!» — дейман. («Туркистон» газетаси, 1923 йил, 18 декабрь).

«Қизил байроқ» газетасининг муҳбири Сирожий, Берлин дорилфунуни талабаларидан А. Иброҳимов, маҳаллий зиёлилардан Салимхон Тиллахонов ва бошқаларнинг мақолаларида эса шу йилларда Туркистон, Хева ва Бухородан Германияга ўқишга борган талабалар, уларнинг миллий состави ва жинси, немисларнинг уларга бўлган муносабатлари, талабаларнинг ўқиш ва маданий, маърифий ишлари ва бу соҳадаги турли муаммолар ўртага ташланади.

Сирожий «Германияда ўқиғувчи мусулмонлар» («Қизил байроқ» газетаси, 1922 йил, 21, 31 август) мақоласида Германияда ўқий бошлаган туркистонлик ёшлар, уларнинг миллий мансубияти, жинси ва сони, хорижий шарқдаги Арабистон, Ҳиндистон, Туркия талабаларига нисбатан қиёсий миқдори, бу ердаги туркий қавм талабаларига немисларнинг муносабати ва бунинг аҳамияти ҳақида бирмунча батафсил тўхталиб, ёзади: «Мақтабга қабул қилингандан кейин Русия мусулмон ўқувчилари учун кечинишга пул топлқоқ Гоят даражада қулайдир. Европа урушидан кейин турк қавмининг тилларини ўрганмакка немислар орасида буюк бир мароқ кўзгалди. Ҳар бир ўқиғувчи ўз қавмининг тилини олмонларга ўқитиб, маишатини таъмин қиларлик пул топаолур. Иккинчи йўл эса Шарқ кечалари ясашидир. Билетлари жуда қимматбаҳолик бўлса ҳам немислар Шарқ кечаларига зўр мароқ билан келурлар. Шунинг учунда Германияга борғувчи талабаларнинг миллий кийимлар олиб бормоқлари лозимдир...

Германияда мусулмон талабалари: Усмонли турклар — 1000. Буларнинг ҳам аксарияти хусусийлардир. Миср араблари — 400, татарлар — 40. Буларнинг 12 таси ҳукумат томонидан таъмин қилинади. Озарбойжон туркларидан — 701, Қримлардан — 2; кавказлик тоғ халқларидан — 6; ўзбеклардан хусусий бўлароқ бир ўқувчиси бор. Шуниси ажабланарлики, усмонли турклар билан татарлардан бошқа ҳеч бир қавмдан Германияда ўқувчи қиз-хотинлар йўқдир.

Ҳозирда борадиган ўқувчилар ҳисоби: Бухородан — 46, булардан 2 таси татарлар, қолгани ўзбеклар; Хевадан — 5; Қозоғистондан — 15; Бошқирдистондан — 10; Татаристон — 10; Туркистондан боратурғон ўқувчиларнинг сони ҳозир маълум эмас... Булардан ташқари Тошкентдан хусусий бўлиб 5 ўзбек (буларнинг бири қиз), татарлардан 14 (буларнинг 8 таси қиз) кетадурлар».

Салимхон ва А. Иброҳимов ўртоқларнинг хатларида эса биринчи марта Германияга Туркистон ва Бухородан ҳукумат ва хусусий ҳисобдан кимлар ўқишга кетганлиги, уларнинг амалга оширмоқчи бўлган маданий-маърифий тадбирлари, ниятлари кўрсатилади. Уларнинг ёзишига қараганда, бу ўлкалардан Германияга Бухоро ҳукумати ҳисобдан Саидалихўжа, Аҳмад Шукрий, Абдусаттор Абдужаббор ўғли, Вали Қаюмлар ўқишга кетишган. Бундан ташқари Иброҳим Аҳмадхон ўғли, Султон Маматқулов, Тўлаган Мўмин ўғли, Темирбек Қозибек ўғли, Бетлеев, Азимбек Байрамхон ўғли, Абдурахмон Муниббой ўғли, Хайринисо Мажидхон қизи, Солих Муҳаммад ўғли, Абдувоҳид Исҳоқ ўғли, Абдуваҳоб Муродий каби ёшлар ҳар турли ўқув юрларида билим олишган.

Ўз таъминоти билан ўқийдиганлар Марям Жуманиёз қизи, Тоҳиршоҳ Гирий, Саида Шераҳмад қизи, Насриддин Шераҳмад ўғли, Фузали Шераҳмад ўғли бўлганлар. (Салимхон. «Кўмакнинг жавоби», «Туркистон» газетаси, 1923, 29 июль). Улар Саидалихўжа раҳбарлигида Тошкентдаги «Кўмак» уюшмасининг Берлин бўлимини очиб, Германияда ўқиётган туркистонлик талабаларнинг маданий ва маърифий эҳтиёжлари, мақсад ва интилишларининг дастлабки самараси ўлароқ «Кўмак» номли бир ижтимоий-сиёсий, адабий ва илмий журнал нашр этмоққа киришганлар. «Кўмак» уюшмасининг фаолияти фақат ўзбек ёшларининг ўқишлари учунгина эмас, балки умуман Туркистондан келган барча маҳаллий ёшлар учун ҳам фойдали бўлганлиги сабабли бу уюшманинг номи «Ерлик халқ «Кўмак» уюшмаси» деб аташни таклиф этишган. (О. Иброҳимов. «Кўмак» уюшмасидаги ўртоқларимизга», «Туркистон» газетаси, 1923, 14 март). Шундан кейинги йилларда

Бухоро халқ республикаси ҳисобидан кетган Берлин дорилфунуни талабаси Саидалихўжа, Аҳмад Шукрий ва бошқалар томонидан Туркистондан борган маҳаллий талабалар иштирокида Берлиндаги «Озод шарқ» наشريётида «Кўмак» номли (ўзбекча илмий, адабий-ижтимоий) журнал, Фитратнинг «Ҳинд ихтилочилари» (1923). С. Айнининг «Қиз бола ёки Холида» (1924) номли ахлоқий-дидактик асарлари ҳам нашр этилган. Бу журнал ва китоблар ўша даврда фақат Советлар Россияси ва Туркистон республикаси, Хева ва Бухоро зиёлилари орасидагина эмас, балки Германиядаги барча Туркистон, Қрим, Кавказ, Татаристон талабалари, немис зиёлилари орасида ҳам тарқалиб, ўқила бошлаган. Туркистон тарихи, адабиёти, тилига катта қизиқиши бўлган немис хонадонларида ҳам ушбу нашрларни ўқиб беришган.

«Кўмак»нинг биринчи сони Берлинда Саидалихўжа муҳаррирлигида чиқади. Журналда талабаларнинг «Тилақларимиз» ва «Олмонияда Туркистон талабалари» номли бош мақоладан ташқари, муҳаррирнинг «Ақл ва сезги, ёки мия ва юрак», «Осиёнинг оқ ўғли» мақолалари ва «Оврўпада» номли шеъри, Берлин университети фалсафа факультетининг талабаси Аҳмад Шукрийнинг «Турк адабиётида идеализм ва реализм», «Чўлпон — Чўлпондир» номли мақолалари ва шоир Чўлпоннинг «Кетганда» номли лирик шеъри босилгандир.

«Тилақларимиз» мақоласида Оврўпога ўқишга келган туркистонлик талабаларнинг илм йўлидаги буюк мақсадлари, келгуси орзулари изҳор қилинса, Аҳмад Шукрийнинг «Турк адабиётида идеализм ва реализм» мақоласида озарбойжонлик фожиянавис Ҳусайн Жовиднинг «Шайх Санъон» ва ўзбек ёзувчиси Фитратнинг «Ҳинд ихтилочилари» асарлари қиёсий солиштирилиб, уларнинг ҳар бирига хос бадиий-иждодий хусусият ва муштарак томонлар таҳлил этилади. Аҳмад Шукрийнинг «Чўлпон-Чўлпондир» мақоласида эса ўзбек шоири Чўлпон шеърларининг лирик жўшқинлиги билан буюк англиз драматурги Шекспир асарларининг руҳий йўналишларидаги муштаракликлар ва ўзига хосликлар кўтаринки бир илҳом билан талқин қилинади: «Чўлпон оти қулоғимга кирдикча кўзимга Шекспир руҳи кўринади-да турадир. Шекспир лиризмаси билан Чўлпон шеърияти орасида нақадар айирма ахтарсам-да, они топаолмадим. «Уйғониш»ни неча топқирлар ўқиб чиқдим. Шекспири мутолиа этдим.

Энг сўнг «Шекспир Чўлпон ёхуд Чўлпон Шекспирдир» фикрига келдим. Чўлпон шеърлари Шекспир жўшқинлиги билан тўладир. Чўлпон оқ кўнгиллиги Шекспир самимийлигидан ўтадир. Чўлпон бизда севги тангриси, сезги яратғувчидир, Чўлпон лирик. Чўлпон шоирдир. Чўлпон Чўлпондир» («Кўмак», Берлин, 1923, № 1. 19—20-бетлар).

Саидалихўжанинг «Осиёнинг оқ ўғли» мақоласида эса Германияга Япония, Хитой, Ҳиндистон, Эрон, Афғонистондангина эмас, балки Бухоро, Туркистон, Кавказ, Қирғизистон, Татаристондан талабаларнинг кўплаб келиши сабаблари кўрсатилади. Шўролар ҳукуматининг Германияга Туркистондан талабалар юборишга ёрдамларини солиқ чор мустамлақачиларининг мазлум халқларга нисбатан тутган миллатчилик сиёсатига қарши адолатли, доно Шарқ сиёсати сифатида баҳоланади. Ва Осиёдан Европага бориб ўқиш истагининг кучайиш сабабларига тўхтаб: «Коммунизм фикри бурун қаердан чиққан? Коммунизмнинг отаси Карл Маркс қаерда туғилиб, қаерда яшаган? Русияда Коммунизмни вужудга чиқарган Ленин ўз фикрларини Оврўпада ўйлаб юрган эмасми?» — дейди ва давом этади: «Шўролар ҳукумати Оврўпага Осиёдан талабалар юборув билан ишда ўзининг Осиёга яхши қарашини бутун ер юзига кўрсатмадими? Русия миллатчилари — колонизаторларининг юракларини шул иш билан эзмадими? Шул иш билан эски ҳукуматнинг юзига қора суркамдими? (Уша журнал, 15-бет).

Шу йиллар Туркистон Коммунистик партияси Мусбюросининг раиси ва Туркистон АССР Халқ Комиссарлар Советининг раиси (1921—1924) Турор Рисулов бир ой Германияда бўлиб, у ердаги Туркистон ва бухоролик талабалар аҳволи, ғоявий-сиёсий кайфиятлари тўғрисида ўша вақтлари тарқалган баъзи миш-мишларнинг ёлғонлигини кўрсатиб, у ердаги ҳақиқий аҳвол ҳақида шундай деб ёзган эди:

«...Германияга юборилган ўқувчилар мактабга киролмай Туркияли ва бошқа сиёсий қочоқларнинг таъсирига берилган деган хабарлар тарқалди. Иккинчидан, Германиядаги ўқувчилар моддий муҳтожликларини ёзиб ёрдам сўрадилар...

Туркистон ўқувчилари 11, Бухоро ўқувчилари 47 кишидир. Туркистончиларнинг 7 таси ўзбек, 4 таси қozoқдир... Туркистон ўқувчилари ўз вазифаларини яхши тушунадилар, ундан кейин юртларига қайтиб ўз халқ ва ҳукуматига фойда келтириш ҳаракати бор. 4 ўзбек техника академиясида, 2 қирғиз қишлоқ хўжалик академиясида, икки ўзбек (бири қиз) гимназияда ва бир ўзбек дорилфунунда (тиб шўбасида) ўқишмоқдалар.

Берлин дорилфунунда 7 киши бўлиб, ҳар қайси турли факультетлар (тиб, фалсафа, сиёсий иқтисод, олий техникалар мактабининг бинокорлик шўбаси)га бўлинган.

Бухоролилардан ўзбеклар 35, татарлар 8 (буларнинг 4 таси қиз), туркистончилар 5, яҳудийлардан 1 киши...

Немис тилини тезроқ ўрганиш учун бутун ўқувчилар оилаларга жойлашганлар... Рус сиёсий қочоқлари билан муомалада бўлмасалар ҳам, шарқ сиёсий қочоқлари (турклар, татарлар ва бошқалар) билан учрашганлар, бироқ уларнинг ўқувчиларга бирор таъсири тегмаган» (Турор Рисқулов, «Германиядаги ўқувчиларимиз», «Туркистон» газетаси, 1923, 19 декабрь).

1924 йилларнинг охирига келиб, Германияда ўқиётган Урта Осиёлик талабаларнинг немис оилалари ва ўқувчилари билан муносабатлари, немисларнинг Туркистон тарихи, тили ва унинг талабаларига қизиқишлари ҳақида туркистонлик Берлин дорилфунунининг талабаси Эртойнинг мақоласида яна ҳам батафсилроқ маълумот берилди: «Германияга эндигина келганимизда кўп миллат мухбирлари биз билан кўришиб ҳам кетдилар... Ҳар қандай немис бизни оиласига қўшиб олиш учун эшиklarини очиб қўйди. Оддий муаллимдан бошлаб, дўхтури, профессори тил ўрганишимиз учун қўлидан келган ёрдами аямади.

Германлар дунёни севганлари каби Туркистонга ҳам жуда қизиққанлардан эканлар. Кўзимиз билан кўрганимиз учун бу ерда очиқ айтишимиз керакки, улар мамлакатимизни, тарихимизни, истиқболимизни бир туркистонликдан ортиқ биладурлар, танийдилар. Юртимиз тўғрисида биз учун энг муҳим бўлган китоблар ёзиб, бошқа тиллардан ҳам таржима қилганлар...

Ҳар миллат маданиятининг туб булоғи бўлган оддий мактаблар Германияда мукамал йўсули режага олиниш баробарида ўзича бир дунёдир. Бу хайрлик дунёда келгу-сига тайёрланиб турган герман ёшлари орасида бизнинг

ўқувчиларимиз ҳам етишиб келурлар... Яна биз учун унутилмас бир яхшилик қилдиларки, туркчамизни Оврўпа тиллари қаторига қўшдилар. Урта мактаб имтиҳонларида француз ёки инглизча ўрнида ўз она тилимизда синаш берамиз» (Эртой, Берлин, «Германияда Урта Осиё талабаларининг 2-йили», «Туркистон», 1924 йил, 2 сентябрь). Мақолада Германиядаги туркистонлик илғор талабаларни носоғлом мафкура таъсирдан қутқариш ҳақидаги айрим ўринсиз ташвишлар ҳамда «Туркистон талабалари бирлиги»нинг вазифалари ҳақида бундай дейлади: «Билол ва Мурод ўртоқлар бир йилдан сўнг мактабларини битиришлари керак, Аҳмаджон катта имтиҳонга тайёрланиб турадир... Дорилфунун профессорлари туркистонлик студентлардан хурсанддилар.

Германиядаги Туркистон ўқувчилари орасида биринчи гал яхши синашлар билан Берлин Обер (юқори) реал мактабини битирган Солиҳ Муҳаммад ва Римага тайёрланган Баҳовиддин Амин ҳам Саттор Жаббор каби ўртоқлар чиқди.

Орамизда Марямхон, Хайринисо, Саидахон отлиқ ўқиш учун мамлакатимиздаги тўсиқларга қарши Оврўпага отланган фидойи қизларимиз ҳам бор. Уларнинг ўқишлари яхши. Бироқ, Хевалик Марямхон моддий томондан яхши таъмин қилинмагани учун йўлларида кўп чатоқликлар кўради. Чиндан ҳаёт хотини бўлмоқ ва Туркистонда қолган опасингилларининг истиқболи учун ҳеч ким кўрсатмас қаҳрамонлик қилиб келган қимматлик қизимизга Хоразм жумҳуриятининг шундай совуққонлик билан қарашига Туркистон ёшлари таассуф этаолмай тураолмайдурлар. Бухоро таъминотидаги татар қизларидан Руқия ва Гулсум опалар Дрезден қизлар гимназиясидадирлар. Ёт элларда бир-бирларидан дарақсиз бўлиб кетмасликларини кўзда тутуб, келгусида «Умум-туркистон талаба бирлиги» тузиш нияти билан иккинчи йил бўлди Германияда «Туркистон талаба бирлиги жамияти» қурилиб ишга бошлади.

Жамият Германия ҳукумати томонидан расмий тасдиқ қилиниб, студент дунёсига ўзини танитиш билан букун Урта Оврўпадаги турли миллатлар талабалари бирлиги сирасига қўшди.

1. Жамият бутун туркистончиларни (ўзбек, қozoқ, туркман) ўз ичига олур ва Туркистоннинг маъориф ва маданияти учун йўллар очар.

3 بيت

ۋىكىستان

ئۆزبېكىستاندىن پارىژ سەنئەت ۋە سەنئەتلىك ۋە يول بارغان ئورتاق مەجلىس قانۇرى
بىلەن ئىتتىپاق تەلەپلەر بىلەن آراسىدا.

Ўзбекистондан Париж саноат виставкасига вакил бўлиб борган Маждид Қодирий Берлиндаги талабалар даврасида. «Қизил Ўзбекистон» газетаси, 1925 йил.

2. Оврўпа илм-урфонини Туркистонға танитмоққа ва Туркистон талабаларига Оврўпаға жалб қилмоққа ва мактабларига ерлаштирмоққа киришарлар. Туркистон қўл саноатини тадрижан бўлса ҳам фанийлаштирмоққа, бу йўл билан Туркистон фуқаросини капиталистлар асоратидан қутқармоқликни биринчи мақсад деб билар, ҳамда Туркистонни Оврўпаға танитмоққа ҳаракат этар...

Туркистон, Озарбойжон, Русия жумҳуриятлари талабалари*, Туркиядаги ўқиғувчи ўртоқлар билан алоқа боғлаб танишмоқдамиз...

Ҳақиқат замондан бери Туркистон жумҳурияти ва Шўролар Россиясида «талабалар Оврўпонинг бузуқ фикрлик кишилари таъсирида, уларни қайтариб олмоқ лозим, йўқса бир кун бошимизга бало бўлур» каби бўлмаган сўзлар туғулгонини эшитиб ҳайрон қолмоқдамиз. Ҳаммага маълумки, Туркистон талабалари Оврўпаға сиёсат билан аралашмоқ учун келмадилар, Германияга келганимизга икки йил бўлди. Шу вақтгача орамызда бирор кимса сиёсат билан шугулланмади. Аммо Берлиндаги Русия Шўролар сафорати билан жуда яқин алоқамиз бор...

Газетада Эртой мақоласига қўшимча тарзда «Германияда Туркистон ва Урта Осиё ҳисобидаги студентлар тубандагича» деган ном остида бир жадвал ҳам берилади. Жадвалга кўра, Туркистондан шу даврда Германиядаги Берлин Олий Зироат мактабида Абдулваҳоб Мурод, Азим Байрамжон, Солиҳ Муҳаммад, Темирбек, Олий техника мактабларида Саидалихўжа, Аҳмаджон Иброҳим, Султонбек, Билол, Тўлаган Мўмин, тарих-фалсафа факультетида Аҳмад Шукрий, тиббиётда Шамсулбарот хоним, муаллимликда Гулсун Музаффар, Бухоро Совет Халқ республикасида Берлиндаги олий техника мактабининг архитектура бўлимида Афзал, тиббиётда Аҳмад Нойим ва бошқа маҳаллий ўзбек, татар, қозоқ йигит ва қизлари ўқиб турганлар.

Лекин уларнинг кўпчилигининг кейинги ўқишлари, сўнги меҳнат ва илмий фаолиятлари, совет Урта Осиёсининг янги маорифи, маданияти, илм-фани, маърифати тарихидаги ўрни ва ишлари ҳақида ҳозирча етарли маълумотлар йўқ.

Сўнги йилларда эълон қилинган баъзи манбаларга қараганда 20-йилларнинг бошида «Кўмак» уюшмасининг ёрдами билан Германияга ўқишга кетган Вали Қаюмхон каби айрим талабалар ўзларининг аввалги ғояйи носоғломликлари туфайли кейинчалик немис-фашист разведкасида ишга ўтиб, ўз ватандошларига, советларга қарши иш олиб борганлар. (Маҳмудбек Олқарли, Саид Маъруф Каримий «Туркистонни озод қилмоқчи бўлганларнинг ҳақиқий башараси», Т. 1961, 31-бет) Солиҳ Муҳаммад, Марям Султонова, Зайнаб Аллашукурова каби йигит ва қизларимиз эса, аксинча, ҳеч қандай гуноҳлари бўлмагани ҳолда фақат Германияда ўқиб келганликлари учунгина ноҳақ жосусликда айбланиб, даврининг қурбонлари бўлганлар (Ислом Усмонов. «Қайтмас тўлқинлар», «Еш ленинчи», 1987, 14 март). М. Ҳасанов, Файзулла Хўжаев ҳақидаги «Халққа бахшида умр» мақоласида ёзишча («Ўқитувчилар газетаси», 1989, 11 март), уларнинг номлари узоқ йилларгача қатағон қилиниб, ҳатто тилга ҳам олинмаган. Хуллас, 20-йилларнинг ўрталарида Германиянинг турли олий ва ўрта махсус ўқув юрталарида ўқиган ўзбек, татар, қирғиз, қозоқ йигит ва қизларининг кейинги тақдирлари қандай кечди, уларнинг ҳаммаси ҳам шундай фожиага учрадиларми, турли сабаблар билан омон қолганлари ҳам борми? Бу масалаларни ўрганиш ва ёниқлаш зиёлиларимиз «Ватандош» жамияти аъзолари ва кенг жамоатчиликнинг навбатдаги муҳим вазифаларидан биридир.

* Абдулла Қамчинбекнинг «Туркистон» газетаси 1924 йил 17-февраль сонияда босилган «Русияда Туркистонлик ўқувчилар» номли мақоласида айтилишича, ўша вақтда «Москва, Ленинград ва Қозонда Туркистон ўқувчилари: ўзбеклар — 43; қирғиз-қозоқлар — 84; туркман — 2; тожиклар — 12; уйғур — 8; ҳаммаси 271. (Шулардан 4 ерлик хотин-қиз бўлган). Бундан ташқари Шарқ дорилмуаллимида ўқувчилар: ўзбеклар — 32; қозоқ-қирғизлар — 34, уйғур — 14; татарлар — 27; туркманлар — 19; оврўпалар 2 киши (бундан биттаси ерлик хотин-қизлардан бўлган).

ТИЛ САНДИФИ

Қўл — сойлик демакдир

Вақт ўтиши билан баъзи сўзларнинг маъноси кенгайди, баъзан эса сўзларнинг маънолари унутлади.

Қўл сўзи «одамнинг асосий аъзоларидан бири» маъносидан ташқари, «сойлик», «сой», «дара» маъноларини ҳам билдирган. Масалан, Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону Луғатит турк», Бобурнинг «Бобурнома»сида шундай маъноларда келган.

Бу сўз «сой, сойлик» маъноларида жой номлари таркибида сақланиб қолган. Урта Осиёда, Ўзбекистонда Бешқўл, Сарикўл, Олтинқўл, Қорақўл каби жой номлари кўп. Баъзан бу сўз **қўл** шаклида учрайди. Жиззах шаҳри яқинидаги машҳур Илонўтти дарасида Желлиғўлли деган қишлоқ бор. Бу дарада доимо шамол-ел эсиб туради (шевада елни жел дейишади). Желлиғўл «Сершамол дара» демакдир. Желлиғўл атамасидан желлиғўллик деган уруғ (қабилла, қавм) ном олган.

Тўқай билан тоғай

Бу икки сўз ўртасида нима ўхшашлик бор деб ўйлашингиз мумкин. Аслида **тўқай** билан **тоғай** бир сўздан келиб чиққан.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида тўқай сўзи икки маънода келади: 1 / қалин қамишзор; 2 / дарё бўйларида учрайдиган чакалакзор.

Бу сўз асли мўғулча (тохой) бўлиб, «тирсак» (қўл тирсаги), сўнгра «дарё тирсаги», «муюлиши», шунингдек «дарё муюлишидаги ўрмон» маъноларини аңлатган. Ҳозир ўзбек тилида тўқай «чакалакзор» маъносидагина ишлатилади. Лекин бундан бир неча аср олдин бу сўз «дарё муюлиши» маъносини ҳам билдирган. Масалан, «Бобурнома»да (Тошкент, 1960, 429-бет) тилга олинган тўқай сўзини М. Салье русчага «излучина», яъни «дарё муюлиши», Хива хони Абулғози Баҳодирхоннинг (XVII аср) «Шажараи тароқима» асарида тилга олинган тўқай сўзини немис олими де Гье немис тилига «винкел», яъни «бурчак», «тирсак» деб таржима қилган.

Тоғай деганда баъзи аъзоларни бирлаштириб турадиган эластик (эгулвчан) тўқима тушунилади. Дастлаб тирсакни билак билан боғлайдиган тўқима, жумладан курак учидидаги шундай тўқима тоғай (мўғулча — тохой) дейилган.

Умуман, бошқа тилларга хилма-хил маъноларда кириб, шаклан ўзгариб кетган сўзлар кам эмас.

Хил сўзи қаёқдан келган?

Арабча бу сўз асли **хайл** — «от» сўздан келиб чиққан. Кейинчалик бир түп отни, бир уюр йилқини хайл дейишган, бора-бора отлиқ аскарни, суворийларни, ниҳоят бир гуруҳ, бир тоифа кишиларни, жамоат, қавмни ҳам хайл дея бошлашган. Алишер Навоий асарларида хайлхона «отхона» маъносида ишлатилган; бу сўз айнан шу маънода Қашқадарё областида сақланиб қолган.

Форс тилига бу сўз дастлаб **хайл** шаклида кирган, кейинчалик аксари хейл тарзида талаффуз қилинган ва бир қанча маънони аңлатган; масалан, Афғонистонда бобурхейл (Бобур авлоди), темурхейл (Темур авлоди) деган қабилалар бор. Ҳозирги тожик тилида **хел** шаклида талаффуз қилинади.

Ўзбек тилида **хил** сўзи, асосан, тур, нав, зот, жинс маъноларини билдиради. Қабристоннинг бир уруғ-авлодга мансуб кишилар дафн қилинадиган қисми — **хилхона** — «бир қавм кишилари жойи» демакдир. «Бирмунча», «анчагина» маъносидидаги **хийла** сўзи ҳам асли ўша арабча **хайл** сўздан келиб чиққан.

Норбой Худойбергенов

Ўқиш, ўқуш бошқа, яратуш бошқа

Ёзувчи, танқидчи ва китобхон муносабатлари ҳақида ўйлар

Адабий танқидчилик нималарни эътироф этиб, нималарга эътироз билдирмасин, барчасини сўз воситасида ифодалайди. Бироқ бу сўзнинг кадр-қимматини ким белгилайди? Табиийки, ўқувчи. Бинобарин, мунаққид муайян асар ёхуд адабий жараёни теран таҳлилдан ўтказиб, бадиий ижодни, замонни мураккабликлари, зиддиятлари билан акс эттирадиган илмий-эстетик ҳақиқатни юзага чиқарса, ўқувчининг ишончи ортади. Лекин бу иш ҳар қандай танқидчининг қўлидан келавермайди. Айни чоқда, илмий-эстетик ҳақиқатни ҳар қандай ўқувчи тўла-тўқис идрок этади, деб бўлмайди.

Ҳа, бу оддий ҳақиқат бўлиб, унга ҳар бир давр ўзига хос «таҳрирлар» киритади, янги йўналиш ва мазмун бахш этадики, бундан 60-80 йилларни истисно қилиш мумкин эмас.

Гап «турғунлик даври», деб аталган, қарийб чорак асрдан ортиқ вақтни қамраб олган иқтисодий, сиёсий, маънавий-маданий орқага кетишлар ҳақида кетяпти. Назаримда «турғунлик» деган тушунча реал воқеликда рўй берган салбий ҳодисалар моҳиятини тўла-тўқис ёрита олмайди. Айниқса, офаринбозлик, дабдабозлик каби иллатлар билан бевосита боғланган кўзбўямачиликлар ҳақида тўла тасаввур туғдирмайди, пировардида сўз билан иш бирлигининг бузилиши, матбуот сўзи, ёзувчи сўзи, мунаққид сўзи ўз кадр-қимматини йўқотганини аниқ кўрсатиб беролмайди. Аҳвол шу даражага бориб етгандики, «танқид» сўзи фақат «баъзи жузъий нуқсонлар»ни кўрсатиб, барча яхши ва ёмон ҳодисаларни «улугвор фазилатлар» сифатида баҳолаш керак, деган маънони англатарди. Танқидчилар ўз-ўзидан «мақтовчилар»га айланиб, бу мавжуд камчиликларни ошқора этишга интилганлар «душманлар» тарзида қораланарди.

1960-1980-йилларда «Ўзбекистон маданияти» газетаси (ҳозирги «Ўзбекистон адабиёти ва санъати») атиги 40-50 минг нусхадан чиққан бўлса, 1986-1989 йилларга келиб бу нашр 600 минг нусхадан ошиб кетди. Эътибор қилинг, ёзувчилар, санъаткорлар сўзи турғунлик даврида ҳозиргига нисбатан қарийб тўққиз(!) карра кадрсиз экан! Бироқ бу рақам жуда нисбий бўлиб, ҳақиқатни юз фойиз аниқ кўр-

сатади, деб бўлмайди. Умуман, бу ҳол Ўзбекистонгагина тааллуқли эмас. Москвада чиқаётган газета-журналлар тиражи ҳам турғунлик йиллари кескин камайди, рус совет ёзувчиларининг кўпгина асарлари фақат китоб дўконларининг мулкига айланди. Оқибатда одамлар маънавий-руҳий олами қашшоқлашиб, лоқайдлик, фаолиятсизлик каби иллатларга учрадилар. Ўз навбатида мазкур иллатлар мактаб ўқувчиларига, талабаларга, ҳатто зиёлиларга «юқиб», уларнинг матбуот, бадиий адабиётга иштиёқини сўндиришга олиб келди.

Тўғри, ўша пайтларда бадиий сўзнинг, матбуотнинг кадр-сизланишида телевидение айбдор, деган фикр юрарди, бу фикр ҳануз мавжуд ва бунинг ҳаётий асоси бор: «зангори экран»даги «ҳаёт»ни кўриш, томоша қилиш бирор китобни ўқишга, ўқишга нисбатан анча энгил, қулайдир; шунинг учун телевидениега иштиёқ ҳар томонлама кучайди, китобхонликка сезиларли зарар етди, бироқ бу ҳол бадиий ижодни, матбуотни батамом инқирозга учратди, дегани эмас. Чунки, телевидение ҳам бадиий ижод сингари ижтимоий, адабий-бадиий, эстетик, илмий-техникавий тафаккурни шакллантирадиган ўзига хос мустақил восита эканини амалда кўрсатди.

Эндиликда аҳволни тубдан ўзгартириш учун инқилобий қайта қуриш зарур бўлдики, мана икки-уч йилдан буён шунга мувофиқ иш олиб борилаётир.

Табиийки, барча соҳаларда, айниқса, мафкура, бадиий-эстетик, илмий-техникавий тараққиётда қайта қуриш тез орада амалга ошадиган энгил вазифа эмас, айни чоқда қўл қовуштириб ўтириш ҳам ўринсиз. Айниқса, ўша соҳаларнинг мутасаддилари, ижодкорлари фаол ҳаракат қилмасалар, кўзга кўринарли муваффақиятларга эришиш мушкул.

Масаланинг моҳиятига назар ташласак, шундай манзарани кузатамиз: оммавий ахборот, сўз санъатини, адабий танқид, «зангори экран»ни муайян истеъдодлар, махсус яратувчилар ривожлантиради, томошабинлар, ўқувчилар эса улардан баҳраманд бўладилар, холос. Лекин шу маънавий маҳсулот сифатини белгилашда истеъмолчилар ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Бинобарин, офаринбозлик,

дабадабозлик каби иллатларнинг моддий ва маданий бойликларни ишлаб чиқариш жабжаларида кенг тарқалганига яратувчиларгина эмас, балки маълум маънода истеъмолчилар ҳам айбдордир. Бадий ижод истеъмолчилари — ўқувчилар савияси ҳақида мулоҳаза юритиб, бир ёш ёзувчи куюнчақлик билан шундай ёзади: «Эмиль Золянинг «Жерминаль» («Хамал») романи ўзбек тилида босилиб чиқди. Бундай мулоҳаза қилиб кўрсанг, китобхон учун байрам, аслида бу улуг адиб асарининг биринчи марта ўзбек тилида эълон қилиниши! Кони фойда! Аммо биров кўлига олиб varaқлаб кўрай демасди. Шунга айтсам, баъзилар таржиманинг савиясига ишора қилади, баъзилар «Эмиль Золяни кўпчилик билмайди, уни пропаганда қилиш керак эди аввал» дейишади. Барака топкурлар, дейман уларга, авваломбор китобни ўқимасдан туриб, китобхон унинг савиясини қайдан билсин, қолаверса, одатда одамларнинг номаълум нарсасга қизиқиши кучлироқ бўлмайди?! Йўқ... китобхонимизнинг мазаси йўқ, у ниматир ишқий кечинмалар, қўйди-чиқди, қайнона-келин ўртасидаги сунъий ва ўйлаб топилган драмаларга бош қоронгу!» (Бу парча Олим Отахоновнинг 1988 йилда chop этилган «Адабиёт ва санъат» тўпламидаги «Разолатга олиб боради» мақоласидан олинди).

Бунга қўшимча қилиб яна бир мисол келтириш жоиз: «Шарқ юлдузи» журналининг 1988 йил, 2—3-сонларида Чўлпоннинг «Кеча ва кундуз» романи chop этилди, бироқ асар ўқувчиларнинг байрамга айланмади. Ахир, бу асар 1937 йилдан кейин ман этилиб, қарийб эллик йил мобайнида совет халқи учун зарарли, деб қораланиб, эндигина эълон қилинди-ку! Ахир, у «Ўтган кунлар»дан кейин яратилган бебаҳо роман сифатида муҳаббатимизни қозониши зарур эди-ку?! Аммо, негадир «Кеча ва кундуз» босилиб чиққан журналнинг сонлари қўлдан-қўлга ўтиб ўқилгани, катта «шов-шув»лар кўзгатгани, афуски, сезилмади.

Тўғри, «Жерминаль» билан «Кеча ва кундуз»ни бир эмас, ўнлаб китобхон ўқигандир, лекин гап улар кўпчилик ўртасида шухрат қозонмагани тўғрисида бораётган. Ҳолбуки, француз ва ўзбек адабларининг асарлари фақат ўтмишнинггина эмас, балки ҳозирги замоннинг ниҳоятда долзарб, мураккаб муаммоларига гоҳо бевосита, гоҳо бавосита алоқадордир. Мухими, бу романлар ҳар бир инсоннинг ўзини, яшаётган даврини, маънавий-руҳий, ижтимоий ҳаётдаги тўқнашувлар моҳиятини идрок этишига кўмаклашади.

Ажабланирлиси шундаки, биз мана шундай қудратга эга бўлмаган асарни, у қайси жанрга мансуб бўлиб, қандай шаклда ёзилган бўлмасин, қандай долзарб масалаларни кўтариб чиқмасин, қанчалик завқ-шавқ билан ўқилмасин, ўқувчига ҳеч қандай наф келтирмайди, деб жуда кўп гапиримиз. Бироқ амалда ҳар хил оилавий можаролар, «қўйди-чиқди»лар, шунчаки саргузаштларни энгил-елпи тасвирлаган китобларга қизиқиш кучли. Ч. Айтматов ё В. Биков каби ёзувчиларнинг дунёнинг ҳар хил ташвишлари, фожиалари, кечмиш-кечирмишларини нақл қилиб, ўйга толдирадиган салмоқли асарлари ўзбек тилига ўғирилганига қарамай кўпчилик ўқувчиларимиз нигоҳидан четда қоляпти.

«Новый мир», «Дружба народов», «Огонёк» сингари марказий матбуот органлари мухлислари кам деганда уч-тўрт марта ортди, «Ёшлик», «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» каби республика газета-журналларининг ўқувчилари ҳам кўпайди, аммо бадий адабиёт, адабий танқидчилик маҳсулотларини ўқиш, ўқишга интилишни янада кучайтиришимиз даркор. Бунга реал асос бор.

Гап шундаки, ҳозирда бадий асарларининггина эмас, балки адабий-танқидий мақолаларни ўқиш ва ўқишга иштиёқ-мандалар тобора ортиб борапти. Энг муҳими, сўз санъати инсонга шунчаки завқ-шавқ бериб қолмасдан, ҳаётгий сабоқ бахш этишини ич-ичдан чуқур тушунадиганларни аҳён-аҳёнда учратиш қоламиз: «Мен, Умида Қобилова, яқинда Ч. Айтматовнинг «Кунда» романини ўқиб чиқдим. Роман менга жуда қаттиқ таъсир қилди. Асарнинг бош қаҳрамони она бўри Акбара ўз фарзандларини топшиш учун кеча-кундуз тинмай меҳрини, жонини аямай азоб чекади, сарсон бўлади ва охири ўзи ҳам ҳалок бўлади. Ўври-ку, оддий тил билан айтганда, ҳайвон. Наҳотки, онгли мавжу-

дот — инсоннинг ўз фарзандига бўричалик меҳри бўлма-са?!.. Мен шу романи биринчи навбатда ўз боласини болалар уйига топшириб, бемалол яшаб юрган, йилда бир, икки марта фақат эсига тушганда, байрам кунлари кўриб кетувчи ота-оналар ўқисалар, деб орзу қиламан. Балки улар ўшанда бўри Акбарачалик ҳам бўла олмаганларини хис қилган бўлармидилар, деб ўйлайман» («Ёш куч», 1988 йил, 9-сон).

Ч. Айтматовнинггина эмас, балки бошқа забардаст ижодкорларнинг баркамол асарларини шу тарзда ўқиб, уқиб оладиган ўқувчиларга дуч келган ёзувчи ёки мунаққидда алоҳида гурурланиш тўғуларни туғилиши табиий. Қўйидаги мисол эса ҳам қувонтиради, ҳам ўқиш-ўқиш муаммолари ҳақида ўйлантиради: «Мен ёшлиқдан китоб ўқишга ҳавас қилганман. Китобни жон-дилимдан севишимда меҳрибон ойим сабабчи бўлдилар. Қандай китоб ўқиймани ойимлар маслаҳат берадилар. Мен кўпроқ Улуг Октябрь революциясидан олдинги ва Улуг Ватан уруши давридаги совет ва қардош халқларнинг бошидан кечирган азоб-уқубатлари моҳирона тасвирланган китобларни жон-дилимдан ёқтириб ўқийман. Севимли ёзувчиларимиз Саид Аҳмаднинг «Уфқ», Шухратнинг «Олтин зангламас», М. Горькийнинг «Она», Н. Островскийнинг «Пўлат қандай тобланди», «Бўрон болалари», Одил Ёқубовнинг «Эр бошига иш тушса», Парда Турсуннинг «Ўқитувчи» асарлари қарийб ёд бўлиб кетган» («Ёш куч», 1988, 9-сон).

Бадий асарларнинг «қарийб ёд бўлиб кетгани» бир жиҳатдан яхши, бу китобга меҳр-муҳаббатнинг кучли эканлигидан гувоҳлик беради. Айни чоқда асар нима учун «ёд бўлиб кетиши» керак, деган савол пайдо бўлади. Ахир, ҳар қандай китоб ёдлаб олинаверса, бунинг ўзиёқ кимнинг нимадан наф кўрганини аниқлаш учун етарли эмас-ку! Шундай таассурот туғиладики, «Уфқ», «Эр бошига иш тушса», «Олтин зангламас», «Она», «Пўлат қандай тобланди» асарларининг барчаси ҳар жиҳатдан зўр китоблар бўлиб, улар ўқишгагина эмас, ҳатто ёд олишга арзийди. Аслида, бу асарлар ҳам, уларнинг муаллифларининг ҳам савияси ҳар хил бўлиб, улардан бир қанчаси, жумладан, «Уфқ», «Олтин зангламас», «Эр бошига иш тушса», романлари айрим фазилатларига қарамасдан адабиётимизда «Ўтган кунлар», «Қутлуғ қон», «Кеча ва кундуз» сингари воқеа бўладиган салмоққа эга эмас. Афуски, қўлга қандай китоб тушса, шунга ўқиш, ўқилаётган роману шеър, қиссаю мақолаларнинг яхши-ёмонлигини фарқламаслик анча кенг тарқалган «касаллик»дир. Бунинг моҳиятини тушуниш учун қўйидаги парчага эътибор берайлик: Фаргона политехника институти фалсафа кафедраси Ўзбекистон Фанлар академияси Фалсафа ва ҳуқуқ институти социология сектори билан ҳамкорликда Қўён шахридаги «Большевик» заводда «Сизнинг маънавий қиёфангиз» мавзусида анкета шаклида социологик тадқиқот ўтказди. Унда ишчиларга ўзлари ёқтирган шоир ва ёзувчилар, уларнинг асарларини кўрсатиш тақлиф қилинган ва бу рақамлар «Шарқ юлдузи» журналининг ўтган йилги 7-сонидан берилган.

Албатта, файласуфларимизнинг замондошларимиз маънавиятини аниқлаш учун бадий асарни ўқиш ва ўқиш муаммосини тадқиқ қилганлари таҳсинга лойиқ. Шу билан бирга тадқиқот жараёнида берилган саволлар миқдори, мазмунини кенгайтириш, ранг-баранг қилиш зарурати бор. Айтайлик, қайси ёзувчиларни нима учун яхши кўрасиз, улар сизни қандай фазилатлари билан мафтун этди, ишончингизни қозонди, қайси ижодкорларнинг қайси асарлари сизларга нима учун ёқмади, умуман, бадий асарни нима учун ўқийсиз, ўқиганларингизни қандай уқасиз, идрок этасиз, деган муаммоларни қамраб оладиган анкета тарқатилганда ишчиларнинг сўз санъатига шунчаки қизиқишигина эмас, балки уларнинг онг-тафаккури, маънавий қиёфаси, билим даражаси, диди тўғрисида тўлароқ жавоблар олинармиди...

Кейинги пайтда вақтли матбуот ёки нашриётда қандай асар chop этилмасин, унинг сифати, салмоғига эътибор бермасдан ёппасига берилиб ўқийдиган одамлар (буларнинг орасида ёшлар ҳам, ўрта ёшли кишилар ҳам, кексалар ҳам бор) гуруҳи пайдо бўлди. Уларнинг баъзиларидан «анаки китобни ўқидингизми, манаки кинофильми кўр-

дингизми» деб сўрашса, ҳа, ўқидик, кўрдик деб жавоб беришади, аммо ўша китоб ёки кинофильмдан қандай наф олганини билмоқчи бўлсангиз, бирорта жўяли, ибратли гапни эшитишингиз амримаҳол.

Бундан ҳам ачинарлиси, мазкур тоифага кирадиган айрим ишчилар, деҳқонлар ёхуд хизматчилар ўзлари кўрган, билган воқеаларни шеърий ёки насрий шаклда ифодадлаб, шоир ёки ёзувчи бўлишни ҳавас қиладилар. Айрим олимлар аса уларни рағбатлантириб туради. Чунончи, Тошкентда қурувчи бўлиб ишлайдиган бир одамнинг икки банд шеърини мисол келтириб, бир файласуфимиз қуйидагиларни таъкидлайди: «Бундай бадий ижод кўникмасини ривожлантириб борган ишчилар орасидан профессионал шоир, ёзувчи, актёр етишиб чиқиши мумкин. Зотан, ишчилар орасидан чиққан профессионал шоирлар, ёзувчилар республикамизда анчагина бор. Масалан, самарқандлик шоир, таржимон ва публицист Ғулом Исмоиловни олайлик. Самарқанд область «Ленин йўли» газетаси саҳифасида яқинда бу ишчи-шоир ҳақида қуйидаги сўзлар ёзилди: «У ўз меҳнат фаолиятини заводда ишчиликдан бошлади. Улуғ Ватан уруши даврида фронтда ҳарбий темирўлчи бўлди. Фронтдан қайтгач, халқ хўжалигининг турли соҳаларида меҳнат қилди. Шу билан бирга шеърлар, очерклар ижод этди. Шу йиллар ичида «Орзу» (1976), «Довонлар» (1977), «Ғулоб» (1982) номли назмий тўпламлари босилди» («Шарқ юлдузи», 1988 йил, 7-сон).

Албатта, бир қанча ёзувчилар аслида деҳқонлар, ишчилардан етишиб чиққани ҳаммамизга аён. Лекин бундан ҳар қандай ишчи ёки деҳқон хоҳласа, «бадий кўникма»-сини ошириб, ёзувчи бўлиши мумкин, деган маъно келиб чиқмаслиги керак. Ҳозиргина келтирилган кўчирмада масаланинг шу жиҳати ҳисобга олинмаган. Унда Ғулом Исмоиловнинг йиллар мобайнида ҳам ишчи, ҳам назмчи сифатида ишлаб, ўнлаб, юзлаб шеърлар ёзгани, ҳатто уч тўплам нашр эттиргани алоҳида фахр туйғуси билан тилга олинадики, бунга тушуниш мумкин. Ахир, бир пайтнинг ўзида заводда, темирўлда тер тўкиб, яна ижод билан шуғулланиш ҳазилакам иш эмас-ку! Аммо ҳамма гап ишнинг натижасидирки, масаланинг шу томонига аниқлик киритмасдан кимнинг қаҳрамон бўлганини кўрсатиш асло мумкин эмас. Афсуски, Ғулом Исмоилов ўнлаб, юзлаб шеърларида қандай бадий ҳақиқатни кашф этиб, шеърят равнақида қандай ҳисса қўшгани аниқ мисоллар таҳлили орқали намён қилинмайди. Ғулом Исмоилов бир неча шеърий китоблар чоп эттириб, доимо назмчилик билан шуғулланаётган, бинобарин, у шоирдир, деган гапнинг ўзи ҳақиқатни кўрсатмайди. Чунки, ўнлаб эмас, ҳатто юзлаб кишилар бир умр ижод билан шуғулланиб, ҳар хил воситаларни ишга солиб, беш-ўн китоб (фақат шеърий эмас, насрий, драматик) бостириб чиқаради, ўзлари тўғрисида яхши мулоҳазалар айттиришга муваффақ бўлади, бироқ улардан бирортаси чинакам шоир ёки ёзувчи даражасига кўтарилмаслиги мумкин.

Шу ўринда бир мисолга мурожаат этайлик. О. Шарофиддинов «Адабиёт тилдан бошланади» мақоласида ёзувчи И. Раҳимнинг «Генерал Равшанов» романида ёзувчи ўз гоёвий-бадий мақсадини амалга ошириш жараёнида тил бойликларидан моҳирона фойдаланмагани ҳақида кескин фикрни билдирганда бир қанча ўқувчилар жиддий эътироз билан чиқдилар. «Мен романда мутлақо камчилик йўқ, — демоқчи эмасман, — деб ёзади бир китобхон. — Талайгина ғализ жумлалар, иборалар бор. Ваъзи ўринларда баён кўплиги кўзга ташланади. Лекин шунинг учун асарни йўққа чиқариш оқни қора дейиш билан баробар» («Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1986 йил, 12 декабрь сони). Яна бир китобхон худди шу фикрни қўллаб-қувватлайди: «Мақолада асарнинг гоёвий мазмунига, сиёсий аҳамиятига социалистик реализм нуқтаи назаридан қаралмаган, фақат тилига қараб баҳо берилган. Ҳарбий жасратни тасвирловчи бир китобни йўққа чиқаришга уринилган» («Уша газетанинг 1986 йил, 24 октябрь сони).

Айни чоқда «Генерал Равшанов»нинг бўш асар эканлигини унинг тилини таҳлил қилиш орқали кўрсатишга интилган танқидчини ёқлаган ўқувчилар ҳам топилди. Улардан бири қуйидагиларни таъкидлайди: «Мен танқидчининг тили ғариб, тўмтоқ асарлар ҳақида гапириб, бирин-

чидан, бундай асарлар адабий тилимизнинг ривожига салбий таъсир кўрсатади, иккинчидан, адабиётимизнинг бадий савиясини тушириб юборади, учинчидан, китобхоннинг эстетик дидига ёмон таъсир кўрсатади, деган фикрларига шундай қўшимча илова қилгичм келади: бундай асарлар нашриётларга моддий ва маънавий зарар келтиради; ҳам отни ҳалок қилади, ҳам аравакашни сарсон қилади; китоб дўконларининг тўртини хира қилиб туради».

Бу фикрлардан бир неча хулоса келиб чиқади. Аввало шуки, бутун умри, имкониятларини баддий ижодга бағишлаб, ўнлаб китоблар ёзган, нашр эттирган ёзувчилар ичида яратувчи, кашф этувчи санъаткор даражасига кўтарилмаганлари учраб туради. Шундай экан, ҳар бир ишчи ёки деҳқондан шоир ёки ёзувчи етишиб чиқади, деб ўйлаш хатодир. Айни замонда ишчилар, деҳқонлар ёки зиёлилар ўз кучини бадий ижодга синаб кўрмасин, қўлга қалам олмасин, ҳеч нарса битмасин, деб айтолмаймиз. Негаки, баъзан бирорта чинакам истеъдод эгаси ўзининг нималарга қодир эканлигини билмасдан бирор завод ёки колхоз, совхозда ишлаб юрган бўлиши, қандайдир туртки туфайли қудратини англаб қолиши, пировардида ёзувчилик қобилиятини намойиш қилиши мумкин. Бироқ улардан бирортаси ёзувчи бўлиб чиқади, деб баралла айтолмаймиз, атиги чиқиши мумкин, дейишдан нарига ўтмаямиз.

Эътироф этиш зарурки, дидли, талабчан китобхон бўлиш осон эмас. Негаки, баркамол бадий асарлар бир қарашда нечоғлик содда, оддий бўлиб кўринмасин, улар ўзларида шундай сеҳрли, сирли туйғулар, ғаройиб эҳтирослар, мураккаб фикрлар, гоёларни акс эттирадимики, бунга даров идрок этиб олиш қийиндир. Мисол тариқасида Достоевскийнинг «Телба»сини эслаб ўтайлик: асар қаҳрамони князь Мишкин бир пайтлари руҳий касалликка чалиниб, чет элда даволаниб юртига қайтади ва оёқсиз бойлар даврасига тушади, оқни оқ, қорани қора деб, болаларча соддалик билан адолат, ҳақиқат, ҳалолликни ҳимоя қилади, аммо иккиюзламачилик, ёлғон-яшиқ негизда яшашга ўрганиб қолган кимсалар бу одамни телба, деб ҳисоблайди, таҳқирлаб, оёқсиз қилишади... Асарни ўқиганингизда Мишкин жинни, ахмоқ эмас, балки уни жинни, ахмоқ деб камситганларнинг ўзлари телба дейсиз.

Рус классик адабининг романини ўқиб чиқишингиз биланроқ туғиладиган бу фикр гоётда юзаки, бирёқлама бўлиб, «Телба»дай бир аср эмас, неча даврлар ўқувчиларига бебаҳо сабоқ берадиган романда яшириниб ётган мураккаб, зиддиятли, салмоқли маъноларга етаклаб борадиган биринчи қадам, илк доvon, холос. Агар баркамол асардаги теран маънолар, оҳанглар, ишоралардан лоақал ярмини ўзлаштириб олса, ўқувчининг онгу тафаккури бироз бойилди, жуда бўлмаганда жиндай ўзгаради. Лекин кўпмаънолик, сероҳанглилик (буни рус адабиётшуноси М. Бахтин полифония, деб атаган) билан ажралиб турадиган асарни дохиёна истеъдод соҳиби кашф этади-ю, уни оддий китобхон қандай «ҳазм» қилсин, деб қолишингиз мумкин-ку. Бунга жавобан қуйидагиларни таъкидлаш зарур: ўқиш, ўқиш «сир» дарию сеҳри, маҳоратини хоҳлаган одам ўзлаштириши, эгаллаши мумкин. Бироқ бунинг учун сўз санъати намуналари билан танишиши, асарларни тинмай ўқишигина эмас, балки уларни ўқиш учун интилиш талаб қилинади. Табиийки, бу интилиш баъзан баракали, баъзан муваффақиятсиз якунланиши мумкин. Яна шуниси борки, ўшандай интилиш гоҳида қисқа, гоҳида узоқ вақт мобайнида самара келтиради. Айни чоқда айрим шахслар сўз санъати сеҳридан бенасиб бўлиб, маънавий камбағаллик, фикрий қашшоқликка маҳкум этилади. Бундай қашшоқлик, қоқоқликдан қутулишининг бирдан-бир йўли ўқиш, шунчаки ўқиш эмас, балки ўқишдир.

Табиийки, масалага шундай ёндошиш бадий ижодга, танқидчиликка бевосита алоқадордир. Ахир, ёзувчилар, мунаққидлар нималарни битиб, нималарни эълон қилишса, ўшани ўқувчилар эътирозсиз қабул қилаверса, бадий ижод, адабий танқидда қандай ўсиш-ўзгариш бўлиши мумкин?! Бордию, ўқувчилар жаҳон ва қардош халқлар адабиётларининг дурдона асарларини ўқиб, ўқиб, ўзимизнинг акаси ижодкорларимиз ўшандай салмоқли, баркамол асарлар яратишни талаб қилсалар, ўртамеъначиликка оммавий тарзда курашга отлансалар, бадий ижод ра-

нақни таъминлашга кўмаклашган бўларди. Аслида маълум даражада шундай бўлаётган ҳам: шундай ўқувчилар ҳам борки, улар Абдулла Орипов билан Сайёри, Эркин Воҳидов билан Тўлқинни, Омон Матжон билан Барот Исроилни асло тенглаштириш мумкин эмаслигини сезадилар.

Афсуски, шундай талабчан, дидли китобхонлар кам, уларнинг сафини мустақамлаш, кенгайтириш учун мунаққидлар билан бирга ижодкорлар ҳамкорликда иш олиб боришлари лозим. Негаки, сўз санъатининга эмас, балки адабий танқидчилик моҳиятини етарли англашга қодир бўлмаган, ҳатто мунаққидларни тушунишни хоҳламайдиган ўқувчилар кўпласи топилди. Улардан бири бадий ижоддаги гўрлик, ўртамеъначиликни танқид қилган, адабиётимизда чинакам воқеа бўладиган кашфиётлар бўлишини назарда тутиб мулоҳаза юритган бир адабиётшуносна шундай муносабат билдиради: «Танқидчи кўпласи ёзувчиларимизни асосан камситди, уларга берилган унвонлар ва мукофотларни шубҳа олади. Танқидчининг гапларига ишонмас, кейинги йигирма-йигирма беш йил ичида адабиётимизда бирорта яхши асар яратилмаган, бирорта ёзувчи ёки шоир ҳалол мукофот ёки унвон олман бўлиб чиқади. Наҳотки, шундай бўлса? Турғунлик йилларида адабиётимизда фақат ўртамеъначилик ҳукм сурган деган даъвога ким ишонади? Тўғри, ўртамеъна асарлар бўлган. Уларни ҳеч ким инкор қилаётгани йўқ. Аммо худди шу йилларда «Чинор», «Уфқ», «Олтин зангламас», «Меймор», «Умид», «Мангулик», «Улуғбек хазинаси», «Юлдузли тунлар», «Диёнат», «Ҳамза», «Одам бўлиш қийин», «Нур борки, соя бор», «Гирдоб» каби кўпласи романлар ҳам яратилди-ку?! Еки шу йилларда шеърятда яхши асарлар, дostonлар ёзилмади?» («Шарқ юлдузи», 1988 йил, 7-сон).

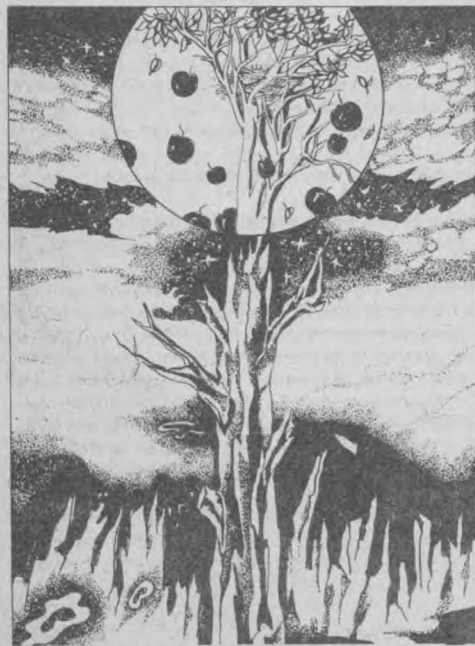
Бу ўринда журналхон «Шарқ юлдузи» журналининг 1988 йил март сониде босилиб чиққан «Ҳаммаси таҳлилда кўринади» сарлавҳали мақолани кўзда тутган. Бир лаҳза тасаввур қилайликки, унинг даъволари ўринли, бироқ бу нималарда ўз аксини топган? Танқидчи қайси ёзувчиларни нима учун камситибди? Камситиш деганда нимани тушуниш керак? Бордию, исботсиз, нореал танқид назарда тутилса, бундай танқид нималарга асосланган? Мақолада наҳотки, бирорта ёзувчи ёки бирон асар тўғрисида илиқ гап айтилмабди?

Афсуски, масаланинг шу жиҳатиға хурматли ўқувчимиз эътибор бермайди. Ҳатто унинг мақолани синчиклаб ўқиганига шубҳа туғилади. Негаки, мақолани ўқиш тугул, ҳатто шунчаки бир кўздан кечириб чиқилса, ўқувчининг даъволари асоссиз эканига ишонч ҳосил қилиш мумкин.

Ҳолбуки, мақолада Одил Еқубовнинг «Улуғбек хазинаси», «Диёнат», Омон Матжоннинг «Гаплашадиган вақтлар» номли асарлари ҳақида мулоҳаза юритилиб, бу адиблар «...ҳаёт ҳақиқатини барча зиддиятлари, мураккабликлари билан ёритиш зарурлигини яхши билишади ва шунга кўпинча амал қилишгани туфайли ҳалоллик билан шундай эътибору обрўга эга бўлишади», деб алоҳида таъкидланган. Пиримқул Қодиров, Муҳаммад Солиҳ, Шавкат Раҳмон, Усмон Азимов, Хуршид Даврон каби тажрибали, ёш ижодкорлар шаънига илиқ гаплар айтилган, М. Қўшжонов, О. Шарафиддинов сингари мунаққидларнинг самарали ишлаётгани қайд этилган... Тагин ўқувчимиз «Танқидчи гапларига ишонмас, кейинги йигирма-йигирма беш йил ичида... бирор ёзувчи ёки шоир ҳалол мукофот ва унвон олман бўлиб чиқади», дейдию аммо мақоладаги мукофотланганлар, тақдирланганлар «орасида Ойбек, Абдулла Қаҳҳор каби чинакамага халқ ижодкори, деб эътироф этиладиган санъаткорлар бор эди...» деган сўзларни кўрмаганга олади. Айни чоқда ўқувчимиз «Улуғбек хазинаси», «Диёнат», «Юлдузли тунлар» каби фақат республикамиздагина эмас, балки Бутуниттифоқ миқёсида шуҳрат қозонган асарлар қаторига «Ҳамза», «Одам бўлиш қийин», «Уфқ», «Чинор», «Умид», «Мангулик», «Нур борки, соя бор» каби айрим фазилатларига қарамасдан адабиётимизда катта воқеа бўлмаган романларни қўшиб қўйганки, бунга хайрхоҳлик билдириш мумкин эмас.

Майли, оддий ўқувчининг нималарнидир исботламагани, нималарнидир яхши тушунмагани, онгли равишда «кўрмай» кетгани, танқидчини атайин изза қилишга интилгани, уни асоссиз қоралагани тўғрисида гапираяпсизу, аммо масалаға худди шу таҳлитда ёндошадиган мунаққидлар ҳам, ёзувчилар ҳам учрайди-ку, дейишлари мумкин. Бундай мулоҳазаларнинг асоси бор, албатта. Мен истардимки, шундай ўқувчиларимиз бўлиши керак — улар бадий ижодни тушунишда, баҳолашда зўр мунаққидлар билан баҳслашсин, ҳатто ёзувчиларни шошириб қўядиган фикрлар айтсинлар. Шунинг орзу қиламан.

Хулоса шуки, китобхонларнинг сўз санъатини юракдан ҳис қилиб ўзлаштиришларида, уларнинг қобилиятларини ўстириш борасида танқидчилар зиммасига жуда катта масъулият юкланади. Бинобарин, қайси мунаққид сўз санъати равнақиға алоқадор муаммолар ҳақида қандай мулоҳаза юртмасин, унинг ҳар бир фикрини, ҳукми ва хулосасининг эмас, шу фикри, ҳукм-хулосани ифодалаган ҳар бир жумланинг гоётда салмоқли, таъсирчан бўлиб, ўқувчилар қалбини тўлқинлантириб, онгу тафаккури, шуурида ўзгариш пайдо қилишни таъминлаши керак.

Мирўлат Мирзаевнинг «Мовий дарё» китобига ишланган суратлар.

Рассом
В. НЕМИРОВСКИЙ

Ҳажвий қисса*

Айниқса, «Горизонт» ресторанининг директори Вадим Григорьевич деган бир хира жалатай Арслон Мирзаевичнинг кўланкасига айланган-қолган. Унга курорт овқатларини раво кўрмай ҳар куни уч-тўрт маҳал официант қизлардан махсус тайёрланган таом жўнатади. Қаҳрамонимизнинг ўзи ресторанга келса-ку, ҳамма ёпирилиб келиб, тик оёқда туриб хизмат қилади. Икки одам бўлиб келса — эллик одамлик банкет залининг эшиги очиқ. «Пул бўлса чангалда шўрва», деб ким айтган бўлса, мутлақо ҳақ.

Ана шундай қилиб даврини суриб юрган Арслон Мирзаевич, «менинг путёвкамнинг муддати тугабди, дўстлар!», деб индамай-нетмай қандай кетади?! Эртага учаман деган куни у «Горизонт» ресторанини кундузги тўртдан бошлаб бронь қилиб қўйди. Хайрлашув кечасига йигирма саккиз дам олувчи келди. Вадим Григорьевич кечада ҳаддан ташқари очилиб-сочилиб хизмат қилди. Ресторанга ташқаридан биронта ҳам одам қўйилмади. Залдаги ҳар бир столдан, ўриндиқлардан анқиб турган атирларнинг, дераза ва деворлардаги хонаки гулларнинг хуш бўйларини айтмайсизми! Ташқарида ўттиз сантиметрлик қор, столларда эса ҳозиргина узиб келтирилган гуллар таъзим қилиб турибди. Официант қизлар ярим яланғоч кийинишган. Улар тез-тез келиб Арслон Мирзаевичнинг тиззасига ўтириб, бармоқ учларидан ўпич берадилар. Оркестр состави шарқ халқлари куйларини қийиб юборадиган созандалар билан тўлдирилган. Шу куни чалинавериб қулоқларга ўрнашиб қолган «Анджон полька»сию «Чимбой» куйларини ўша пайтдаги дам олувчилар ҳалигача унутишмаган бўлса керак.

Хайрлашув кечасига келганларнинг бирортаси ҳам Арслон Мирзаевичнинг қайтиб кетишини истамас экан, шундай

ажойиб инсон билан ажралиш бениҳоя оғир эканлигини ҳаммаси таъкидлашарди. Арслон Мирзаевичнинг сахийлиги, мардлиги таърифланган тостлар-ку, одам боласи у ёқда турсин, тошни эритиб юборадиган даражада эди. Шундай қилиб, бизнинг маҳаллий аҳамиятга эга бўлган пора олувчимиз иттифоқ миқёсига кўтарилаёзди. Лекин...

Зиёфатчилар чала маст бўлиб, маишат авжига чиққан пайтда ресторан залининг эшиги оғзида шляпасининг тепаси узунчоқ, оёғи оқсоқ бўлмаса-да, эгри ҳасса тутган ўрта ёшлардаги бир киши ўзи билан тенг ёшлардаги бир аёл билан пайдо бўлди.

— Вадим Григорьевич, булар қайси оролдан келганлар экан, билиб келинг-чи, — деди Арслон Мирзаевич ўриндиқда чайқалиб-тебраниб.

Ресторан директори чопиб кетди-да, тез қайтиб келди. — Арслон Мирзаевич, булар чет эллик меҳмонлар экан, бир порциядан овқат еб, юз эллик грамм коньяк ичсак, дейишяпти. Швейцаримиз ўтказмай турибди.

Арслон Мирзаевич бир пачка учликни Вадим Григорьевичга иргитди.

— Мен базм бериб, кўнгилочар ўйин қилаётганда халақит бермасинлар, айтинг!

Чет эллик меҳмонлар билан ресторан директори бир-бирларига гап тушутиролмаё анчагина жиғибийрон бўлишди, охири меҳмонлар чиқиб кетишди.

Базм қизигандан қизиди. Официант қизлар ҳам юмушдан бўшаб, бирваракайига рақсга чиқдилар. Ҳамма маст-аласт, кўй дейдиган хўжа йўқ.

Орадан икки соатча вақт ўтди. Бир пайт кўзи олайиб кетган ресторан директори Арслон Мирзаевичнинг олдига югуриб келди.

— Арслон Мирзаевич, аҳвол чаток, — деди ҳаяжонини босолмай, — бояги чет эллик мистер Москвага кўнғироқ қилиб, «сизларнинг бир турк миллионерингиз кун бўйи бир ресторани банд қилиб, банкет беряпти», дебди.

— Ким экан у «турк» дегани? — деди Арслон Мирзаевич аччиқланиб.

— Ўрта Осиёликларни улар шундай аташса керак.

— Хўш, энди нима бўлади?

— Бу ердан тезроқ кетишингиз керак. Ярим соатга қолмай оператив группа келади. Ишончли дўстлар шундай деб хабар беришди.

Арслон Мирзаевичнинг мастлиги тарқаб, бирдан ҳушёр тортди. Бу ўзини «давлатнинг масъул одамиман» деб юрса, уни эса оператив группа босиб олиб кетишга келаётган бўлса, нима деган гап бу? Ўзини йўқотиб қўйгани шунчалик эдики, ҳатто Вадим Григорьевичдан маслаҳат сўраш ҳаёлига ҳам келмади.

— Сиз тезроқ қимирланг энди, — деди унга ресторан директори. — Ташқарида менинг машинам турибди. Иложи бўлса, бугун курортда тунаманг, бошқа ёқларда тонг оттирганингиз масъул. Мен эса бу ерда ҳеч қанақа турк-пурк бўлмаганлигини исботлашга ҳаракат қиламан.

Бемалолчилик, «яхши боринг, хуш қолинг»лар тинчликда бўлади, Арслон Мирзаевич ҳеч ким билан хайрлашмай, ёш боладай қаққонлик билан югуриб бир минутда залдан чиқиб

* Охири, боши ўтган сонларда

кетди. Анча йўл юриб изига қараган эди, рестораннынг чироқлари ўчиб, тун қўйнида қоп-қорайиб турарди. Раҳмат, Вадим Григорьевич!

Бизнинг бош қаҳрамонимиз эртаси кўни ресторан директори билан учрашиб, унинг барча хизматларию яхшиликларини «юксак баҳолади», самолётга юраги бетламай, шу куннинг ўзидаёқ поездга чиқди.

Орадан уч кун ўтиб, Арслон Мирзаевич жонажон столини эгаллаб, аввалгидай бемалол пора олишда давом этаверди.

5

Йўқ, биз хато қилган эканмиз. У пора олишни аввалгидай бемалол давом эттиролмади. Қўрқиб қолди. Юраги ўз-ўзидан ўйнайдиган одат чиқарди. Бир пайтлар ҳатто ОБХСС юборган махсус пулларни дастурмол билан ушлаб иргитиб юрган пора олувчи аллақандай бир жанобдан қаттиқ таҳликага тушиб қолди. Тўғриси айтсақ, у узун шляпали жанобдан ҳайиқмади, сиёсий жиноятчиға айланиб қолишдан хавфсиради. Агар шу ёрлик илинса борми, қаҳрамонимиз қайтиб бу тупроқни неча йиллардан кейин кўришини шайтон билмаса, кимса билмас. Қолаверса, социализмдаги «миллионер»ларга давлат меҳр-шафқат кўрсатмаслигини ўзи ҳам яхши тушунади.

Шу хаёллар миясида аридай ғужгон ўйнаб, икки ойгача кабинетига ўзини омонат ҳис қилиб келиб-кейтиб юрди. Ҳеч кимни тергамади, мажлис қақирмади. Ўзи индамагандан кейин планларга ҳам у-бу қўшиб ёзган одам бўлмади. Энг ҳайрон қоларли ери — бизнинг бош қаҳрамонимиз янги йил ўтиб, то март ойи киргунга қадар бировдан бир тийин пора олгани йўқ. Ўзини тийди. Қайнонаси ва хотинини отган йигитни ҳам унутди. Қайтаган, Изтурғановни қақириб олиб, ҳисоботдаги жиноятлар сонини камайтириб кўрсатишни, шундай қилса яна бир юлдуз олиб беришини писанда қилди. Изтурғановга кулиб қараётганининг бошқа бир сабаби ҳам йўқ эмас — ким билади дейсиз, эрта-бир кун иши худди мана шу Изтурғановнинг қўлига тушадими...

Ушанда эса Вадим Григорьевич бизнинг қаҳрамонимизни обдан чув туширган эди — Арслон Мирзаевичнинг сувини сўнгги марта сиқиб ичишни қўлбола ташкиллаштирган ресторан директори, мана, бир кварталда қўлга кирадиган олажаҳон пулнинг йўлини тўсди.

Шундай қилиб, пора олувчи пора олмай юраверди, юраверди... Лекин март ойига келиб чидай олмай қолди. Мардлиги кўзиди. Қиши билан кабинет эшигини тиндирмаган гастронорм директорга Жонгелдиевнинг совчиларига «қизинг ўзини бир юбориб олинг» деган аниқ жавоб айтди. Қиз кетворган гўзал бўлиб чиқса, эллик икки минг сўм нима бўпти денг. Мабодо кутган даражада бўлмаса айб ўзларида, отаси бориб, у ёқларнинг нонини еб келар...

Орадан уч кун ўтиб, қиз келди. Қиз эмас, пари кириб келди унинг олдиға! Оҳ-оҳ-оҳ! Арслон Мирзаевич эллик етти ёшни бекор ўтказиб юборган экан. О, зангарни қизининг уч кунлаб келмай юришида мана шу ҳусну латофатнинг миннати бор экан-да! Бўлмаса, Арслон Мирзаевичнинг гапини икки қилишга унча-мунчанинг юраги дов бермасди. Сулувланини айтинг бу қизнинг, сулувланини! Гап-сўз йўқ, пари, фаришта! Қадимги греклар сиёнган гўзаллик маъбудаси ҳам бунинг олдида уялиб қолади.

Агар ўтирган сталининг обрўйи бўлмаганида, Арслон Мирзаевич ўзини қизининг оёқларига ташлаб юборармиди. Уни амал сақлади — ўзини тутди. Минг кулиб-илжайиб қизни кузатдию тўй тарадудига киришди.

Бунинг учун авваламбор Малика Утаровна билан келишиб, бир қарорга келиш керак. Хотини бари бир эшитмай қолмайди. Аёл зоти бундай гапни бутун вужуди қулоққа айланиб тинглайди.

Жанжал улғайиб кетмаслиги учун Малика Утаровнанинг «жинсий яроқсизлигини» расмийлаштириб қўйган маъқул. Ана шу ҳужжат қўлга кирса, Арслон Мирзаевичга ҳеч кимнинг тиши ўтмайди. «Эҳтиётинг зўр бўлса, етти юртда хор бўлмайсан» деб шунга айтадилар-да.

Бу йомуш ҳам бел офритмай бита қолди. Бош врачнинг ўзи ҳаш-паш дегунча ишни бурунга бармоқ тиққандай осонгина бичириб, справкани пора олувчининг столига қўйди. Энди ҳамма гап Малика Утаровнани кўндиришда қолиб турибди.

Малика Утаровнани кўндириш тоғни кўчиргандан баттар

қийин бўлди. Узингизга маълум, аёл зотининг хасислиги бетига тепиб туради. Гапнинг бир учи кўтарилар-кўтарилмас у бир гектарлик ҳовлини бошига қийди. Кап-катта ҳовлида уни тинглайдиган одам борми, дейсиз. Буни хотин бечоранинг ўзи ҳам сезди. Икки кун жазавага тушиб юриб, учинчи кун... қўйди.

Шундай қилиб, учинчи куннинг ўзидаёқ бизнинг бош қаҳрамонимиз дунёга қайта келгандай бўлиб янги тўшақда дилхушлик қилди. Қиз шўрликнинг эрки фақат икки кўзида қолганди. — Менинг фарзандлик бурчим шундай жирканч, ифлос ишга тўғри келди, — деди у шўлқ-шўлқ йиғлаб ўтириб. — Отамнинг кейинги умри турмада ўтмасин деб гулда танамини отам тенги қари чолга бахш этдим. Ҳамманга ланат!

Арслон Мирзаевич бу гапларни чўчиб-чўчиб эшитди. Қаҳрамонимиз барибир олижаноблик қилиб, эрка келинчакнинг аччиқ устида айтган сўзларига жавоб қайтармади. У чол бўлиб қолгани йўқ шу билан! Қиз боланинг нозиди да бу. Қайтаганга одобли эканки, ёшнинг ҳурмат қилиб тишламади, тирнамади. Унинг оғзидан чиққан бир-икки гап билан бунинг амали пасайиб қолармиди? Нима бўлганда ҳам энди у Арслон Мирзаевичнинг ўйнаши...

Дабдабасиз, шовқин-суронсиз ўтган «тўй» кечасидан кейин пора олувчининг ишга иштаҳаси очилди. Катта демай, кичик демай олдиға келганларни қабул қилиб, ишини битирмаса ҳам, яхши гаплар билан кузатиб қўйди. Планга алоқадор ҳисобларни юритувчи ходимларни қақириб, «қалам ихтиёрини қўлга беришни, қаламни югуртириб-югуртириб олишни» тимсоллар орқали уқтиради. Хуллас, Арслон Мирзаевичнинг кайфи чоғ — Ой билан Чўлпон хизматида тургандай ўзи хон, кўланкаси майдон!

Лекин у вақтида ўзининг сувига текканларни ҳам унутиб қўйгани йўқ. Чексиз қувончлар устида енгилликлар қилиб қўймаслик учун ора-сира қовоғига тош осиб, аччиқланишни ҳам машқ қилиб турди. Ана шундай аччиқланишлар пайтида биринчи бўлиб, ҳу бирда Арслон Мирзаевич устидан пиқиллаб кулган ОПД бошлиғи «учди». Иккинчи бўлиб, ресторандаги зиёфатнинг пулини қайтариб олган шўринг қўрғур Тойировнинг пешонасига совун сурилди. Шундай қилиб, ҳамма иш нормаллашди. Янги йилнинг иккинчи кварталдан бошлаб Арслон Мирзаевич дастлабки пораларни қабул қила бошлади.

Дастлабки поранинг тарихи бундай бўлди. Ешлигида, амали кичик пайтларда битта сигаретни иккови бўлиб чекиб юрган Ойберган бир кун эрта билан пора олувчининг кабинетига гарангсиз кириб келди. Не деганда ҳам, бу бошидан у бошига қараб юрсанг чарчатадиган кабинетнинг салобати босдимми, авваллари гапда навбат кутиб турмайдиган шалдироқ Ойберган ҳам анчагача-икки сўзининг бошини қовуштиролмаё ўтирди. Берилган саволларга жавоби ҳам узук-юлуқ бўлди. Гапнинг пўстқалласи шуки, Ойберган прораблик қиладиган участка кассасида уч пачка лотерея сотилмай қолган. Ана шу уч пачканинг биттасида «Волга» йотуғи бор экан. Буни омонат кассадаги танишлари орқали участка бошлиғи сезиб қолибди. У дарҳол кассирни қақириб суриштирса, бундан ўн беш минут олдин Ойберган лотереяларни сотиб олиб кетган экан. Ёл-хўжаев Ойберганни қақиртиради, лотереяни ўзига топширишни талаб қилади, топширмаган тақдирда барибир шу районда ҳайдатиб қўймаслигини писанда қилиб қўрқитади. Капалаги учиб кетган Ойберган тўпа-тўғри бу ёққа қараб югураверибди.

— Ютуғингизни олаверинг, — деди Арслон Мирзаевич тинглаб бўлиб. — Районда ҳайдаш-ҳайдамаслигингизни мен ҳал қиламан.

— Йўқ, оға, Ёлхўжаев билан ўйнашиб бўлмайди, — деди Ойберган ялнчқоқ овозда. — Узингиз билсангиз керак, юқорига шикоят ёзгани учун ўттиз йиллик инженеримизни пулнинг кучи билан жинни қилиб юборди-ку. Бир «Волга» учун шу қолга тушгим йўқ, болаларим ёш ҳали...

— Хўп, унда мақсадингизни айтинг.

— Мақсадим... лотереяни сизга совға қилмоқчиман.

— Барибир Ёлхўжаев билан чаплашиб қоласиз-ку, бундан қўрқмайсизми?

— Йўқ. Машина сизда бўлса, кўнглим тинч бўлади. Ёлхўжаев мени бармоғи билан ҳам туртолмайди. У ким билан ўйнашаётганини бир билиб қўйсин, Арслон Мирзаевич!

Пора олувчи ўйланиб қолди. «Олиш керак!» — деди етмиш етти томири бирдан.

— Бу хизмат эвазига мендан нима сўрамоқсиз?

— Ҳеч нарса. Фақат прорабликдан бўшаб қолмаслигим учун кўз-қулоқ бўлиб турсангиз, бас.

Бу иш Арслон Мирзаевич учун чўт эмас эди. Қийини — лотереянинг ҳақиқатан ҳам ютиб чиқиши. Ахир Арслон Мирзаевич лотерея ўйнайдиган одам эмас, у давлатнинг масъул ходими. «Волгани уйга ҳайдаб борсалар — яна бўлмайди, чунки нима олиб кирар экан деб эл-юртнинг кўзи доим шу бўсағада. Лотереяни кабинетда қўлма-қўл олай деса, бу усулдан аллақачон воз кечган. Албатта, Арслон Мирзаевич қўлма-қўл олишдан қўрқмайди, бироқ порани янгича йўл билан, хамирдан қил суғургандай осонгина эгаллашга нима етсин!

Узоқ ўйлашиб, шунга келишдилар: Ойберган хотини очадиган киоскага лотереяларни элтади. Ярим соатнинг уёқ-буёғида Малика Утаровна бориб қолган-қутган лотереяларни сўрайди. Энг афзал ери — сотиб олаётганини одамлар кўради-ку.

Гап бир ерга қўйилди. Ойберган уч пачка лотереяни хотинига обориб бериб:

— Манавиларни яшириб қўй, ярим соатдан кейин Арслон Мирзаевичнинг хотини келиб сотиб олади, — деди. — Ичиди дурбин ютуғи бор.

— Дурбин бўлса, ўзимиз сотиб олайлик, — деди хотини ноз-рози оҳангда. — Билиб туриб, қандай бериб юбораверасан?

— Мен ваъда берганман.

«Хотинга сир айтган эркак, жуда аҳмоқ бўлса керак», деган экан бир шоир. Агар Ойберган «Волга» бор эканлигини валдираб қўйганидами, бу хотин ўзини том бошидан ташлашга ҳам тайёр. Ҳали-ку, дурбинга «отанг яхши, онанг яхши» қилиб зўрға кўндирди.

— Бўлмаса, ўзинг ёнимда тур, — деди хотини ҳамон қовоғини очмай. — Мен Малика Утаровна деганингни танимайман.

Гап болалаб кетмасик учун Ойберган индамай рози бўлди-да, лотереяларни юқори тоқчадаги китобчалар орасига яшира бошлади. «Шошганда лаббай топилмас» деганларидай, сўнги учинчи пачка қўйган еридан уч марта қайтиб тушди. Тўртинчи марта хотинининг ўзи яшириб қўяётган эди:

— Бу ёққа беринг, — деди биров сиртдан. — Тиқиштириб нима қиласиз уни!

Ойберган қай кўз билан кўрсинки, киоска олдида нақ Елхўжаевнинг ўзи турибди. У дарҳол хотинига «берма» деган ишорани қилди. Хотин ҳам савдода ишлаб, айтишиб ўрганган эмасми:

— Булар тиражи чиқиб кетган лотереялар, нима қилмоқчи эдингиз? — деди ранги бўзариб. Елхўжаевга худди шу нарса керак эди-да!

— Бераверинг, мен тиражи чиқиб кетган лотереяларни тўп-лашни яхши кўраман.

— Утиб кетган тираждаги лотереяларни сотишга ҳаққим йўқ!

— Майли, ҳозир ОБХССдан одам чақирамиз, ҳаққингиз бор-йўқлиги шундан кейин маълум бўлади.

ОБХССнинг номини эшитиб, хотинининг рангида ранг қолмади. Эрининг турткилашига ҳам қарамай, бир пачка лотереяни харидорнинг олдига отиб урди. Яхшиям, Елхўжаев лотереянинг неча пачка эканлигини билмас экан. Қўлига теккан заҳоти тиржайиб:

— Югурганники эмас, буюрганники бўлади, азизлар, — деди эгилиб Ойберганга тикилиб. — Тезроқ участкага боринг, юқоридан комиссия келаётир.

— Кап-катта одам ҳам бунчалик майдагап бўлар экан, — тўнғиллади хотин. — Бир дурбин деб юраги ёрилади-я...

Лекин у сўзининг охирини айтолмай қолди: Елхўжаев бурилиб, уч-тўрт одим отар-отмас Ойберган хотинининг елкасига мушт туширди. Кичкинагина ёғоч уйча ичидаги тўполон авжга чиқай деб турувди, ким билади, Малика Утаровна келиб қолмаганида Ойберган боқяш қонун ҳиможисига ўтиб олган занфани дўппослаб, йил кўтариб кетиши турган гап эди.

Буни қарангки, Малика Утаровна ҳам лотереялар неча пачка эканлигидан беҳабар бўлиб чиқди — икки пачкани олди-кетди. Бу лотерея дегани Ойберганнинг бошига битган қип-қизил бало бўлди. Энди шундан «Волга» Елхўжаевга ўтиб кетган бўлсами, аҳволи вой дезаверинг. Қай бировларнинг ўн етти яшар қизларини порага олиб юрган Арслон Мирзаевичдай ёшулли одамни алдаш... ҳай-ҳай, худо кўрсатмасин, дунёда бундан ёмон кўргулик бўлмас. Қалдирғочдай болаларини етим қолдириб ўлса ўладики, аммо Ойберган бунга рози бўлмайди.

Иши юришмаган пора берувчи туни билан ажриққа ағанаб

чиқди. Бир марта кўзи илиниб, қайта уйғониб, кечқурунги овқатини қусиб ташлади. Чарчаб, силласи қуриб, тонготар олдида уйкуга кетди.

Эртасига Ойберган учун куннинг ярми қандай ўтганини биз айтмайлик, сиз эшитманг. Лекин Арслон Мирзаевич неча йиллардан бери йўргаси сурирмай келаётган пора олувчи эмасми, бу сафар ҳам ошиғи олчи турди. Тушдан кейин бутун районга «Малика Утаровна «Волга» ютибди» деган хабар тарқалди. Иш жойида секунд санаб шу қувончли хабарни кутган бечора Ойберганнинг юраги потирлаб, еттинчи қаватда турган ерида ҳушидан кетиб йиқилди.

6

Арслон Мирзаевичнинг ҳаётида яна бир қувончли воқеа рўй берди: ўғли Эльбурс Абди Турдиевичнинг қизини уйга етаклаб келди.

Тўй тадориғи қизигандан қизиди. Кимларнингдир «замонга боқайлик» деган маслаҳатлари тўй эгасига маъқул тушмади. «Замон менга боқсин!» дедию гумбурлатиб тўйни бошлаб юборди. Бироқ Арслон Мирзаевич мард бўлгани билан жуда ҳам кўзсиз-қулоқсиз мард эмас — аввалига варанлаган кўчанинги икки томонини тўсиб, милиция ходимлардан қоровул қўймоқчи бўлди. Кўпчилик айтавергач, охири бу фикридан қайтди.

Амалдор бўлган одамнинг тўй бергани қизиқ экан. Бола-бақра югуриб бажариб кетса бўлаверадиган хизматларни ҳам йирик-йирик идора бошлиқлари талашиб қолишади, у ёқдан-бу ёққа чопишади. Айтанов самоварни ўз қўлига олди. Манғитбоев ошпазга ёрдамчи бўлди, Шитайбеков қўноқхоналарга меҳмон элтади — хуллас, бари ҳавас қилгудай хизматкор. Лекин хизматнинг аломати Ойберганнинг чекига тушди — у дафтар тутадиган, ҳисоб-китоб юритадиган бўлди.

Ростини айтганда, Ойберганга ишониб берилган амал маъракадаги энг обрўли амал экан. Тўй куни ҳамманинги оғзида ким — Ойберган! Ҳамма одамнинг кўзи ҳам Ойберганда!

Ойберган қараб турса, пора бериш учун тўйдаи қулай фур-сат йўқ экан. Пора берувчилар бир-биридан ўтаман деб тиришгани-тиришган. Мушукдай дафтардан кўз узмай пойловчилар кўпайди.

— Шитайбеков қанча берди? — деб сўрайди бири.

Бошқа бириси эса Айтанов ёки Манғитбоевнинг олиб келган тўёнасини айтиб юборишни ўтинади. Пора берувчиларнинг кўпчилиги келтирган тўёнаси оз ёзилиб кетишидан қўрқиб, тушгача «рўйхат»дан ўтмай юрди.

Ойберган дунёга кеча келибдими.

— Шитайбеков икки минг берди, — дея шивирлаб сирни очган бўлди-да, бу «шпионлиги» учун Айтановдан юз сўм ундирди. Худди шундай йўл билан у Шитайбековни ҳам туширди. Хуллас, пора беришда от ўздирдиш учун келганлар Ойберган юз сўм-икки юз сўмни аяб ўтиришмади. Яна бунинг устига денг (ишонмагин дўстингга!), Ойберган «рўйхат»дан ўтганларнинг пулини ҳам юз сўм-икки юз сўмга қамайтириб ёзаверди. Нима, шу билан Арслон Мирзаевичнинг тўйдан кўтарадиган даромади қамайиб қолармиди? Ойберган рўйхатга қараб бир кўзи қувонас, чегириб қолган пулларни кўриб яна кўзи қувонади. Гўё Абди Турдиевичга ўзи қуда бўлаётгандай маст!

Замондан кўрқиб юрганлар юраверсин, бизнинг бош қахрамонимиз эса жиловни қўйиб юборди. Яхши ниятлар қилиб, бир хонани келадиган нон ва азиз неъматлар, бир хонани чит-газ-ламага, бир хонани гўшт ва шисаларга, яна бир хонани эса тўп-ланган пулни келтириб тўкиш учун ажратиб қўйди. Сўнги хона эшигини қўлфлаб қўйди-да, бир қалитни ўз чўнтагига ташлади, бошқа бирини эса Ойберганга тутқазди. Ичкарида узунасига тўшалган клёнқада бўғирсоқдай ёйилиб ётган пулларни икковидан бошқа ҳеч ким кўрмасин учун шундай қилди. Кечга томон Ойберган тўлиб кетган сумкани бўшатиб чиқиш учун (нечанчи марта!) хонага кираётиб, деразга қапишиб турган бировга кўзи тушдию ўзини таппа ташлаб юбораёзди. Упкасини қўлтиқлаб Арслон Мирзаевичнинг олдига чопди.

— Биров... Биров... Тўёнага тушган пулларни суратга олаётир, — деди тили оғзига тиқилиб.

— Ким?! — Бу хабардан Арслон Мирзаевич сакраб ўрнидан туриб кетди.

— Редакциядаги Бектурдиевми дедим.

Арслон Мирзаевич дарҳол самовар бошидаги Айтановни,

меҳмон кутиб олаётган Изтурғановни чақиртирди.

— Қандай қилиб Бектурдиевнинг томирини топса бўлади? — сўради у икковини бир четга бошлаб. — Журналистлар ёмон, улар қўрқитган-хўрқитганингни билишмайди. Қани, бир нарса ўйлаб топинг.

— Лекин ёмонга ялиниб ҳам фойда топмайсан-да, — деди Айтанов.

— Менимча, муштлашув уюштириб, қўлидаги фотоаппаратни тортиб олиш керак, — маслаҳат солди Изтурғанов. Лекин бу тadbир тўй эгасига ёкмади.

— Менинг тўйимда муштлашув бўлиши мумкин эмас!

— Осон қўлга туширишининг бир йўли бор, — деди Айтанов. — Бироқ бунинг учун бизга қонун органларининг ёрдами керак.

— Қонун органлари ёрдамга тайёр!

— Ундай бўлса, Бектурдиевнинг уйига беш-олти юз сўмлик асл, камёб моллардан юбортираминиз-да, изига милициядан одам жўнатиб, «дўкончиларни қўрқитиб олганини» бўйнига қўямиз!

— Бунинг учун тўхмат қўрсатма бериб, аюҳаннос соладиган дўкончилар керак-ку, — Арслон Мирзаевич шу ерда сал соддалик қилиб гапириб қўйди.

— Тўхмату аюҳанносни қўйиб юборадиган қизларимиз бор!

Бу йўл Арслон Мирзаевични чексиз қувонтириб юборди. «Операция»да қатнашадиган одамларни тўй хизматидан озод қилиб, кечга мўддат белгилади ва рухсат бериб юборди. Бу «тадбир» ўйлаганидан ҳам зиёд даражада амалга ошиб, икки соат ичида, хамирдан қил тортгандай битди. Бектурдиев «хизмат мавқеидан шахсий манфаат йўлида фойдалангани, товламачилик қилгани» учун шошилинч равишда қамоққа олинди. Тинтув пайтида топилган фотоаппарат органга топширилди. Юқорига шикоят қилиш учун имкон бермаганликлари сабабли Бектурдиевнинг қон босими кўтарилиб кетди, тонг олдида касалхонанинг алоҳида хонасида жон берди. Бир хонадон, бир оила — ҳали аччиқ-чучукни англаб улгурмаган уч-тўрт гўдак ҳақталаб отадан, навжувон аёл эса қарчиғайдай эридан айрилиб, қон қақшаб қолаверди. Шундай қилиб бизнинг бош қаҳрамонимиз тўй баҳонаси билан юз минг сўм тўплаб, пора олиш бўйича ўзига хос рекорд қўйди.

7

«Бир балоси бўлмаса шудгорда қуйруқ на қилур», деган гап бор. Ойберган совға қилган ютуқли лотарейанинг кетида тоғдай таъма бор эканлигини Арслон Мирзаевич ҳам сезди. Лекин билмаганга олиб юраверди. Пора берган ҳам мўддасини айта қолмади. Бизнинг бош қаҳрамонимиз эса бировнинг иззатини оёқости қилиб кетадиган пора олувчилардан эмас. Олдими, бугун бўлмаса эртага ҳиссасини чиқариб беради.

Албатта, Ойберганнинг ҳиссасини қайтараман деб юрган Арслон Мирзаевичнинг ўйлаганлари ҳам дарров амалга ошавермади. Бу ғалвали дунёнинг шамоли бошқа ёқдан эсиб, ана-мана дегунча замоннинг кайфи ўзгарди. Шамол дегани бўронга айланиб, аввалги хон юришларга ўрганганларнинг, Арслон Мирзаевичдай юзта пора олувчини ярим йўлда қолдириб кетадиган не-не бўйни йўғонларнинг кемаси саёзга бориб тиқилиб, эшкагини йўқотиб оға бошлади. Кўрган кўз, эшитган қулоқ ишонмайди. Лекин шуларни кўриб-эшитиб юрган одамларда ўзгача кайфият — кўркараклида тоза эпкин. Авваллари яхши экан, шу одамлар ишининг оғирини ишлаб, бақирининг захрини ютиб кетаверишарди. Ҳозир йўк, бир нарса деёлмайсан — юзинг демай, кўзинг демай тенг айтишади, «демократия замони, ошкоралик замони» деб, сенинг ёлғонингни бир зумда чиппака чиқариб ташлашади.

Йиғилишлардаги ўзгаришларни айтинг! Ўзини-ўзи танқид қилаётган ким, қизариб-бўртиб тавба айтаётган ким. Авваллари этти ухлаб тушингга кирмайдиган гаплар энди чиқаёттир. Ҳамма «қайта қурамыз» деган принципга қаттиқ ёпишиб олган. Арслон Мирзаевич таги мустаҳкам деб ўйлаган не бир-не бир амалдорлар ҳам ўзлари ўтирган баланд-баланд курсилардан қулаб тушди. Лекин ҳозирча бизнинг қаҳрамонимиз ўз йўрида омон.

Шундай кунларнинг бирида Елхўжаев қора тутуни тутаб кабинетга кирди.

— Бу кўтар-кўтар, тушир-туширларга чек қўйилади, йўқми? — деб пора олувчига кескин савол ташлади.

Биз бош қаҳрамонимиз билан бўлиб, асаримизда Елхўжаев

ҳақида аниқроқ ҳеч нарса айтмаган эканмиз. Елхўжаев, мана, умри бино бўлибдики, гапни йирик-йирикдан тўғрайдиган одам. Даромад-буромад қилиб ўтирмайди, дўппини ўртага қўйиб, гапни чўп синдиргандай «тақ» этадиган еридан бошлаб гапиради. Пора берадиган бўлса, «мана шунча олиб келдим» деб пулни пул ҳолида, нарсани нарса ҳолида айтиб беради. Бошқача айтганда, у пора беришнинг этикаси билан ҳисоблашиб ўтирмайди. Ишда ҳам шундай — гаплари туядан пўстин ташлагандай. Лекин барибир керак одам. Чўнтаги бақувват.

Арслон Мирзаевич уни ўзига яқин ўтиргизди.

— Ҳар нарсанинг боши ва охири бўлади, — гап бошлади у. — Биз давлатимиз тутган сиёсатни ҳечам бекор деёлмаймиз... Лекин сизнинг характерингиз бўйича дўппини ўртага қўйиб гаплашадиган бўлсак, бу тўлқин вақтинча. Бўрон тингач, денгиз яна сокинликка қайтади.

— Мана шу столада ўтириб шунақа сафсата сотишдан қўрқмайсизми? — деди Елхўжаев кабинет эгасига қақчайиб қараб.

Арслон Мирзаевич унинг бу хил гап қилишини кутмаган эди, ростки, қўрқиб кетди. Елхўжаев буруннинг одамими ё ҳозирги сиёсатни қўллаб-қувватловчи одамми — ҳар ҳолда унга бир бало юққан, йигирма-ўттиз йилдан бери пора бериб юрган одамга сира ўхшамайди.

— Бу бир, — деди яна Елхўжаев бармоқ букиб, — мен бир-ёқли қилай деб келган асосий масала бошқа эди.

— Қанақа масала экан у бирёқли бўлмаётган? — деди пора олувчи яна баланддан келиб.

— Хотинингиз қачондан бери лотерея ўйнайдиган бўлиб қолди?

Пора олувчининг эти жимирлаб кетди, бироқ бекликни бузмади, умрида пора олиб кўрмаган одамдай беҳавотир жавоб қайтарди:

— Совет граждани деган ҳуқуққа эга бўлгандан бери. Яна бошқа гапингиз борми?

— Гапим шу: «Волга»нинг калитини столага қўйинг, у ўзимизга тегишли.

— Балки ўтирган ўрнимни ҳам бўшатиб беришим керакдир?

— У кунлар ҳам узок эмас!

Арслон Мирзаевич кнопкани босиб котиба қизни чақирди.

— Мени Изтурғанов билан уланг, — деди у қиз остонадан ўтар-ўтмас.

— Сиз ҳали мени милиция билан ҳайдаб чиқмоқчимсиз?! Қўрқитмоқчимсиз?! У замонлар ўтиб кетди! Аллақачонлар ўтиб кетди! Юқорига бир қараб қўйинг, нималар бўлаёттиди!

— Дарёнинг боши билан оёғидаги сув бир хил оқмайди! — деди Арслон Мирзаевич.

— Хато ўйлабсиз!

— Хато эмас. Мен билан олишиш учун белинг ингичкалик қилади, ўртоқ Елхўжаев!

Энди у нималар демадию бу нималар демади! Ҳалиям Изтурғанов жойида топилмади, бўлмаса қизиқ устида нелар рўй бермасди дейсиз. Нима қилганда ҳам кабинет ўзиники, Арслон Мирзаевич қолган гапларни айтгани қўймай Елхўжаевни чиқариб юборди.

Пул — минг қилса-да қоғоз. Қоғозга боғлиқ тотувлик эса сал фурсатда увадаланиб, соб бўларкан. Бўлмаса, мана шу икковининг орасидан туядай гап ўтиб кетиши мумкин эдими? Бир-бирига санамай бериб, санамай олиб юрган одамлар, мана бугун эса бири-бирини отишга ўқлари йўк.

Арслон Мирзаевич минг қўрқмайман дегани билан Елхўжаев чиқиб кетгач ҳовлиқиб қолди. Бундай қизиққон одамлардан ҳар балони кутса бўлади. Айниқса, ҳозир — шамол бошқа томондан эсиб бошлаган замона.

Пора олувчи эртасигаёқ шошилишч оператив группа тузди-да, Елхўжаев бошқарадиган участкани ипидан игнасиғача текшириб келишни буюрди. Уйноқлаб юрган экан бу Елхўжаев. Ҳозирги вақтда камчиликсиз иш борми? Бир ипидан тортсанг, чок-чоки билан йиғилиб олдингиз келади.

Айтган еридан чиқди. Юборилган оператив группа уч кун ичидаёқ Елхўжаевни «эшакка терс миндириб келди». Ана шу ҳисоботни лаб ялаб кутиб ўтирган Арслон Мирзаевич шошилишч мажлис чақирди-да, «ўз участкасида ишни қайта қура олмагани учун» Елхўжаевни вазифасидан озод қилди. Албатта, шунча йиллардан бери пора бериб келаётган одам «отдан» индамай тушиб кетавергани йўк. Чўрткесарлигини намоиш қилиб Арслон Мирзаевичга:

— Сенинг ҳам кунинг битиб қолди! — деб захрини сочди.

— Осмон йиқилса ушлаб қоламан деб юрган аҳмоқ одамсан! — деб буров солди.

— Мен ҳам эдим сендек, сен ҳам бўларсан мендек, — деб каромат қилди.

— Устингдан юқорига ёзаман! — деб аюҳаннос кўтарди. Хуллас, яраб соат ичда унинг Арслон Мирзаевичга бақириб-шанғиллаб айтган гапларини ёзиб ўтирсак, кўп сўзнинг уволига қолишимиз турган гап. «Йиқилганинг гапи кўрсин» деган гап ҳам бор. Натижа шу бўлдики, мажлис охирида Ойбергандан бу кабинетдан участка бошлиғи бўлиб чиқди.

8

«Чиқимга хазинабон сабабчи», деган гап рост экан. Ёлхўжаевнинг танобини тортиб қўяман деб кучанганида Арслон Мирзаевичнинг белига зўр келди. Бошига бало ёпирилди. Шу-шу бўлдию теварак-атрофидан ревизияю комиссия армади. Балки бу тадбир-табриксиз ҳам Арслон Мирзаевичга жавоб бериш навбати етиб келган бўлармиди, ким билади дейсиз... Не қилса-да, бу хил «оёкдан чалишлар»га ўзи сабаб топиб бергани алам қилади. «Аллақандай Ёлхўжаев» туфайли областга бир эмас, икки эмас, тўрт маротаба чақирилди. Ҳар борганида терлаган суви орқасига чиқиб, дунё кўзига тор кўриниб қайтди. Энди бундан буёғи эҳтиётини кўрмаса бўлмайдими шекилли, замон ёмон ўзгарди...

Арслон Мирзаевич кечиктирмай эҳтиёт чораларини кўришга киришди. Орага одам солиб севиқли жазманини сўққабош бир йигитга никоҳлаб берди. «Волга»дан бошқа ҳамма «ғилдирак»ларни қатталар танишларга «совға» сифатида улашиб чиқди. Ичини ит таталаётган бўлса-да, дуч келган одам билан қулиб-илжайиб саломлашадиган бўлди. Яна бир қилган тавбаси — Ёлхўжаевни ўз қўли билан ўрнига қайта тиклади. Энди кечирар, деб умид қилди... Лекин дами* йўқнинг эми йўқ экан. Областга бешинчи чақирилишида у йигирма йиллик дабдабаю асъасани — жонажон лавозимини қўшқўллаб топшириб қайтди. Шундан кейин унинг неча кун, неча тун оҳлаб-уҳлаганини, ичи зириллаб, васвасага тушганларини майдалаб баён қилиб ўтиришдан бизнингча, фойда йўқ. Қолаверса, бутун мамлакатимизда барча соҳада экономикани ривожлантириш учун кураш кетаётган бир пайтда биз ҳам сўз исрофгарчилигига йўл қўйиб ўтирсак, ярашмас. Лекин бари бир Арслон Мирзаевичнинг сўнги марта қандай қилиб пора олмоқчи бўлганлигини айтиб ўтмасак бўлмас. Чунки бизнинг нишонга олган объектимизнинг ўзи — пора!

Шундай қилиб, бизнинг бош қаҳрамонимиз областнинг сўнги чақирғидан қайтиб келаётди. У энди аввалги Арслон Мирзаевич эмас. Унда аввалги савлат ҳам, лавозим ҳам, аввалги сиёсат ҳам йўқ. Энди эртадан бошлаб унга ҳеч ким югуриб келиб салом бермайди. Аксинча, кўзи тушган одам унга «вой бечора!» деб, раҳми келиб қараса керак. Бу раҳмдиллиги хўрликларга дош бериш осонмикин? Майли, буларнинг барига ўрганиб кетар-у, бироқ ўргангунича ҳали (худо кўрсатмасин!) руҳий хасталикка чалинмаса гўрағайди...

Ўйга яқинлашганида хаёлига ажойиб бир фикр келди. «Менинг амалдан тушганимни ҳозирча ўнг елкам билади-ю, чап елкам — хабарсиз. Кел, тавваккал, сўнги марта...»

Машинадан тушаётиб:

— Уғлим, — деди ҳайдовчига меҳрибонлик билан, — мен икки ойга Москвага ўқишга кетяпман. Туни билан юриб совхоз директорларининг уйларини айланиб қайт. Ўзлари тушунади.

Бурунлари у ҳайдовчисига бунақа ишларни буюрмасди. Шундай бўлса-да, йигит тушунди. Чамаси, Арслон Мирзаевичнинг пошнаси қаттиқ ердан кўтарилганини ҳам сезган-ов...

Улар кечаси қайтган эдилар. Неча кунлардан бери давом этиб келаётган хавотирлар, нотинчликлар, кўнгли минг лат еган бўлмасин, Арслон Мирзаевични уйқуга йиқитди. Уйғонганида эса радио тушки ашуласини айтаётган экан.

— Шўпир бола, келдимми? — деб сўради у хотинидан.

Малика Утаровна елка қисди.

— Узини кўрмадим, бироқ машинангиз турибди.

Арслон Мирзаевич чала-чулла кийиниб, ташқарига чиқди. Машина турибди. Секин яқинлашиб эшикни очди ва олд ўриндикда ётган бир варақ қоғозга кўзи тушди:

«Ариза»

Ушбу аризамга мувофиқ, мени ўз хоҳишимга кўра ишдан бўшатишингизни сўрайман...

Ариза берувчи...»

Арслон Мирзаевич тирноғига дайн куйиб кетди. «Қулон қудуқа қуласа, қулоғига қурбақа ин қўяди» деганлари шуми? Арслон Мирзаевичнинг давлати қайтганини билиб ҳайдовчисига ҳам унинг оғзига лой чаплаб кетганини айтинг! «Шўпир бола» албатта туни билан совхозма-совхоз изғиган, ҳар бир директор камиди... «Эсиз шунча пул! Пора олганда «учинчи одам ортиқча» деган қонда нечук шу сафар эсимдан чиқди экан?!»

9

Арслон Мирзаевичнинг ишдан олинганлиги ҳақидаги хабар эртасигаёқ районга тарқалди. Шундай хабар тарқалмай ётсинми?!

Авалдан кўнги яқин бўлган пора берувчиларнинг баъзилари келиб, қуруқ қўл билан бўлса-да, кўнги сўраб кетди. Ичини шумлик шиширган айрим пора берувчилар эса «касофати тегмасин» деган ўйда, ҳатто бу кўчадан ўтмайдиган ҳам бўлишди. Ахир энди Арслон Мирзаевичнинг кўнглини олди нимаю олмади нима?!

Ана шундан кейин районда «бўшат-бўшата» бошланди. Бўшаганларнинг кўпчилиги қизил чизикли машинага минишди. Тақдирни қарангки, Арслон Мирзаевич ҳалигача омон. Қиссамизнинг аввалида айтганимиздек, у ҳеч қачон ҳеч нарса ни қонунлаштириб, яъни қўл қўйиб «емаган», қўшиб ёзишларга ёзма турда кўрсатма бермаган экан. Осилмоқчи бўлганларнинг қўллари «ёздирилиб» кетаверди.

Шунга қарамай, «эҳтиёткор хор бўлмас» деган гапга амал қилиб, қаҳрамонимиз хотини Малика Утаровна билан ҳар эҳтимолга кўра қонуний ажрашиб қўйди. Мабодо, энди «мусодара» деган гап чиққанида ҳам, ҳукумат Арслон Мирзаевичдан кўзи бутун игна ундириши ҳам гумон. Омонат дафтарчаларининг эгаларини ҳам битта-битта чақириб олиб, «пуллар вақтинча шуларники» эканлигини эслатиб қўйди. Итётоқ остидаги сейфни қазиб олиб, қайтадан кигизга ўраб кўмди. Ҳовлисидаги тўртта хонани буздириб ўрнини текислатиб юборди. Уй ичда ҳам эътиборга олгудай жихознинг ўзи қолмади. Шундай бир «фақир, камтарин» инсонни порахўр деб ким айта олади энди?!

Бироқ бош қаҳрамонимиз бекор «юрак олдириб қўйган экан». Уни қовлаштираётган одам ҳозирча йўқ. Барибир, бечора Арслон Мирзаевич олти ойгача эшик ёйиқилласа, юраги патирлаб яшади. Бора-бора бу касалга ҳам ўрганди. Қараб турса, «отдан тушиб, эгардан тушмай» юрганлар ҳам анчагина — амалдан айрилган баъзи «ёшулли»лар яна ёғли-ёғли ўринларга жойлашиб оляптилар. Қаҳрамонимиз ҳам энди қўл қовуштириб турмай излана бошлади. «Қимирлаган қани ошар» деганларидай, қилган ҳаракатлари бекор кетмади — марказдаги техникумларнинг бирига директор бўлиб борди.

Бордию ими-жими билан эски касали — пора олишни бошлаб юборди. Ажаб, кенг-мўлчиликка ўрганиб қолган одам учун кичкинагина қўрғонча ичига сиғиб турган маҳкамга хўжайинлик қилиш нима деган гап дерсиз. Тўғри-ю, бироқ шундан бошқа иложи ҳам йўқ-да, шукр айтишга тўғри келади. Устига-устак, саломга келувчилар ҳам аввалгига нисбатан жуда оз, йўқ ҳисоби. Ҳайтовур, йилда бир марта «хирмон кўтарса» бўлади. Шунинг устида ҳам тоғдай машаша, ҳадик. Ахир замон бурунгидай эмас...

«Хирмон кўтарадиган сезон» яқинлашган бир пайтда унинг олдига Ойбергандан кириб келди. Бурундан кўз ўрганишиб қолган одамнингнинг садағаси кетсанг арзийди. Арслон Мирзаевич пора олмаса ҳам олгандай бўлиб, оғзи қулоғига қараб кетди. Ойбергандан эса Арслон Мирзаевични кўриб ўз кўзларига ўзи ишонмади. Қани аввалги салобату қани аввалги юриш-туришлар? Қани дўқ-дағдага билан гапиришлар, қани кибр билан тепадан боқишлар? Утирган кабинетини айтинг! Аввалги кабинетидан от чоптириб боргудай ерда савлат тўкиб ўтирарди, бориб саломлашгунингча дамнинг қайтиб, икки терлаб оларнинг. Ҳозиргисини бир кўринг, уч одим отсанг, бурнинг деворга қадалди турибди.

Ойбергандан гапни кўнги олишдан бошлади, яъники, сиз кет-

* Дам — нафас.

гандан бери районнинг мазаси йўқ, раҳбарлик ҳам, кун кечириш ҳам пастлаб кетди, ўзингиз бошимизда турганингизда... Бироқ бу ёлғон дийдиёлар Арслон Мирзаевични ишонтирмаётганини сезиб, асосий масалага кўчақолди:

— Уғлимни ўқишга олиб келдим. — Қондадаги пауза ўтгач, давом этди. — Бироқ саводи чатоқроқ. Шунга яраша ғамланган бўлдик...

«Ғамланган бўлдик» деганни эшитиб Арслон Мирзаевичнинг эти ширин жимирлаб кетди.

— Бундай гапни бир айтдингиз менинг кабинетимда, иккинчи айтманг, — деди ҳовлиқаётганини сездирмай. — Деворнинг ҳам қулоғи бор-а. Ҳозир замон ёмон.

— Тушунаман, — деди Ойберган энди шивирлаб, — тил билан сўзлашмасак, кўз билан сўзлашайлик. Бола пақир дипломли бўлиб қолса бас...

— Иложим йўқ, Ойберган иним, ёрдам беролмайман, — деди яна Арслон Мирзаевич бош чайқаб. — Ҳозир вақт бояғидай эмас, қийин бўлиб кетди-ку.

Ойберган эски қадрдонининг юзига бироз тикилиб қараб турди, Арслон Мирзаевичнинг афт-ангориди ҳеч қанақа ўзгариш сезмагач, ҳайрати ошиб ўрнидан турди. Шу одамнинг авваллари ҳам пора олган-олмаганлиги ҳозир Ойберган учун ечиб бўлмас муаммога айланган, боши гангиб қолаётган эди. Хайр-маъзурни ҳам насия қилиб ўрнидан турди, эшикка етай деганида:

— Сиз бундай қилинг, — деган овоз келди орқадан, — менинг ўринбосаримга бир учрашинг. Мабода у ёрдам бераман деса, мен қаршилиқ қилмайман...

Ўринбосарнинг бугун қабул куни эмас экан.

«Арслон Мирзаевич юборди», дейилгачгина сўзлашишга мажбур бўлди.

— Иложим йўқ, — деди у ҳам Ойберганни тинглаб бўлиб, — ҳозир вақт бурунгидай эмас. Ўзингиз биласиз, ҳамма ерда қайта қуриш...

Ойберган ноилж ўрнидан туриб кетаётган эди:

— Сиз қабул комиссияси секретарига бир учрашиб кўринг, — деди директор ўринбосари умидлантириб. — Биз уларга эркинлик бериб қўйганмиз. Агар ёрдам бераман деса, биз қаршилиқ қилмаймиз.

Ойберган қабул комиссияси секретарини зўрға топди. Лекин секретарь «ҳозир вақт ёмон» эканлигидан нолиб, Ойберганни анчагача ёнига йўлатмади. Шунинг орасида Арслон Мирзаевич қабул қилганлиги, сўнг ўринбосарга, ўринбосар эса секретарга «йўллаганлиги» айтилди. Шундан сўнггина секретарь «маршрутнинг давомини» айтди.

— Ундай бўлса, сиз энди завхозга учрашасиз. Агар у ёрдам бераман деса, биз қаршилиқ қилмаймиз.

Ойберган анг-танг бўлиб қолди.

— Завхоз дегани ахир парта билан супирги-челакка хўжайинлик қилмайдими?

— Айтганимга кўниб, завхозга учрашаверинг.

Завхоз устахонадан топилди. «Сўнгги бекат» шу одам экан шекилли, аввалгиларга ўхшаб гапни айлантириб турмади.

— Неча минг олиб келдинг? — деди дабдурустан.

— Икки.

— Икки билан иш битадимми? — деди завхоз кўнгли тўлмай.

— Ҳозир замон ёмон, ўзингга маълум, бурунгидай эмас. Ҳаммаси мураккаблашиб кетди. Бурунги пайт бўлса экан, бир ярим-икки билан тўппа-тўғри партага ўтиргизиб кетаверсанг. Ҳозир қийин...Уч бўлмаса битмайди...

Хуллас, Ойберган калаванинг учини топди, ишни сошлаб, ўғлини ўқишга киритиб қўйди.

Ана, бизнинг бош қаҳрамонимиз анойи пора олувчи эмас. У шароитга тез мослашади, пора олишнинг турли-турли усулларини ўйлаб топади, ишлаб чиқади, амалга жорий қилади.

Лекин бу унинг охириги пора олиши экан, бир ҳафта ўтгач, Арслон Мирзаевич тўсатдан ўлиб қолди.

ХОТИМА

Қиссамиз бу тахлит якунланмаслиги керак эди. Сабаби, биз уни асар охиригача бир тийин пора олмайдиган, камсуқум ижобий қаҳрамон сифатида тасвирлаб, қувноқ нотада тугатмоқчи эдик. Бунга эришишимиз учун шароит ҳам муҳайё эди: чунки у эндиликда аввалги пайтлардагидай йил-ўн икки ой пора олмай қўйган, фақат мавсумий порага қаноат қиладиган бўлиб қолган эди. Бизнинг имкониятимизга қарши, Ойберган келиб кетгандан сўнг кўп ўтмай Арслон Мирзаевични прокуратурага чақирди. Прокуратурада терговчи аввалги лавозимда ишлаган пайтлардаги масалалар қўзғалаётганини айтиб, қаҳрамонимиздан йигирма йиллик ёлғонларга, порахўрликка, бебошликларга жавоб беришни қаттиқ талаб қилди. Арслон Мирзаевич эса лом-мим деб оғиз очолмади. Индамай бўзрайиб ўтиришга чидаи етди-ю, бироқ бўсагадан ҳатлаб чиққан заҳоти зилдай оғирлик юрагига зарб бўлиб тушди. Ҳеч кимнинг сўзи қулоғига кирмади. Шу кундан бошлаб иштаҳадан қолди. Уйқуси бузилди. Кўзи илинса валдирайдиган касалга йўлиқди. Хуллас, уч кун тинмай ухлади, тўртинчи куни жимиди-қолди.

Шундай қилиб, маҳаллий ахамиятга эга пора олувчи Арслон Мирзаевич эллик тўққиз ёшида дунёдан кўз юмди. Ундан замондошларга эсдалик сифатида икки миллион сўм қоғоз пул, уч юз грамм олтин, олти жойда олтимши саккиз хонадан иборат ҳовли ва икки хотини ҳақида афсоналар, латифалар, ҳақиқатлар қолди. Дунёдан бир жонзод — бир порахўр ўтиб кетди...

Қиссамиз охирида биз орамизда ҳали ҳам бор бўлган, кўрқиб-ҳурқиб пора олишда давом этаётган кимсаларга бу хавфли мараздан тезроқ соғайиб кетишларида шифо тилаб қоламиз...

Қорақалпоқ тилидан Музаффар АҲМЕДОВ таржимаси

НАСР

Муталлиб СОДИҚОВ. Кук бўри. Ҳикоя	11
Тоҳир МАЛИК. Алвидо, болалик! Қисса	18
Ҳабибулла ҚОДИРИЙ. Қодирийнинг сўнги кунлари. Хотира қиссасининг охири	40

НАЗМ

Зебо РАҲИМОВА	9
ЖАМШИД	10
Салим АШУР.	15
Аъзам УКТАМ	38
Амир ХУДОЙБЕРДИЕВ.	59

ПУБЛИЦИСТИКА

Мусибатли йиллар ситами. Ўзбекистон халқ шоири ШУКРУЛЛО билан суҳбат	2
Эркин фаолликка интилиб. Талабалар даврасида.	16
Шерали ТУРДИЕВ. Маърифат қалдирғочлари.	64

МУНОСАБАТ

Тоҳир ТОИРОВ. Бухоро бомбардимон қилинганда	54
Бердақ ЮСУПОВ. Бош сабаб — иқтисод	55

ОЙНА

Нурислом ТУХЛИЕВ. Монокультура ҳақида	60
Матлуба ҲАМРОЕВА. Узинг соҳиби иноят	60

Ташаббуслар-у, бироқ ўргангунича ҳали (худо кўрсатмасин!) руталикка чалинмаса гўгайди...

Қосимжон СОДИҚОВ. Турк-уйғур ёзуви	56
Норбой ХУДОЙБЕРГАНОВ. Уқиш, уқиш бошқа, яратиш бошқа.	69

НИГОҲ

Муҳаммад СОЛИҲ.	62—63
Тил сандиғи.	68

ЕЛПИҒИЧ

Муродбой НИЗОҶОНОВ. Пора. Ҳажвий қиссанинг охири	73
--	----

ЁШЛИК

«Молодость»
ежемесячный
литературно-художественный,
общественно-политический журнал
На узбекском языке

Орган ЦК ЛКСМ Узбекистана и
Союза писателей Узбекской ССР

Рассом: Хайрулла ЛУТФУЛЛАЕВ
Техник редактор: Ойбек РАҲИМОВ
Корректор: Малика ТУРСУНОВА

Адресимиз:
700113, Тошкент, «Правда» газетаси кўчаси,
60-уй.

Телефонлар:
Бош редактор: — 78-94-05
Бош редактор ўринбосари — 78-49-83
Масъул секретарь — 78-97-07
Проза бўлими — 78-97-58
Поэзия бўлими — 78-77-16
Публицистика, адабий танқид ва
санъат бўлими — 78-17-47
Фотомуҳбир — 78-31-44

Редакция ҳажми 12 босма листдан ортиқ роман ва 8 босма листдан зиёд қиссалар қўлёзмасини қабул қилмайди.
Бир босма листгача бўлган асарлар авторларига қайтарилмайди. Редакция ўз тавсиясига қўра амалга оширилган таржима асарлар қўлёзмасинигина қабул қилади.
Журналдан кўчириб босилганда «Ёшлик»дан олинди, деб изоҳланиши шарт.

Босмахонага 29.05.89 да туширилди.
Босишга 27.06.89 да рухсат берилди.
Р — 09773. Офсет босма. 1-офсет босма қоғози. Қоғоз формати 84×108¹/₁₆. Шартли босма листи 8,82. Нашриёт ҳисоб листи 12,6. Шартли бўёқли босмада нашр ҳажми 11,76. Тиражи 296 200 нусха.
Буюртма № 925.
Баҳоси 50 тийин.

Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети
«Ёш гвардия» нашриёти.
Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети
нашриётининг Меҳнат Қизил Байроқ орденли
босмахонаси.

«Ёшлик», № 7. 1989.
Тошкент, «Ёш гвардия» нашриёти.